

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

O'RTA MAXSUS KASB-HUNAR TA'LIMI MARKAZI

SAMARQAND TURIZM KOLLEJI

B. E. Ergashev, D.N.Rajabova, M. A. Yunusov

JAHON TARIXI

I-qism

1918-1939 yillar va ikkinchi jahon urushi davri tarixi

O'quv-uslubiy qo'llanma

Samarqand – 2017

Mualliflar:

Ergashev Baxtiyor Ergashevich – SamDU Tarixshunoslik-manbashunoslik va tarixiy tadqiqotlar metodlari kafedrası o'qituvchisi, tarix fanlari nomzodi, dosent.

Rajabova Dilora Nazarovna - SamDU Tarixshunoslik-manbashunoslik va tarixiy tadqiqotlar metodlari kafedrası o'qituvchisi, tarix fanlari nomzodi

Yunusov Maxmudxon Asatullayevich – Samarqand Turizm kolleji tarix fani o'qituvchisi, SamDU magistranti.

Mas'ul muharrirlar:

Ғойибов Б. - - SamDU O'zbekiston tarixi kafedrası o'qituvchisi, tarix fanlari nomzodi

Taqrizchilar:

Rahmatullayev M.R. – SamDU Umumiy tarix kafedrası o'qituvchisi, t.f.n. dosent.

Handamova M.A. – SamDCHTI o'qituvchisi, t.f.n. dosent

Ushbu o'quv-uslubiy qo'llanma SamDU o'quv-uslubiy kengashining 2017 yil 27 yanvar kunidagi ____-sonli yig'ilish qaroriga asosan chop qilishga tavsiya etilgan.

*Tarix o'tmishning ko'zgusi,
kelajakning ustozidir.*

SO'Z BOSHI

Mazkur o'quv-uslubiy qo'llanma "Jahon tarixi"ning eng yangi davrini o'z ichiga oladi. Eng yangi davr tarixi insoniyat taraqqiyotining eng muhim, ziddiyatlarga to'la davri bo'lib, uni o'rganmasdan, bilmasdan turib, bugungi qarama-qarshilikka to'lib-toshgan dunyo rivojlanish yo'nalishini anglash qiyin.

O'quv-uslubiy qo'llanma ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qismi 1918-1939 yillardagi dunyo davlatlari tarixi va ikkinchi jahon urushi davri tarixini o'z ichiga oladi. o'quv-uslubiy qo'llanma Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun yaratilgan maxsus dastur asosida ishlab chiqilgan. O'quv-uslubiy qo'llanmani yaratishda G. Hidoyatovning o'rta maktablar uchun nashr etilgan darsliklari, shuningdek, M. Lafasov hamda U. Jo'rayevlarning hammualliflikda yaratgan darsliklari asos qilib olindi.

O'rganilayotgan davrda, jahon tarixida muhim o'rin tutgan siyosiy shaxslar va davlat arboblarning tarjimai hollari, davlatlarning birinchi jahon urushigacha bo'lgan tarixiga umumiy tasnif yangilik sifatida kiritildi.

Darslikning ikkinchi qismi davlatlarning xaritalari bilan boyitildi. Mualliflarning fikricha, biror davlatning tarixini o'rganishdan oldin albatta o'sha davlatning geografik ornini aniqlash lozim bo'ladi.

Ushbu o'quv-uslubiy qo'llanma mualliflarning ilk izlanishlari natijasi bo'lib, ayrim xatoliklardan ham holi bo'lmasligi tabiiy. O'quv-uslubiy qo'llanmaga oid fikr va mulohazalaringizni maxmudxonyunusov@rambler.ru elektron pochta-siga yuborsangiz, biz sizdan behad minnatdor bo'lamiz.

ROSSIYADAGI DAVLAT TO'NTARISHLARI

Tarixni esga oling !

- *Rusda ilk davlat Kiyev Rusi feodal davlati bo'lib, 9-asrda paydo bo'lgan. Kiyev Rusining so'nggi buyuk knyazi Vladimir Monomaxdan (1113-1125 yillar) keyin davlatda feodal tarqoqlok kuchayadi va markaziy hokimiyat zaiflashdi. Oqibatda mamlakat Mo'g'ullar bosqiniga duchor bo'ldi.*
- *Rus davlatchiligidagi ikkinchi bosqich 16-asrga to'g'ri keladi. Ivan-4 (1533-1584 yillar) davrida Rusda markazlashgan davlat qaror topdi. Biroq uning o'limidan so'ng mamlakatda mayda knazliklarning mustaqillikka intilishi kuchaydi. Bundan foydalangan Polyaklar mamlaktga bostirib kirdi.*
- *Rus davlatchiligidagi uchinchi bosqich Romanovlar sulolasining hokimiyatga kelishi bilan bog'liq. Bu sulolaning namoyondalaridan Pyotr I (1675-1725 yillar) davrida Rossiya davlati har jihatdan ravnaq topdi. Bu sulolaning so'nggi vakili Nikolay II edi.*

**Rossiyada totalitar
tuzimning qaror topishi.
Muvaqqat burjua
hukumatning ag'darilishi**

1917-yilning 28-fevralda Rossiyada yuz bergan inqilob Romanovlar sulolasini ag'darib tashladi. 1917-yil 2-martda podshoh Nikolay II o'z ukasi Mixail foydasiga taxtdan voz kechdi va ayni vaqtda Muvaqqat hukumat tuzildi. Ammo

hokimiyatning podshohlik shakliga qarshi noroziliklar tufayli Mixail Romanov bu taklifni qabul qilmadi. Faqatgina Ta'sis majlisi roziligi bilan taxtga vorislik qilishi mumkinligini bildirdi.

Mamlakatda amalda ikki hokimiyatchilik qaror topdi. Hokimiyat burjua partiyalari vakillaridan iborat Muvaqqat burjua hukumat va Petrograd ishchi hamda askar deputatlari organi bo'lgan Sovetlar o'rtasida taqsimlangan edi. Ikki hokimiyatchilik -ikki diktaturaning yakka hukmronlik uchun kurashi davri **1917-yilning 2-martidan 4-iyuligacha** davom etdi. Muvaqqat burjua hukumat parlamentar monarxiyani e'lon qilish tarafdori edi. (Muvaqqat burjua hukumatini 1917 yil 2-martdan 4-iyulgacha knyaz Lvov boshqargan). Ishchi va askar deputatlari proletariat va dehqonlarning inqilobiy-demokratik diktaturasiga tayanib, demokratik respublika o'rnatish uchun kurash olib boradilar. 1917-yil 4-iyulda Petrogradda ishchilar namoyishining o'qqa tutilishi bilan ikki hokimiyatchilik barham topdi va Muvaqqat burjua hukumat hokimiyati o'rnatildi.

Muvaqqat burjua hukumat asosan o'rta va yirik burjuaziya manfaatlarini ifodachisi bo'lgan *konstitutsiyaviy demokratlar (kadetlar) partiyasi* a'zolaridan tuzilgan edi. Ikkinchi hokimiyat hisoblanmish Petrograd Soveti *sotsialist-inqilobchilar (eserlar)* va *Rossiya sotsial-demokrat ishchilar partiyasi* tomonidan tashkil etilgan bo'lib, o'sha davrda rahbarlik mensheviklar qo'lida edi. RSDRP 1903-yilda Londonda tashkil etilgan bo'lib, partiya ikki, ya'ni bolsheviklar va mensheviklar fraktsiyasidan iborat edi. Birinchi fraktsiyaning "Bolshevik" deb atalishiga sabab partiyaning nizomi va matbuot organi hamda markaziy boshqaruv organlarini tashkil etish uchun o'tkazilgan

saylovdagi ovoz berish natijasiga ko'ra bolsheviklarning rahbari V. I. Ulyanov (Lenin) tarafdorlari ko'p ovoz olgan. Shu sababli ularning "bolshevik"- "ko'p", yoki "ko'pchilik" ma'nosini anglatuvchi qismi paydo bo'ladi. O'sha saylovda kam ovoz olganlar "menshevik", yani "kam" ovoz olganlar deb atala boshlandi. Bu partiya ichidagi kurash bolsheviklarning hokimiyat tepasiga kelguniga qadar davom etdi. Mensheviklar asosan burjua islohatlari tarafdorlari edi, bolsheviklar esa tuzumni tubdan o'zgartirish tarafdorlari bo'lib, o'zlarini "revolyutsionerlar" - inqilobchilar deb atashdi. 1917-yilning fevralida bolsheviklar RSDRP ichida kichik bir guruhni tashkil etardi. Rossiya bolsheviklari dohiysi V. Lenin Shveysariyada muhojirlikda yashar, Rossiyadagi inqilobiy voqealar xususida ham gazetalar orqali xabar topgan edi. Germaniya hukumati uni o'z mamlakati va Finlyandiya orqali Petrogradga jo'natishga rozilik berdi. (1980-yillarning ikkinchi yarimidan boshlangan "Qayta qurish" davridagi oshkoralik siyosati natijasida tarixning ayrim noma'lum hodisalari o'rganilib, ko'plab nashr etildi. Xususan "Oganyok" jurnali, "Literaturnaya gazeta", Markaziy televideniyaning "Vzglyad" ko'rsatuvlarida sobiq sho'rolar dohiysi V. I. Leninning 1917-yil fevral burjua inqilobidan keyin Rossiyaga qaytishi to'g'risidagi ayrim faktlar berildi. Ularga binoan V. I. Lenin 12 yillik muhojirlik yillarida Germaniya maxsus xizmati va konturrazvedkasi tomonidan Germaniya foydasiga og'dirib olinadi. Buning uchun unga 100 milliondan ortiq nemis markasi beriladi. Maqsad V. I. Leninning bolsheviklar partiyasining rahbari sifatida Rossiyaga kelishi bilan hokimiyatni qo'lga olishi va Rossiyani imperialistik jahon urushidan chiqib ketishini ta'minlashi edi. Natijada Antantaning a'zosi hisoblangan Rossianing urushdan chiqishi Germaniya uchun asosiy raqib hisoblangan Angliya va Fransiya tegishli bo'lgan koloniyalarni tortib olish uchun imkoniyat yaratardi.) 1917-yilning 3-aprel kuni kechqurun V. Lenin Petrogradga yetib keldi. Rossiyaga kelgan zahoti u mavjud tuzumni «sotsialistik inqilob» yo'li bilan ag'darish dasturini ilgari surdi. Lenin tomonidan qo'yilgan vazifa inqilob yo'li bilan yangi hokimiyat o'rnatish va bu hokimiyat vositasida cheklanmagan huquqlarga ega bo'lgan *proletariat diktaturasini* qaror toptirish edi.

Bolsheviklarning asosiy shiori –"Xalqlarga tinchlik" - mamlakat aholisining katta qismi tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Xalq urushdan charchagan va boshqa urushishni istamas edi. Muvaqqat burjua hukumat esa o'z bayonotida urushni oxirigacha etkazish va ittifoqchilar oldidagi majburiyatni ado etishini bildirgan edi. Mamlakatda Muvaqqat burjua hukumatni ag'darishga qaratilgan harakat boshlandi. Ana shunday targ'ibot ishlari natijasida askarlar frontdan ommaviy shaklda qochib kela boshladilar, ularni to'xtatishning iloji yo'q edi

Muvaqqat burjua hukumat o'z ishlarini harbiy muvaffaqiyatlar bilan tuzatib olish umidi bilan 1917-yil iyun oyi boshida qo'shinlarga hujumga o'tish haqida buyruq berdi. Hujum yirik harbiy mag'lubiyat bilan yakunlandi. Petrogradning g'azablangan aholisi **1917-yil 4-iyulda** ommaviy namoyishga chiqdi. Unda 500 mingdan ortiq kishi qatnashdi. Namoyishchilar Muvaqqat burjua hukumatning iste'foga chiqishini va hokimiyatning Sovetlar qo'lga berilishini talab qildilar. Namoyish hukumat qo'shinlari tomonidan bostirildi. Ikki hokimiyatchilik tugatildi, hokimiyat to'raligicha Muvaqqat burjua hukumat qo'lga o'tdi. Hukumatda o'zgarishlar qilindi, mehnatchilar fraksiyasi rahbari **A. Kerenskiy** (1881—1970) Bosh vazir qilib saylandi.

Iyul namoyishi bostirilganidan so'ng bolsheviklar partiyasining e'tibori va ta'siri anchagina o'sdi. 1917-yil sentabr oyida partiyaning a'zolari soni 300 mingdan ortib ketdi. Bu paytda mamlakat siyosiy hayotining ikki asosiy markazi -Petrograd va Moskva Sovetlari bolsheviklar nazorati ostiga o'tgandi. Amalda mamlakat hokimiyati ularning qo'lida edi. Faqatgina inqilobni yakunlash, Muvaqqat burjua hukumat hokimiyatini ag'darish lozim edi.

1917-yil 25-oktabrda bolsheviklar hokimiyatni o'z qo'llariga oldilar. Amalda Peterburgda to'ntarishga qarshi turadigan kuch qolmagan, hech kimning Muvaqqat burjua hukumatni himoya qilish niyati ham yo'q edi. Sovetlarning ikkinchi s'ezdi to'ntarish yakunlanganidan keyin hokimiyatga bolsheviklar partiyasi kelganligini tasdiqladi, yer haqida, tinchlik haqida dekretlar va «Rossiya xalqlari huquqlari deklaratsiyasi»ni qabul qildi.

Rossiya 1917-yil oktyabr to'ntarishi-dan keyin. Brest tinchlik shartno-masining imzolanishi va g'arb davlatlarining Rossiyaga qarshi

Ayni paytda Rossiyaning eng asosiy nuqsoni iqtisodiyotning xorijiy sarmoyaga qaram bo'lib qolganligi edi. Buyuk imperiya so'nggi Romanovlar hukmronligi davrida yarim mustamlaka

edi, deyish mumkin. Rossiya ko'mir konlarining 90 foizi, kimyo sanoatining 50 foizi, mashinasozlik korxonalarining 40 foizi, bank jam'g'armalarining 42 foizi G'arb davlatlariga tegishli edi. Milliy sarmoya juda oz, milliy daromad mamlakat ehtiyojlarini qondirish va iqtisodiy taraqqiyot uchun kamlik qilardi. Milliy daromadning yarimidan ko'pini aholining eng faqir qismi bo'lgan dehqonlardan olinadigan soliqlar tashkil etardi.

XIX asr oxiri -XX asr boshlarida barpo etilgan Rossiya temir yo'llari xorijiy sarmoya hisobiga qurilgan edi. 1917-yil oktabr voqealaridan keyin Yevropa sanoatchilari o'z daromadlarini yana Rossiya sanoatiga qayta olib kirishdan manfaatdor emas edilar. Rossiya faqatgina sarmoya to'plash bo'yicha favqulodda choralar ko'rish, qishloq xo'jaligidagi barcha imkoniyatlarni safarbar etish, o'z ishchilarini ekspluatatsiya qilish evaziga sanoat ravnaqiga erishishi mumkin edi. Bolsheviklarning dasturiga ko'ra, iqtisodiy tadbirlarning asosini xorijiy mulklarni natsionalizatsiya qilish, podshoh hukumatining qarzlarini to'lashdan voz kechish va majburiy mehnat tashkil etardi. Tabiiyki, burjua-demokratik hukumat bularning birortasini ham amalga oshirmagan bo'lur edi.

Bolsheviklar taktik harakatlar uchun keng imkoniyatga ega bo'ldilar. **1918-yil 3-martda** Brest-Litovsk shahrida Germaniya bilan tinchlik shartnomasi imzolandi. Shu tariqa inqilobning asosiy "Tinchlik" haqidagi shiori «bajarildi». Brest-Litovskdagi tinchlik shartnomasi aslida Germaniyaga taslim bo'lish bilan barobar edi. Ammo Rossiya og'ir va tahqirlovchi bo'lsada, uzoq kutilgan tinchlikka erishgan edi. Shartnomaga ko'ra, Rossiyadan Litva, Kurlyandiya, Liflyandiya, Estlyandiya, Belorussiyaning bir qismi ajratib olindi, Kars, Ardaxan va Batumi Turkiyaga berildi. Ukraina va Finlyandiya mustaqil davlatlar deb e'tirof etildi. Rossiya o'zining 780 ming kv. km. hududini yo'qotdi. Rossiya, shuningdek, butun armiyasini darhol tarqatib yuborishi, flotini portlarga qaytarishi va qurolsizlanishi zarur edi.

1916-yilda Rossiya bilan ittifoqchi mamlakatlarning siyosiy doiralarida g'alati bir hujjat paydo bo'ldi. Ittifoqchilar urushdan keyin Rossiyani bo'lib olish haqida yashirincha shartnoma tuzdilar. Reja quyidagicha edi: Rossiya Germaniya bilan urushda mag'lub bo'ladi, armiya va flotini yo'qotadi va siyosiy jihatdan kuchsizlanadi. Shundan keyin Germaniya bilan yarashish va birgalikda Rossiyani bo'lib olish mumkin.

Bu paytda Rossiya Germaniya armiyasining katta qismini o'ziga jalb etish uchun so'nggi kuchlarini safarbar etgan, ittifoqchilarni qo'llab-quvvatlash uchun nemislarga qarshi yomon qurollangan, yomon tayyorgarlik ko'rgan polklarni hujumga tashlamoqda edi. Ittifoqchilar esa Rossiyani mag'lub qilish va uni davlat sifatida yo'qotishni mo'ljallamoqda edilar. Rejaga ko'ra Ukraina Fransiyaning protektoratiga aylanishi, Kavkaz va Turkiston esa Angliya protektorati bo'lishi ko'zda tutilgandi. Uzoq Sharqqa yaponlar da'vogarlik qilar, amerikaliklar esa Rossiya temir yo'llarini egallab olish ishtiyoqida edilar. Biroq oradan 8 oy o'tgach, Germaniyada inqilob ro'y berdi (1918 yil 11-noyabr) va mazkur shartnoma bekor qilindi.

G'arb davlatlari Rossiyani kuch bilan jangda ushlab turishga ahd qildilar. 1918-yil mart oyida Rossiyaga qarshi *intervensiya* (Intervensiya - bir yoki bir necha davlatning boshqa davlat ichki ishlariga zo'rvonlik bilan aralashuvi, uning suverenitetini buzishi) boshlandi. Murmansk, Arxangelsk, Vladivostok, Sevastopol, Krasnovodsk shaharlariga, Turkiston hududiga desant tushirildi. Interventlar tartibli va shiddat bilan ishga kirishdi. G'arb davlatlarining Rossiyadagi harakatlari mustamlakachilik, bosqinchilik yo'nalishiga ega edi. Ammo qanchalik mantiqqa zid tuyulmasin, mazkur intervensiya bolsheviklarning g'alabasini ta'minladi. Interventlar bilan birga mamlakatga yirik mulkdorlar, fabrika va zavodlarning egalari ham qaytib keldi. Xalq ularning hokimiyatga qaytishini istamas edi. Bolsheviklar xalqni ularga qarshi kurashga chaqirdi va ko'pchilik bolsheviklarni qo'llab-quvvatladi. Siyosat iqtisodiyotdan ustun chiqdi - xalq bolsheviklarning mantiqsiz iqtisodiy yangiliklarini kechirish va ular bilan birga interventlarga qarshi jang qilishga tayyor edi. Urushdan tinkasi qurigan xalq yana qo'lga qurol oldi.

**Rossiyada "harbiy kommunizm"
siyosati va fuqarolar
urushining boshlanishi**

G'arb davlatlari o'zlari istamagan holda bolsheviklar tuzumini mustahkamladilar va kuchaytirdilar. AQSH, Angliya, Fransiya va Yaponiya ishtirok etgan chet el intervensiyasi Rossiyada ichki va tashqi qamalni vujudga keltirdi. Mamlakat nonsiz, yoqilg'i va xom ashyosiz qoldi. Bolsheviklar o'z faoliyatlarini hayot uchun ayovsiz kurashdan boshlashga majbur bo'ldilar. Intervensiyaga «*harbiy kommunizm*» siyosatida namoyon bo'lgan keskin inqilobiy harakatlar bilan javob berdilar. (Harbiy kommunizm -sovet davlatining fuqarolar urushi sharoitidagi ijtimoiy-iqtisodiy siyosatidir. Aholining boy qismi mol-mulkini olishni, yalpi mehnat majburiyati joriy etishni, yirik, o'rta va qisman kichik sanoatni tez sur'atlar bilan davlat ixtiyoriga o'tkazishni nazarda tutardi. Tijorat taqiqlandi, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ortiqchasini davlatga topshirish majburiy qilib qo'yildi.)

«Harbiy kommunizm» konsepsiyasi asosida mamlakatda don uchun «harbiy yurish» e'lon qilindi. «Temir proletar intizomi» joriy etildi, donni davlatga berishdan yashirgan «kulaklar» ayovsiz jazolandi («kulak» yoki «quloq» atamasi GULAG (ya'ni

lagerlar bosh boshqarmasi) atamasining buzib aytilishidir. Chunki mol-mulki tortib olingan aksariyat boy xonodon vakillari mehnat lagerlari boshqarmasiga - ya'ni GULAG ixtiyoriga topshirilgan). 1918-yil may oyida don topish uchun qurolli guruhlar tashkil etildi. Proletar davlati o'z xalqiga zo'ravonlik qildi, mehnat bilan yetishtirgan donini tortib ola boshladi. Ayrim qurolli guruhlar bosqinchilik bilan shug'ullandilar. Ular qishloqlardagi donni tamomila olar, har qanday qarshilikni isyon deb baholab, ayovsiz shaklda bostirar edilar.

Lenin bir qator qat'iy chora-tadbirlar vositasida xususiy tijoratni tugatish, ishlab chiqaruvchilar bilan iste'mol kommunalari o'rtasida rejali oziq-ovqat almashuvini yo'lga qo'yishni mo'ljallagan edi. Tijoratni rejali, davlat miqyosida tashkil etilgan oziq-ovqat taqsimoti bilan almashtirish ko'zda tutilgandi. Pulni yo'qotish, uning o'rniga omonat daftarchalari, cheklar, jamoat oziq-ovqatini olish huquqini beruvchi qisqa muddatli biletlar joriy etish rejalashtirilgan edi. Shu munosabat bilan mazkur siyosatning o'zi ham kommunizm deb ataldi -pulni bekor qilish, xizmatlar, transportda yurish, uy-joyni tekin qilishga urinish uning asosiy belgilari edi.

Ta'sis majlisining tarqatilishi va Brest sulhi shartlari mamlakatdagi siyosiy kuchlarning katta qismida norozilik uyg'otdi. Oziq-ovqat muammosi paydo bo'ldi. Mamlakatdagi bozor munosabatlari izdan chiqqanligi sababli bu muammo ayniqsa shaharlarda ko'zga keskin tashlandi. Bundan tashqari, 1918-yil bahorida qishloqdan donni majburiy olish boshlandi. Favqulodda oziq-ovqat guruhlar qishloqlarga yuborilib, ortiqcha don davlat ixtiyoriga olina boshlandi. Bularning hammasi fuqarolar urushiga sabab bo'ldi. U **1918-yildan 1920-yilgacha** davom etdi. Don (Kaledin, Krasnov), Kuban (Denikin), Janubiy Ural (Dutov), Sibir (Semyonov), Qrim (general Vrangl), mamlakat shimoli-g'arbi (general Yudenich) ichki aksilinqilobning asosiy markazlari edi.

Fuqarolar urushi jarayonida Rossiyaning kelgusi taraqqiyot yo'li uchun kurash borardi. Dehqonlarning barcha talablari pirovardida shu shiorlarga borib taqalardi: «Kommunistlarsiz Sovetlar uchun» va «Tijorat erkinligi uchun». Yirik burjuaziya, dvoryanlar va oq armiya rahbariyati cheklangan monarxiyani tiklashga intilardi. «Inqilobiy demokratiya» yo'nalishidagi partiyalar (mensheviklar, eserlar) Rossiyaning demokratiya va erkin ishbilarmonlik yo'lidan rivojlanishi tarafdori edilar. Bolsheviklar esa proletariat diktaturasi asosiga qurilgan «sotsialistik» davlat barpo etishni o'ylardilar.

Fuqarolar urushi bolsheviklar g'alabasi bilan yakunlandi. Chunki ular sovet hokimiyatini himoya qilish uchun ommani birlashtiradigan yangi mafkurani (jahon urushidan chiqish, yer haqidagi Dekretni amalga oshirish, 8 soatli ish ku'ni joriy etish va hokazo) shakllantirishga muvaffaq bo'ldilar.

“Harbiy kommunizm” siyosatining oqibatlar va Yangi iqtisodiy siyosatga (НЭП) o'tish

Harbiy kommunizm siyosati iqtisodiyotda va davlat siyosatida salbiy oqibatlarga olib keldi. Buning natijasida

sovet hukumati 1921-yil bahorida chuqur iqtisodiy va siyosiy inqirozga duch keldi.

Qishloqda boshlangan dehqon qo'zg'olonlari chinakam dehqonlar urushiga aylanib ketdi, uni bostirish uchun yirik harbiy qo'shinlar tashlandi. Turkiston milliy-ozodlik harakati alangasi ichida edi. 1921-yil 2-martda bir paytlar bolsheviklarning tayanch nuqtasi bo'lgan Kronshtadt qo'zg'oldi. Isyonchi dengizchilar partiyani

inqilobga xiyonat qilishda, hokimiyatni zo'rlik bilan egallashda ayblab, rus xalqini kommunistlarning hukmronligiga qarshi bosh ko'tarishga chaqirdilar. Partiya ichida ham bo'linish ro'y berdi, markaziy komitet fraksiyalarga ajraldi.

Bular ob'ektiv voqelik tomonidan bolsheviklarning xomxayoliga qarshi berilgan birinchi ayovsiz dars edi. Dehqon qo'zg'olonlari zolimona tarzda bostirildi, Kronshtadt isyoni tor-mor qilindi, ish tashlaganlar tinchitildi, isyonkor Turkistonning chet bilan aloqasi kesildi. Ammo bolsheviklar rahbariyati zo'ravonlik bilan vaziyatni yaxshilab bo'lmasligini, «harbiy kommunizm» vositasida mamlakatni to'ydirish, kiydirish va isitish mumkin emasligini yaxshi anglar edi. Bu totalitar tuzumning birinchi mag'lubiyati bo'lib, xususan, shiorlar va da'vatlardan ham kuchliroq narsalar borligini, chunonchi, bozor, erkin tijorat, ishlab chiqarish va iste'mol ekanligini yaqqol namoyish etdi.

Shu munosabat bilan 1921-yil mart oyida Lenin bolsheviklar taktikasida keskin burilish yasadi. Mamlakatda yangi *iqtisodiy siyosat* (НЭП) joriy etildi. Bu siyosat iqtisodiyotning ko'p tarzli bo'lishini e'tirof etdi, erkin tijorat va xususiy mulkni qonunlashtirdi. *Konsessiyalar* berish vositasida xorijiy sarmoyaning mamlakatga kirish yo'li ochildi. Mayda tijoratchilarning katta armiyasi paydo bo'ldi. Millionlab kosiblar mamlakat iste'mol mollarinig to'rtidan uch qismini ishlab chiqara boshladi. Natijada ishchi va dehqonlar turmushi yaxshilandi, dastlabki jiddiy ijtimoiy tadbirlar hayotga joriy etildi.

Konsessiya (lot. concessio -yon berish) -davlatga tegishli tabiiy boyliklar, korxonalar va boshqa ob'ektlarni xorijiy davlatlarga, kompaniyalar va ayrim shaxslarga ma'lum muddatga foydalanishga berish.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar.

1. Rossiyada totalitar tuzumning qaror topishi to'g'risida fikringizni bayon qiling.
2. Rossiyada bolsheviklarning hokimiyatni qo'lga olishi va "Rossiya halqlari huquqlari deklaratsiyasi"ning qabul qilinishi haqida so'zlab bering.
3. V.I.Ulyanov va A.Kerenskiy haqida nimalarni bilasiz.
4. "Harbiy kommunizm" siyosati va Yangi iqtisodiy siyosatning oqibatlari haqida so'zlang.
5. "Gulag" va "Konsessiya" atamalariga ta'rif bering.
6. "1918-1920 yillarda Rossiyadagi Fuqarolar urushi" mavzusida mustaqil ishlang.

1918-1939 YILLARDA XALQARO MUNOSABATLAR

Parij tinchlik konferensiyasi. “Katta uchlik” o’rtasidagi ziddiyatlar. Versal tinchlik shartnomasining imzolaniishi

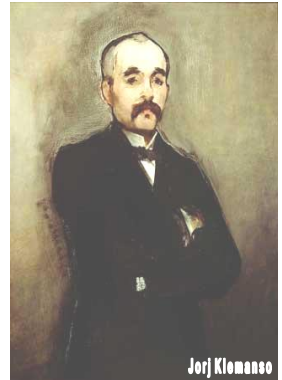
Birinchi jahon urushi **1918-yil** 11-noyabrda Germaniyaning Antantaga taslim bo’lishi bilan tugadi. Ko’p asrlardan beri urush

g’olibi bo’lgan davlat yoki davlatlar guruhi bilan yengilgan davlat yoki davlatlar o’rtasida shartnoma imzolangan. G’olib tomon yengilgan tomonga o’z xohish-istagini o’tkaza olgan, albatta. Birinchi jahon urushi ham bundan mustasno bo’lmadi. G’olib Antanta bilan mag’lub To’rtlar ittifoqi o’rtasida imzolnadigan tinchlik shartnomasining matnini tuzish uchun Fransiya poytaxti Parij shahriga 27 davlat delegatsiyasi to’plandi. Ular Versal saroyida imzolangan tinchlik shartnomasini ishlab chiqish ustida bir yil ishladilar. V. Vilsonning «14 moddasi» asosida Versal saroyida 5 ta davlat (Germaniya, Avstriya, Vengriya, Bolgariya va Turkiya) bilan imzolnadigan 5 ta shartnoma matni tayyorlandi. Shu 5 ta shartnoma birgalikda Versal tizimi deb ataldi.

Buyuk davlatlarning Osiyo va Tinch okean havzasidagi munosabatlarini tartibga solish maqsadida 1921 - 1922-yillarda Vashington shahrida 9 ta davlat ishtirokida konferensiya o’tkazildi. Bu konferensiyada uchta shartnoma imzolandi. Shu tariqa Versal - Vashington tizimi nomi tarixda qoldi.

Fransiya bosh vaziri Jorj Klemanso tinchlik shartnomasi shartlarini ishlab chiqish bo’yicha xalqaro konferensiyaning Parij shahrida o’tkazilishini qattiq turib himoya qildi. Va, nihoyat, u o’z maqsadiga erishdi. Parij konferensiyasi 1919-yilning 18-yanvar kuni o’z ishini boshladi. Konferensiya ochilishining aynan shu kunga belgilanganligi bejiz emas edi. 1870- 1871-yilgi Fransiya-Prussiya urushida g’olib Prussiya bilan yengilgan Fransiya o’rtasidagi shartnoma aynan shu saroyda imzolangan va 18-yanvar kuni shu saroyda Germaniya imperiya deb e’lon qilingan edi. G’oliblar Germaniyani tahqirlash uchun aynan shu kuni konferensiya ishini boshladilar.

Jorj Klemanso- (Clemenceau, Georges Eugene Benjamin)(1841-1929 y.y.) Fransiya bosh vaziri. 1841 yil 28 sentyabrda Vendedagi Muyer-on-Pareda tug’ilgan. Nantda tibbiyotni o’rgandi, so’ngra Parijda hukumatga qarshi muxolifat harakatida qatnashdi va qamoqqa olindi. 1865 yildan Stamforddagi (Konnektikut shtati) ayollar maktabida fransuz tilidan dars bera boshladi.

1870 yilda Klemanso Parijga qaytadi va vrachlik amaliyoti bilan shug’ullana boshladi. Napoleon III hokimiyatdan ketgach Milliy majlisga a’zo bo’ldi. 1871 yilda esa Uchinchi Respublikaning deputatlar palatasiga saylandi. 1885 yilda J. Ferrining hokimiyatdan ketishida faol ishtirok etdi. Ayni paytda amaldagi harbiy vazir general J. Bulanjinini qo’llab quvvatladi. Ammo tez orada Klemanso “bulanjizm”ga nisbatan munosabatini o’zgartirdi. 1887 yilda u amaldagi prezident J. Grevi iste’fosi uchun kurashda faol ishtirok etdi va ayni paytda S. Karnoga hayrihoh edi.

J. Klemanso bir necha yil mobaynida respublikachilar nashriyoti bo'lmish "Jyustis" (*La Justica*) gazetasida faoliyat ko'rsatdi, roman va ikkita pesa yozdi va shu bilan birga Dreyfus (bu haqda siz 9-sinf darsligida o'qigansiz) ishida faol ishtirok etdi. Reaktsion millatchilikka qarama-qarshi pozitsiyasini Klemanso 1897 yilda "La Jyustis" va "Oror" ("L' Aurore") chop etdi va 1899 yilda "Blok" ("Le Bloc") nomli haftalik gazetaga asos soldi.

1902 yil aprelda Klemanso senator etib saylandi va radikal-sotsialistlar bilan ittifoq tuzdi. 1906 yilning martida esa F. Sarena (amaldagi hukumat boshlig'i) kabinetida ichki ishlar vaziri lavozimiga tayinlandi.

1913 yilda Klemanso "Om libr" ("L' Homme Libre", "Ozod inson") gazetasiga asos soldi va bu gazetaning faoliyati birinchi jahon urushi arafasida to'xtab qoldi. Klemanso birinchi jahon urushini g'alabagacha etkazish tarafdori edi. Urush "Antanta" foydasiga hal bo'lgach, Klemanso Parij tinchlik konferentsiyasini tashkil etishda faollik ko'rsatdi, shu bilan birga o'nlik va to'rtlik kengachlar a'zosi edi. Uning fikricha Germaniya hamma etkazilgan zararlar uchun reparatsiya to'lashi, Saar va Reynning chap qirg'og'i Fransiyaga berilishi kerak edi.

1919 yildagi parlament saylovlarida radikal va radikal-sotsialistlar partiyasi parlamentdagi yarimidan ko'p urinlarini boy berishdi. 1920 yil prezident saylovlarida J. Klemanso mag'lubiyatga uchradi va shu bilan siyosiy faoliyati yakun topdi.

Klemanso umrining oxirgi o'n yilini ijodga bag'ishladi. 1926 yilda uning *Demosfen* haqida kitobi chop etildi. Oradan bir yil o'tib ikki tomlik "Tungi xayollar" (*Au soir de la pensee*) nomli filosofik asari nashdan chiqdi.

Tinchlik konferentsiyasida 27 davlat vakillari qatnashgan bo'lsada, amalda barcha asosiy masalalar «katta uchlik» deb atalgan (AQSH, Buyuk Britaniya va Fransiya) davlat rahbarlari tomonidan hal etildi. Ularning ichida Fransiya bosh vaziri Jorj Klemanso o'zining jo'shqin nutqlari bilan ajralib turar va o'ta qiziqqonligi tufayli «yo'lbars» degan laqab olgan edi. Konferentsiyaga to'rtlar ittifoqi davlatlari (Germaniya, Bolgariya, Avstro-Vengriya va Turkiya) hamda Sovet Rossiyasi taklif etilmadi.

Katta uchlik davlatlari garchand To'rtlar ittifoqiga qarshi urushda ittifoqchi bo'lgan bo'lsalarda, ularning har biri Parij konferentsiyasi qarorlari aynan o'zlarining maqsadlariga mos kelishini istar edilar. Xususan, AQSH o'zini dunyoning yetakchi davlati, Yevropa davlatlariga bergan qarzi hamda Birinchi jahon urushining Antanta foydasiga hal bo'lishiga qo'shgan hissasi, shuningdek Vilson ilgari surgan tinchlik dasturi AQSHga jahonni ma'naviy idora qilish huquqini beradi, deb hisoblar edi. Shuningdek, AQSH, Buyuk Britaniya va Fransiya Yevropa siyosatini belgilovchi davlatlar bo'lib qolishini istamas, shuning uchun Germaniya butunlay kuchsizlantirilgan holatga tushirib qo'yilishiga qarshi edi.

Buyuk Britaniya Germaniyaning dengiz va iqtisodiy qudratini sindirganligini o'zining katta yutug'i deb hisoblardi. Germaniyaning sobiq mustamlakalarini o'z imperiyasi tarkibiga qo'shib olishga intilardi. Ayni paytda Fransiyaning Germaniya hisobiga kuchayishini ham istamas edi. Lloyd-Jorj Fransiya kuchayib ketishining hamda bolsheviklar solishi mumkin bo'lgan xavfning oldini olish maqsadida kuchli Germaniyaning saqlanib qolishidan manfaatdor edi.

Bundan tashqari, Buyuk Britaniya AQSHning jahon siyosatida tutgan o'rni, shuningdek harbiy-dengiz qudrati tobora oshib borayotganligidan tashvishda edi. Biroq bu jarayonning oldini olishga qodir emas edi. Chunki AQSH Buyuk Britaniyani qarz beruvchi davlatdan qarzdor davlatga aylantirib qo'ygan edi. Buning ustiga iqtisodiy tobora kuchsizlanib, moliyasi va savdosi izdan chiqib bormoqda edi.

Fransiya katta uchlik ichida eng ko'p zarar ko'rgan davlat edi. Chunki urush harakatlari uning hududlarida olib borilgan edi. Ayni paytda u ham qarz beruvchi davlatdan qarzdor davlatga aylanib qoldi. Bu ham yetmaganidek, Sovet hukumati podsho Rossiyasining chet davlatlardan olgan qarzini to'lashdan bosh tortganligi Fransiya uchun qattiq zarba bo'ldi. Chunki chor Rossiyasi eng ko'p qarzni Fransiyadan olgan edi.

Shuning uchun ham u barcha yo'qolgan boyliklari o'rni Germaniya hisobidan qoplashni istar edi. Bundan tashqari, Fransiya Germaniyaning nihoyatda kuchsizlantirilishi tarafdori edi. Fransiya nafaqat Germaniya bir vaqtlar undan tortib olgan hududlarini qaytarib olishni, ayni paytda Germaniyaning Saar ko'mir havzasi va Reyn daryosining so'l sohilidagi yerlarni ham qo'shib olishni istar edi. Shuningdek, Fransiya Yevropaning Ruminiya, Chexoslovakiya va Polsha kabi davlatlaridan kelgusida Germaniyaga qarshi o'ziga xos bir ittifoq tuzish niyatida ham edi. Ayni paytda Fransiya hukmron doiralarning rejasiga ko'ra, bu davlatlar Sovet Rossiyasiga qarshi kurashda ham asqotishi lozim edi. "Katta uchlik" esa Sovet Rossiyasiga qarshi kurash masalasida yagona fikrda edi. 1919-yilning 28-iyunida Versal saroyida yengilgan Germaniya bilan g'olib Antanta davlatlari o'rtasida shartnoma imzolandi.

Bu shartnoma tarixga Versal tinchlik shartnomasi nomi bilan kirdi. Versal shartnomasi Germaniya va uning ittifoqchilarini urushning aybdorlari deb e'lon qildi. Shartnomaga ko'ra, Fransiya Elzas va Lotaringiyani o'ziga qaytarib oldi.

Germaniyaning Saar viloyati 15 yil muddatga Millatlar Ittifoqi boshqaruviga berildi. 15 yildan so'ng bu viloyat taqdiri plebitsey (xalq muhokamasi) yordamida hal etiladigan bo'ldi. Uning ko'mir havzasi shaxtalari Fransiyaning mulki bo'lib qoldi. Reyn daryosining chap sohilini 15 yil muddatga Antanta okkupatsiya qildi. Reyndan sharqqa qarab 50 km hudud to'la demilitarizatsiyalashtirildi (harbiylardan holi). Germaniya Polsha va Chexoslovakiyaning mustaqilligini tan oldi. Bir paytlar Prussiya bosib olgan hududlar, Sharqiy Pomore Polshaga berildi. Buning natijasida Polsha Boltiq dengiziga chiqish imkoniga ega bo'ldi. Eypen, Malmedi va Morelle okruglarida plebitsey o'tkazildi, natijada bu okruglar Belgiyaga o'tdi. Klaypeda esa Litvaga o'tkazildi. Shlezvigning shimoliy qismi Daniyaga, Sileziyaning bir qismi Chexoslovakiyaga berildi. Gdansk shahri esa Millatlar Ittifoqi boshqaruvidagi «erkin shahar» deb tan olindi. Shu tariqa Germaniya 1914-yilning 1-avgustiga qadar bo'lgan o'z hududining 1/8 qismini yo'qotdi. Germaniya Avstriyaga bo'lgan da'volaridan voz kechishga majbur etildi.

Avstriyaning mustaqilligi Antanta davlatlari tomonidan kafolatlanadigan bo'ldi (bugungi kunda Avstriya neytral davlat bo'lib, bu haqda Avstriya parlamenti 1955 yil may oyida qonun qabul qilgan). Bundan tashqari, Germaniya dunyodagi barcha mustamlakalaridan mahrum etildi va ular g'oliblar o'rtasida taqsimlandi. Chunonchi, Germaniyaning Afrikadagi mustamlakalari Togo va Kamerun Buyuk Britaniya va

Fransiyaga o'tdi. Shuningdek, Buyuk Britaniyaga Tanganika (Germaniya Sharqiy Afrikasi); Belgiyaga Ruanda va Urundi; Janubiy Afrika Ittifoqiga - Janubi-g'arbiy Afrika (Namibiya); Yaponiyaga Tinch okeanidagi Marshall, Marian va Karolina orollari, Xitoyning Szyaochjou viloyati, Shandun yarim oroli berildi. Germaniyaga Antanta davlatlari foydasiga katta miqdorda reparatsiya to'lovi majburiyati yuklandi.

Komissiya reparatsiya miqdorini 1921-yilning 1-mayigacha belgilaydigan, Germaniya esa ungacha Antantaga 20 mlrd. markani oltin, mahsulotlar, kemalar va qimmatbaho qog'ozlar bilan to'lashi zarur edi. Reparatsiya muammosi 1921-yilning aprel - may oylarida London konferensiyasida hal etildi. Unga ko'ra, reparatsiya 132 mlrd. oltin marka miqdorida belgilanadi. Uning 52 foizi Fransiyaga; 22 foizi Buyuk Britaniyaga; 10 foizi Italiyaga; 8 foizi Belgiyaga; Gretsiya, Ruminiya va Yugoslaviyaga birgalikda 6,5 foizi; 0,75 foizi Yaponiyaga to'lanishi kerak edi.

Bu ochiqcha talonchilik Antanta davlatlarining Versal shartnomasida yozib qo'ygan quyidagi fikrlari bilan oqlanar edi: «Germaniya va uning ittifoqchilari tajovuzi tufayli ro'y bergan urushda ittifoqchilar (Antantani nazarda tutishayotir) va ularga qo'shilgan davlatlar fuqarolariga yetkazilgan talafot va zarar uchun butun mas'uliyatni Germaniya o'z zimmasiga oladi».

Germaniya uchun bunday katta miqdorda reparatsiya to'lash nihoyatda og'ir edi. Biroq uning rozi bo'lishdan boshqa iloji yo'q edi. Hayot Germaniya oldiga ikki imkoniyatni ko'ndalang qilib qo'ydi: yo qo'yilgan shartga rozi bo'lib, tinchlikka erishish; yoki yana urushga kirishib butunlay xonavayron bo'lish.

Versal shartnomasi Germaniyada umumiy harbiy majburiyatni taqiqladi. Ayni paytda Germaniya suv osti flotiga, katta harbiy kemalarga, harbiy va dengiz aviatsiyasi va tank qo'shinlariga ega bo'lish huquqidan mahrum etildi.

Shunday bo'lsada, Germaniyaga 100 ming kishilik qo'shinga ega bo'lish (bu qo'shin faqat ko'ngillilar asosidagina tashkil etilishi mumkin edi) huquqi berildi. Vudro Vilsonning fikricha, bu qo'shin Germaniyaga ichki tartibni saqlash va bolshevizm xavfiga qarshi turish uchun zarur edi.

**Millatlar ligasining
tuzilishi. Tinchlik
shartnomalari**

Millatlar Ittifoqi (Millatlar Ligasi ham deyishadi) - bu, dunyo davlatlarining xalqaro tashkiloti edi. Tashkilotning asosiy vazifasi - tinchlikni va xalqaro xavfsizlikni ta'minlashdan iborat bo'lishi kerak edi. Bunday tashkilotni tuzish tashabbusi bilan AQSH Prezidenti V. Vilson chiqdi va bu uning 14 moddali tinchlik dasturida o'z ifodasini topgan edi. Antantaning yetakchi davlatlari (Buyuk Britaniya va Fransiya) bu tashabbusni qo'llab-quvvatladi. 1919-yilning 14-fevral kuni dunyoning 44 davlati tashkilotning Nizomini tasdiqladilar. Tashkilotning oliy organi Assambleya edi. Uning ishida barcha a'zo davlatlar ishtirok etardi.

Assambleyalar oralig'ida Ittifoqning ishiga Ittifoq Kengashi rahbarlik qilardi. Unga katta vakolatlar berishgan edi. Besh davlat (AQSH, Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiya va Yaponiya) Kengashning doimiy a'zolari edi.

Nizom agressor davlatga nisbatan birgalikda harbiy va iqtisodiy sanksiyalar (choralar) qo'llashni ham ko'zda tutardi. Biroq Nizomda qanday davlat agressor davlat

deyiladi, degan savolga aniq javob yo'q. Bu esa har bir davlatga xalqaro nizomlar xarakterini o'zicha talqin etish imkonini beradi.

Millatlar Ittifoqi o'zi faoliyat ko'rsatgan 1946-yilgacha amalda biror marta ham jazo choralarini qo'llay olmadi. Bunga Ittifoqning amalda Buyuk Britaniya va Fransiya siyosatining quroliga aylanib qolganligi sabab bo'ldi, (AQSH kongressi Versal shartnomasini tasdiqlamaganligi uchun Ittifoq a'zoligidan chiqqan edi.) Nizomda uning a'zolari zimmasiga «barcha a'zolarining hududiy yaxlitligini hurmat qilish va asrash» vazifasi ham yuklatilgan edi. Biroq amaldagi Ittifoqning hech bir a'zosi bu vazifani bajarishga astoydil intilgan emas.

Millatlar Ittifoqining Nizomida “Mandat tizimi” deb atalgan xalqaro huquqning yangi bir normasi belgilab qo'yildi. Unga ko'ra, Millatlar Ittifoqi mustamlaka bo'lib kelgan yoki bo'lib qolayotgan hududni boshqarish huquqini u yoki bu davlatga topshirishi mumkin edi. Bunday huquqni olgan davlat o'sha mustamlakani “mustaqillikka tayyorlashi” lozim edi. Aslida bu ayyorona tizim mustamlakalarni bo'lib olish siyosatini niqoblovchi mash'um vosita vazifasini o'tadi.

Fransiyada, Germaniyadan tashqari, urushda mag'lub bo'lgan boshqa davlatlar bilan ham alohida-alohida shartnomalar imzolandi. Chunonchi, Avstriya bilan bunday shartnoma 1919-yilning 10-sentabr kuni Parij yaqinidagi Sen-Jermen saroyida imzolandi. Shartnoma sobiq Avstriya-Vengriya imperiyasi tugatilganligini e'lon qildi. Avstriya hududi esa sezilarli darajada o'zgartirildi. Xususan, Janubiy Tirolning bir qismi Italiya ixtiyoriga o'tkazildi. Chexiya va Moraviya yangi tuzilgan Chexoslovakiya davlatiga qo'shildi. Bukovina esa Ruminiyaga nasib etdi.

Avstriya qo'shinlarining soni 30 ming kishidan oshmasligi belgilab qo'yildi. Floti esa Antanta ixtiyoriga o'tkaziladigan bo'ldi. Bundan tashqari Avstriyaning Germaniya bilan qo'shilishi batamom taqiqlab qo'yildi.

1919-yilning 27-oktabrida Parijga yaqin Neyi shahrida Bolgariya bilan shartnoma imzolandi. Shartnomaga ko'ra, Bolgariya hududining katta qismi Yugoslaviya, Gretsiya va Ruminiyaga o'tdi. Ayni paytda unga 2,5 mlrd. oltin frank kontributsiya to'lash majburiyati yuklandi. Bolgariya qurolli kuchlarining soni 20000 kishidan oshmasligi belgilandi. 1920-yilning 4-iyulida Versal saroyining Trianon zalida Vengriya bilan shartnoma imzolandi. Shartnomaga ko'ra, Vengriya o'z hududining ancha qismidan mahrum etildi. Chunonchi, Xorvatiya, Bachka va Banatning g'arbiy qismi Yugoslaviyaga o'tdi. Ruminiyaga Transilvaniya va Banatning sharqiy qismi berildi.

Chexoslovakiyaga Slovakiya va Karpatori Ukrainasi nasib etdi. Vengriyaga berilgan og'ir zarbadan biri - bu uning dengizga chiqish imkoniyatidan mahrum etilganligi bo'ldi. Vengriya 30 ming kishidan ortiq qurolli kuchga ega bo'la olmas edi.

Antanta davlatlari 1920-yilning 10-avgustida Fransiyaning Sevr shaharchasida Turkiya bilan shartnoma imzolashdi. Shartnomaga ko'ra, Turkiyaga 1914-yilning 1-avgustigacha qaram bo'lgan hududlar to'rtidan uch qismga kamaydi. Turkiya hududi Kichik Osiyo va Istanbul shahrini o'z ichiga oigan Yevropadagi ozgina joy bilan cheklab qo'yildi. Istanbul shahri poytaxt sifatida qoldirildi. Biroq g'olib davlatlar, agar Turkiya Sevr shartnomasi talablarini bajarishdan bosh torta boshlasa, bu qarorni qayta ko'rib chiqish huquqiga ega edilar. Qora dengiz bo'g'ozlarining barcha davlatlar savdo

va harbiy kemalari uchun ochiq ekanligi belgilab qo'yildi. Turkiyani bo'g'ozlardan o'z harbiy kuchlarini olib chiqib ketishga majbur etishdi.

Aslida bu shartlar bo'g'ozlar ustidan Buyuk Britaniya, Fransiya va Italiya nazorati o'rnatilishiga imkon berdi. Turkiya o'z flotini Antanta ixtiyoriga topshirishi zarur edi. Bu ham yetmaganidek, Sevrlar shartnomasi g'olib davlatlarga Turkiyaning moliyasi va butun iqtisodiyoti ustidan nazorat o'rnatish huquqini berdi. Turkiya armiyasining soni 50 ming kishidan oshmasligi belgilandi. Sevrlar shartnomasi Turkiyaga Antanta davlatlarining yarim mustamlaka tartibini o'rnatdi. Birinchi jahon urushi tugagandan keyin Yevropada xalqaro kuchlarning yangi nisbati belgilangan Versal tizimi shu tariqa shakllandi. Bu tizim Yevropa siyosiy xaritasini qayta qurish va dunyoni qayta bo'lib olishni huquqiy jihatdan rasmiylashtirishning o'ziga xos shakli edi.

**Vashington konferensiyasi.
Versal-Vashington
tizimining mustahkam**

AQSH Kongressining yuqori palatasi (Senat) Versal shartnomasida AQSHning manfaatlarini hisobga olinmagan, degan vaj bilan bu shartnomani ratifikatsiya

(tasdiqlash) qilmadi. Jahon urushidan qudratli bo'lib chiqqan AQSH Osiyo - Tinch okean mintaqasida yangi tartiblar o'rnatilishidan eng ko'p darajada manfaatdor davlat edi. Tabiiyki, o'rnatiladigan bu yangi tartiblar AQSHning manfaatlariga to'la mos kelishi shart edi. Chunki yer kurasining bu mintaqasidagi davlatlararo munosabatlar Buyuk Britaniya va Yaponiya o'rtasida 1902-yilda imzolangan shartnomaga asoslanib kelmoqda edi. Birinchi jahon urushi yillarida qudratli harbiy-dengiz floti yarata olgan va flotning katta qismini Tinch okeanga joylashtirgan AQSHni bu holat mutlaqo qoniqtirmas edi.

Endi, AQSH bu qudratli floti yordamida ushbu mintaqaning yetakchi davlati bo'lib olishni astoydil xohlar edi. Buyuk Britaniya -Yaponiya mavqeiga shu yo'l bilangina putur yetkazishi va ularning ittifoqini yo'qqa chiqarishi mumkin edi. Shu niyatni ro'yobga chiqarish maqsadida AQSH yangi konferensiya chaqirilishiga erishdi. Bu konferensiya Vashington shahrida 1921-yilning 12-noyabridan 1922-yilning 6-fevraligacha ish olib bordi. Konferensiya ishida Tinch okean havzasida shakllantiriladigan yangi tartiblar bevosita o'z manfaatlariga daxldor bo'lgan 9 davlat (AQSH, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Fransiya, Italiya, Belgiya, Gollandiya, Portugaliya va Xitoy) vakillari qatnashdi. Sovet Rossiyasi bu konferensiyaga ham taklif etilmadi. Vashington konferensiyasida 3 ta muhim shartnoma imzolandi. Ularning birinchisi 1921-yil 13-dekabrda imzolangan «To'rtlar shartnomasi» (AQSH, Buyuk Britaniya, Fransiya va Yaponiya) edi. Bu shartnoma Tinch okeandagi qaram orollar va mulklar xavfsizligining kafolati hamda bu joylarga nisbatan manfaatlarni birgalikda himoya qilish masalasiga oid edi. 1922-yilning 6-fevralida "Beshlar shartnomasi"(AQSH, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Fransiya va Italiya) deb nomlangan shartnoma imzolangan. Bu shartnoma xalqaro munosabatlar tarixida qurollanishni cheklovchi birinchi shartnoma edi.

Shartnoma bo'yicha AQSH va Buyuk Britaniya harbiy-dengiz flotining umumiy suv sig'imi 525 ming, Yaponiya flotini 315 ming, Fransiya va Italiya flotlarini (har birini) 175 ming tonnadan oshmasligi kerak edi. Bundan tashqari, tomonlar suv

sig'imi 35000 tonnadan ortiq bo'lgan kema qurmaslik yoki sotib olmaslik majburiyatini oldilar. Shunday qilib, AQSH o'zining dengizdagi asosiy raqibi Buyuk Britaniyaning dunyoning eng qudratli harbiy-dengiz floti miqdoriga ega bo'lish maqsadini yo'qqa chiqarishga erisha oldi.

Ayni paytda, bu shartnoma suv osti floti xususida hech qanday cheklashni belgilamadi. Bu shartnoma matnida Yaponiya AQSH va Buyuk Britaniyaning Yaponiya sohillariga 5 ming km. dan yaqin masofada harbiy dengiz qarorgohi qurmaslik majburiyatini qayd eta oldi.

6-fevral kuni uchinchi shartnoma - «To'qqizlar shartnomasi» - imzolandi. Bu shartnoma Xitoyga oid edi. Ma'lumki, Xitoy ham Versal shartnomasini imzolamagan. Buning sababi - Germaniyaning Xitoydagi mustamlakalari Xitoyga qaytarib berilmay, Yaponiyaga berib yuborilganligi edi. Germaniya mustamlakalarining Yaponiyaga o'tishi va uning yanada qudratli davlatga aylanishi AQSHni xavotirga solmay qolmadi. Shuning uchun Vashington konferensiyasida AQSH bu mustamlakalar Xitoyga qaytarib berilishiga erishdi.

Bundan tashqari, «To'qqizlar shartnomasi» Xitoy suvereniteti va hududiy yaxlitligi tan olinishini e'lon qildi hamda bu 9 davlat Xitoyni ta'sir doiralarga bo'lib olishga intilmaslik majburiyatni oldilar. Ayni paytda shartnomada Xitoy bilan munosabat o'rnatishda ochiq eshiklar va teng imkoniyatlar tamoyili barcha davlatlar uchun barobar ekanligi ta'kidlandi. Chunki bu tamoyillar AQSH uchun ham Xitoy eshiklarini ochar va kelgusida u yerda o'z raqiblarini siqib chiqarish imkoniyatini tug'dirar edi. Vashington konferensiyasi qarorlari Versal shartnomasiga qo'shimcha sifatida Osiyo - Tinch okean mintaqasidagi kuchlarning yangi nisbati uchun asos bo'ldi va Versal - Vashington tizimini nihoyasiga yetkazdi.

Versal - Vashington tizimi urushdan keyingi keskinlikni yumshatishga ma'lum darajada xizmat qildi. Uning bu xizmati xalqlarning o'z taqdirini o'zi belgilashi huquqining hamda urushga nizoli masalalarni hal etish vositasi sifatida qaramaslik tamoyillarining tan olinishida o'z ifodasini topdi. Bundan tashqari, Millatlar Ittifoqining tuzilishi hamda qator Yevropa davlatlari mustaqilligining tan olinishi katta ahamiyatga molik tarixiy voqealar edi. Biroq Versal - Vashington tizimi mustahkam tinchlikning qaror topishiga asos bo'la olmadi. Xo'sh, nega?

Birinchidan, Antanta davlatlari urushdan keyingi qayta qurishlarning barcha og'irliklarini yengilgan davlatlar hisobidan hal etishga urindilar. Ular yengilgan davlatlar xalqlarining urush chiqarishda aybdor bo'lgan hukmron sulolalari va hukumatlarini ag'darib tashlaganliklarini inobatga olmadilar. Bular, o'z navbatida, yengilgan davlatlar fuqarolari ongida milliy xo'rlanish tuyg'usini qo'zg'atdi. Bu esa shovinizm va milliy mustaqillik g'oyalarining keng ildiz otishiga yo'l ochdi.

Ikkinchidan, xalqlarning o'z taqdirini o'zi belgilashi qoidasidan kelib chiqib, milliy davlatlar tuzishda tuzatib bo'lmas suiiste'molliklarga yo'l qo'yildi. Yangi davlatlar chegaralari shunday belgilandiki, natijada 19 mln.ga yaqin kishi o'zi mansub bo'lgan millat nomi bilan atalgan davlat fuqarosi bo'la olmay qoldi. Ularboshqa davlatlarda «milliy kam sonli xalqlar» atamasi ostida yashay boshladilar. Binobarin, bu 19 mln.ga yaqin kishining mavjud ahvoldan noroziligi tinchlikka tahdid solmay qolmas edi.

Uchinchidan, yangi tashkil etilgan davlatlar chegarasi shunday belgilandiki, ular bir-biriga chegara da'vosi bilan istalgan paytda chiqishi mumkin edi. Bu omil ham tinchlikni xavf ostida qoldirardi.

To'rtinchidan, Versal - Vashington tizimi shartnomalarining amalda bajarilishini ta'minlovchi kuchli mexanizm (vositalar) vujudga keltirilmagan edi. Tuzilgan yangi xalqaro tashkilot - Millatlar Ittifoqiga bunday vakolat berilmagan edi. Antanta davlatlari ham bunda qodir emas edilar. Chunki kecha ittifoqchi bo'lgan bu davlatlar o'rtasida urushdan keyin vujudga kelgan ziddiyatlar amalda ittifoqchilik majburiyatlarini yo'qqa chiqargan edi.

Beshinchidan, sobiq Germaniya va Turkiya imperiyalari xalqlariga mustaqillik amalda mandat tizimining vasiylik tamoyili bilan niqoblandi, xolos. Yirik mustamlakachi asosiy davlatlar Buyuk Britaniya va Fransiya «buyuk vasiy»lar ham bo'lib oldilar. Mustamlaka xalqlar milliy-ozodlik kurashini davom ettirdilar.

Oltinchidan, Versal - Vashington tizimi Sovet Rossiyasining ishtirokisiz yaratildi. Antanta sovet davlatiga dushman Germaniya bilan separat sulh tuzgan sotqin deb, bolshevikmga esa dushmanlik ko'zi bilan qaradi. Versal - Vashington tizimiga kiruvchi birorta ham shartnomani imzolamagan Sovet davlati bu tizimga nisbatan muxolifat bo'lib qoldi.

**20-yillarda xalqaro
munosabatlarning
o'ziga xos
hususiyatlari.
Reparatsiya muammosi**

Versal - Vashington tizimi g'olib davlatlar o'rtasidagi hamda g'oliblar va yengilgan davlatlar o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf etmadi. Aksincha, bu ziddiyatlar tez orada o'zini to'la namoyon eta boshladi. AQSH 20-yillarning oxiriga kelib barcha buyuk G'arb va Sharq davlatlari - Buyuk Britaniya,

Fransiya, Germaniya, Italiya va Yaponiya birgalikda ishlab chiqargan sanoat mahsulotlaridan ko'p mahsulot ishlab chiqara boshladi. Chetga sarmoya joylashtirish miqdori bo'yicha Buyuk Britaniyaga yetib oldi.

AQSHning maqsadi xalqaro maydonda Buyuk Britaniya gegemonligiga chek qo'yish, Germaniyaning Fransiya tomonidan asoratga solinishiga yo'l qo'ymaslik, uni Yevropada Fransiya bas keluvchi raqibga aylantirish edi. O'z navbatida, yengilgan davlatlar va urush natijasida kam o'lja tekkan mamlakatlar o'ch olish ishtiyoqida yonmoqda edi. Biroq 20-yillarda ham Yevropada patsifistik kayfiyat va urushga qarshi harakat hali kuchli edi. Buyuk davlatlar hukmron doiralari istaydilar, yo'qmi, bu omil bilan hisoblashishga majbur edilar.

Fransiya Yevropada yagona qudratli davlat bo'lish uchun kurashardi. Shuning uchun ham u eng ko'p sonli armiya tuzdi. Biroq lining qudrati bundan keyin qanday bo'lishi Germaniyaning unga to'lashi lozim bo'lgan reparatsiyaga ham bog'liq edi. Huddi shu muammo uni xavotirga solar edi. Binobarin, Fransiyaning Yevropa qit'asida yetakchi davlat bo'lish orzusi mustahkam iqtisodiy tayanchga ega emas edi. Tabiiyki, bunday sharoitda Fransiya xalqaro munosabatlarda qudratli siyosiy omil vazifasini bajara olmas edi.

Germaniyadan reparatsiya olish masalasini Fransiyaning yakka o'zi hal eta olmaganligi buning tasdig'idir. Shuning uchun ham bu muammoni hal etish tashabbusi AQSH qo'lga o'tgan edi. Reparatsiya va Yevropa davlatlarining AQSHga qarzini

to'lashi masalasi bilan shug'ullanuvchi maxsus Xalqaro qo'mitaning bu masala borasida 1924-yilda Amerika bankiri Daues rejasini qabul qilganligi shu bilan izohlandi.

Daues rejasiga ko'ra, Germaniya dastlab yiliga 1 mlrd. markadan reparatsiya to'lashi, keyinchalik esa bu raqam 3 mlrd. markaga chiqarilishi lozim edi. 1929-yilda bo'lib o'tgan Gaaga xajqaro konferensiyasi bu masalada amerika vakili Yung rejasini qabul qildi. Unga ko'ra, Germaniya to'laydigan har yilgi reparatsiya miqdori 2 mlrd. marka hajmida chegaralanib qo'yildi. Reparatsiyaning umumiy miqdori esa kamaytirildi. Jahon iqtisodiy inqirozi boshlangach esa, 1931-yildan Fransiyaning raqiblari taklifi bilan Germaniyaning reparatsiya to'lash majburiyati to'xtatib qo'yildi.

Germaniya to'laydigan reparatsiya miqdorining kamaytirilishi Fransiyaning tashvishiga solib qo'ydi. Buning ustiga AQSH Germaniya qudratini tiklash yo'lida unga katta yordam ko'rsatmoqda edi. Shuning uchun ham 1927-yilning aprel oyida Fransiya tashqi ishlar vaziri A. Brian AQSHga urushdan milliy siyosat quroli sifatida voz kechish haqida shartnoma imzolash haqidagi taklif bilan murojaat qildi. Patsifistik kayfiyat hukmron bo'lgan bir sharoitda AQSH va boshqa davlatlar bu taklifni qabul qilmay ilojlari yo'q edi. Natijada 1928-yil davlat vakillari Brian - Kellog (AQSH davlat kotibi) pakti deb atalgan pakti imzoladi. Biroq muhim xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan bu hujjat bajarilmadi.

Sovet davlati buyuk davlatlar o'rtasidagi va ular bilan boshqa davlatlar o'rtasidagi ziddiyatlardan ustalik bilan foydalana oldi. G'arb davlatlari Sovet davlatini yakka lab qo'yishga intilsalarda, u 1922-yilning aprel oyida Genuyaga yaqin joy - Rapalioda Germaniya bilan shartnoma imzolashga muvaffaq bo'ldi. Shartnomaga ko'ra, tomonlar bir-biriga nisbatan barcha da'volardan, jumladan, qarz va tovonlardan ham voz kechdilar. 1924-yil Sovet davlatini Yevropaning barcha mamlakatlari tan oldilar. Sovet davlati G'arb davlatlari bilan tinch-totuv yashash masalasiga sinfiy kurashning xalqaro maydondagi shakli sifatida qarar edi. Shuning uchun ham bu munosabat doimiy emas, G'arb davlatlari ertami-kechmi harbiy intervensiya uyushtirishi mumkin, deb hisoblardi. G'arb esa, o'z navbatida Rossiya va Komintern tomonidan inqilobning eksport qilinishi mumkinligidan cho'chir edi.

Shuning uchun ham ularning o'zaro munosabatlarida hadiksirash mavjud edi. 1925-yilda Lokarno konferensiyasida imzolangan «Reyn kafolat pakti»ga Sovet davlati keskin norozilik bildirdi. Chunki, bu paktga ko'ra, buyuk davlatlar Belgiya va Gollandiya chegaralari daxlsizligini kafolatlaganlari holda, bunday kafolat Sharqiy Yevropa davlatlari uchun joriy etilmadi. Sovet davlati esa, o'z chegaralari xavfsizligini ta'minlash maqsadida, Germaniya, Turkiya, Litva va Afg'oniston bilan betaraflik to'g'risida shartnoma imzoladi.

**Davlatlararo munosabat-
larning yanada keskinla-
shuvi. 30-yillarda
xalqaro munosabatlarning
o'ziga xos xususiyatlari**

30-yillarda xalqaro munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri Versal - Vashington tizimining barbod bo'lishi hamda G'arb va Sharqda urush o'choqlarining vujudga kelishi, dunyoning yangi urush sari qadam bosishidan iborat. Jahon iqtisodiy inqirozi yillarida

(1929-1933) Versal - Vashington tizimining barbod bo'lishi jarayoni yanada tezlashdi. Yevropada kuchlar nisbatida keskin o'zgarishlar yuz berdi, davlatlar o'rtasida raqobat

yanada kuchaydi. Bu raqobat, ayniqsa, qurollanish poygasida yaqqol namoyon bo'ldi. AQSHning qo'llab-quvvatlashi bilan Germaniya xavfsizlik tizimi doirasida tenglik huquqini qo'lga kiritdi.

Bu tenglik huquqi amalda Germaniyaning harbiy qudratini tiklash huquqini tan olish bilan barobar edi. Versal tinchlik shartnomasimng shu tarzda taftish qilinishi sobiq g'oliblar va mag'lublar ahvolini o'zgartirib yubordi. Ayniqsa, Fransiyaning ahvoli yomonlashdi. 30-yillarning boshidayoq Germaniya tomonidan uning xavfsizligiga tahdid solinayotganligi sezila boshladi. Shunday sharoitda 1932-yilda Fransiya Sovet davlati bilan o'zaro hujum qilmaslik to'g'risida shartnoma imzoladi.

Uzoq Sharqda ham vaziyat keskinlashdi. Xitoy Buyuk Britaniya, AQSH va Yaponiya munosabatlari keskinlashgan maydonga aylanib qoldi. Yaponiya «Buyuk Osiyo» imperiyasini yaratish ishtiyoqi bilan yonmoqda va shu niyatda u 1931-yilda Xitoyga hujum qildi va Manjuriyani bosib oldi. Shu tariqa yangi jahon urushining birinchi o'chog'i vujudga keldi. Germaniyada fashizm doiralari qalbini birinchi jahon urushi natijalari bo'yicha o'ch olish orzusi egallab olgan edi. Ayni paytda ular dunyoga hukmron bo'lish da'vosi bilan chiqdilar. Versal shartnomasi amalda inkor etildi. 1935-yilda umumiy harbiy majburiyat joriy etildi va Saar viloyati qo'shib olindi. 1936-yilning mart oyida Germaniya qo'shinlari demilitarizatsiyalashtirilgan zonani egalladi va qurollanish poygasini avj oldirdi. Shu tariqa yangi jahon urushining ikkinchi o'chog'i vujudga keldi.

Bu davrda fashistik Italiya ham qo'l qovushtirib o'tirmadi. 1935-yilning oktabr oyida uning qo'shinlari Efiopiyaga bostirib kirdi. 1936-yil bahoriga kelib bu davlat Italiya mustamlakasiga aylandi. Bu urush Yevropa fashist davlatlarining ochiqdan-ochiq qurolli agressiyaga o'tishi edi.

1936-yil iyun oyida Germaniya va Italiya fashistlari Ispaniya fashizmiga qurolli yordam ko'rsatdilar. Buyuk Britaniya va Fransiya esa Ispaniya ishlariga aralashmaslik siyosatini e'lon qildi. Bu bilan ular amalda Ispaniya Respublikasining ag'darilishiga ko'maklashdilar. 1939-yilda Ispaniyada general Frankoning fashistik tartibi o'rnatildi.

Ayni paytda yangi jahon urushi tashabbuskori bo'lgan davlatlar ittifoqi qaror topdi. Xususan, 1936-yil noyabrda Germaniya va Yaponiya «Antikomintern pakti» deb atalgan pakti imzoladilar. 1937-yilda bu paktga (bu pakt bolshevistik Possiyaga qarshi qaratilgan edi) Italiya ham qo'shildi. Shu tariqa Berlin - Rim - Tokio uchburchagi - dunyoni kuch ishlatish yo'li bilan qayta bo'lishga intilayotgan 3 davlat agressiv ittifoqi vujudga keldi. Bundan ruhlangan Yaponiya Xitoyda yanada yirik bosqinchilik harakatlarini boshladi. Germaniya esa Avstriyani bosib oldi.

30-yillarda xalqaro munosabatlarga xos yana bir xususiyat shu ediki, jahon jamoatchiligining katta qismi urushni xohlamas, urushga faqat ba'zi davlatlarga intilmoqda edi.

Xo'sh, shunday bo'lsa, nega ikkinchi jahon urushining oldini olib bo'lmadi?

Birinchidan, G'arb davlatlari jahon iqtisodiy inqirozining oqibatlarini bartaraf etish bilan band bo'lib qoldilar. Natijada, bu omil G'arbning urush xavfiga jamoa bo'lib kurashish qobiliyatini pasaytirib yubordi.

Ikkinchidan, jamoaviy xavfsizlik tizimi kuch ishlatishni inkor etmas edi. Binobarin, tinchlikni saqlab qolish jasoratni, har qanday qurbonlarga tayyor turishni,

irodani talab etardi. Biroq yaqindagina tugagan birinchi jahon urushining qonli oqibatlari kishilarni dahshatga solib qo'ygan edi. Shu uchun ham jamoatchilik fikri bunday yangi qurbonlar berishga tayyor emas edi.

Bu holat, o'z navbatida, yangi urushning oldini olishga qodir davlatlar (Buyuk Britaniya, Fransiya) siyosatida passivlik, ehtiyotkorlik va noizchillikni yuzaga keltirdi. AQSHda esa aralashmaslik kayfiyati kuchli edi. Shuning uchun ham urush xavfi kundan-kunga kuchayib borayotgan bir sharoitda AQSH hukmron doiralari o'z qobiqlariga o'ralib olishni lozim topdilar. Bu esa yangi urush olovini yoqishga intilayotganlarga juda qo'l keldi.

Uchinchidan, G'arb Gitlarning hokimiyat tepasiga kelganligi qanday oqibatlarga olib kelishi mumkinligiga o'z vaqtida to'g'ri baho bera olmadi. Buyuk Britaniya va Fransiya «tinchlantirish» siyosatini yuritdi.

To'rtinchidan, bir tomondan, Buyuk Britaniya va Fransiya o'z xavfsizliklarini Germaniya agressiyasini Sharqqa, Moskvaga qarshi burib yuborish yo'li bilan saqlab qolishga intilgan bo'lsalar, Sovet davlati, o'z navbatida, xavfsizligini har qanday vositalar bilan bo'lsada saqlab qolishga intildi. Binobarin, yangi jahon urushining oldi olinmay qolishida ularning mas'uliyati babbaravar edi.

1934-yilda Fransiya va Sovet davlati jamoaviy xavfsizlik to'g'risidagi shartnoma loyihasini ishlab chiqqanlarida Buyuk Britaniya uni qabul qilmaganligiga ajablanmasa ham bo'ladi. Ikki tomonlama yoki uch tomonlama shartnomalar imzolash yo'li bilan ham jamoaviy xavfsizlik tizimini vujudga keltirish mumkin edi.

Shu maqsadda Fransiya va Sovet davlati 1935-yilda o'zaro yordam to'g'risida shartnoma imzoladilar. Bunday shartnoma ikkala davlat tomonidan Chexoslovakiya bilan ham imzolandi. Bu orada Gitlarning ishtahasi kun sayin o'sib bordi. 1938-yilda u Chexoslovakiyaning Sudet viloyatini talab qildi. Bu masala 1938-yilning 29-sentabrida Myunxenda Yevropa buyuk davlatlari rahbarlari o'rtasida muhokama etilib, Sudetni Germaniyaga berishga qaror qilindi. Gitler 1939-yilning 15-martida Chexoslovakiyani to'la bosib oldi. 1939-yilning 21 -martida Polshadan Gdansk shahrini talab qildi. 22-martda Litvaga qarashli Klaypedani egalladi.

Aprel oyida Italiya armiyasi Albaniyaga bostirib kirdi. Shu tariqa, tinchlantirish siyosati butunlay halokatga uchradi. Fashist davlatlarining bejazo g'olibona harakatlari jamoatchilikda bundan buyon agressiyaga yon bosish mumkin emasligi fikrini keltirib chiqardi. Sovet rahbariyati Germaniya va Yaponiya solayotgan xavfdan cho'chib boshladi.

1939-yilning mart oyida Buyuk Britaniya Sovet davlatiga Fransiya va Polsha bilan o'zaro hamkorlik haqida deklaratsiya imzolashni taklif etdi. I. Stalin esa o'zaro aniq majburiyatlar qayd etilgan uch tomonlama shartnoma imzolashni va Germaniyaning bo'lajak agressiyasini qaytarish uchun Polsha va Ruminiya hududiga Sovet armiyasini kiritish huquqi berilishi shartini qo'ydi.

Polsha va Ruminiya hukmron doiralari bu shartni sovetlarning Sharqiy Yevropada o'z nazoratini o'rnatishga intilishi, deb qabul qilmadilar. Buyuk Britaniya va Fransiya Polsha va Ruminiyani Sovetlar taklifiga ko'ndirish choralarini izlamadilar. Natijada Moskva Buyuk Britaniya va Fransiya Sovet davlati bilan muzokaralarni

Gitlerga tazyiq o'tkazish uchungina olib bormoqda, aslida ularning maqsadi sovetlarga qarshi Gitler bilan kelishish, deb hisobladi.

Shunday qilib, uch buyuk davlat - Sovet davlati, Buyuk Britaniya va Fransiya - bir-biriga ishonmas edi. Shuning uchun ham 1939-yilning 12-avgustida Moskvada boshlangan ingliz-sovet-fransuz muzokaralari natijasiz tugadi.

Gitlerning asosiy maqsadi Sovet davlati, Buyuk Britaniya va Fransiya o'rtasida shartnoma tuzilishini barbod etish, Polshaga hujum qilish oldidan sovetlarning betaraf qolishiga erishish edi. Natijada 1939-yil 23-avgustda Sovet davlati bilan Germaniya o'rtasida o'zaro hujum qilmaslik to'g'risida shartnoma imzolandi. Shartnoma 10-yil muddatga tuzildi. Unda tomonlarning biri boshqa davlat bilan urushga tortilganda, ikkinchi tomon betaraf qolishi yozib qo'yilgan va, ayni paytda, shartnomaga yashirin ahdnomalar ham ilova qilingan edi. Bu yashirin ahdnomalarda Sharqiy Yevropani Sovet davlati va Germaniyaning ta'sir doiralarga bo'lib olish nazarda tutilgan edi.

Gitler Finlyandiya, Latviya, Estoniya va Bessarabiyaning Moskvaning ta'sir doirasida deb, o'z navbatida, I. Stalin Litvani Germaniya ta'sir doirasida deb tan oldilar. Shuningdek, yashirin ahdnomada kelgusida Polshani ham bo'lib olish ko'zda tutilgan edi. Polshaga hujum qilish haqida uzil-kesil bir qarorga kelgan Germaniya esa 1939-yil 1-sentabr tongida polyak yerlariga bostirib keldi. 3-sentabr kuni Buyuk Britaniya va Fransiya Germaniyaga qarshi urush e'lon qildilar. Shu tariqa Ikkinchi jahon urushi boshlanib ketdi. .

Xulosa qilib aytish mumkinki, ikki jahon urushi oralig'idagi xalqaro munosabatlarda kuchli davlatlar dunyoga o'z hukmini o'tkazdilar. Urushga qarshi kuchlarning zaifligi natijasida fashizmning oldini olish mumkin bo'lmadi. Vaholanki, bir qator davlatlar o'z manfaatlari yo'lida ular bilan til biriktirdilar. Ma'naviyat qashshoqligi va nafs balosi navbatdagi urushni keltirib chiqardi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar.

1. Versal-Vashington tizimining xalqaro munosabatlarga ta'siri qanday bo'ldi?
2. "Katta uchlik" davlatlari va ularning Parij Tinchlik konferensiyasidagi roli haqida so'zlab bering.
3. AQSHning Versal shartnomasini ratifikatsiya qilishdan bosh tortishining sababi nima edi?
4. Versal-Vashington tizimi mustahkam tinchlikning qaror topishiga asos bo'la olmaganligini misollar bilan asoslab bering.
5. "Antikomintern pakti" qaysi davlatlar o'rtasida imzolandi?
6. Nima uchun ikkinchi jahon urushining oldini olib bo'lmadi? Bu haqda fikr yuritib.
7. "Millatlar Ligasining xalqaro munosabatlardagi roli" mavzusida mustaqil ishlang.

1918-1939-YILLARDA ROSSIYA

**20-yillardagi ijtimoiy-
iqtisodiy va siyosiy tizim,
iqtisodiyotni
boshqarishning
markazlashtiri-lishi va**

1920-yil oktyabrda Sovet-Polsha urushi yakunlandi. 1920 yil noyabrda general Vrangel qo'mondonligidagi so'nggi oq gvardiya qismlari Qrimni tark etdilar. Rossiyadagi fuqarolar urushining uch yillik tarixiga yakun yasaldi. Antanta

mamlakatlari va AQSH qo'mondonligi o'z qo'shinlarini olib chiqib ketdilar va qamal holatining bekor qilinganini bildirdilar. Bolsheviklar g'alaba qozonib, hokimiyatni o'z qo'llarida saqlab qoldilar. Ular oldida endi yana ham murakkabroq vazifa - tinch davrda faoliyat yurituvchi davlat va ijtimoiy-siyosiy tuzumning yangi siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy tizimini barpo etish vazifasi turardi.

Yangi iqtisodiy siyosatga (HЭП) o'tish bolsheviklarning mamlakat iqtisodiy rivojlanishiga munosabatlari jiddiy o'zgariganini anglatardi, va balki, u muvaffaqiyat qozongan yoki uzoq vaqt davom etgan taqdirda, mamlakatda samarali iqtisodiy tizimning yaratilishiga olib kelishi ham mumkin edi.

Yangi iqtisodiy siyosat xo'jalikni rivojlantirish muammosini yarim-yorti hal qilardi. Sovet hokimiyati barcha yirik sanoat, transport, banklar, tashqi savdo, yerni o'z qo'liga olib, xususiy sarmoyani chekladi va tartibga soldi, jamoaviy sektorni o'stirish va mustahkamlashga zo'r berdi. Qishloqda ham o'zgarishlar sodir bo'ldi. Bu yerda «oziq-ovqat razvyorstkasi», ya'ni ortiqcha oziq-ovqatlarning kuch bilan tortib olinishi oziq-ovqat solig'i bilan almashtirildi. Endi dehqon davlat solig'ini bajarganidan so'ng ortiqcha mahsulotini bozorda erkin narxlarda sotishi mumkin edi. Savdoga xususiy sarmoya qo'yildi. Davlat eng avvalo sanoat mahsulotlarini taklif qiluvchi yirik ulgurji savdoning tashkilotchisiga aylandi.

Yangi iqtisodiy siyosat bilan bir vaqtda sovet davlati iqtisodiyotni boshqarishni imkon qadar markazlashtirish choratadbirlarini faol amalga oshirdi. 1920-yil dekabrda *GOELRO rejasi -mamlakatni davlat miqyosida elektrlashtirish rejasi* (10-15 yilga mo'ljallangan birinchi istiqbolli reja) qabul qilindi. U sanoat sohasidagi ishlab chiqarishni urushdan oldingi darajaga yetkazish, butun iqtisodiyotni yangi texnik baza va yirik sanoat asosida qayta qurishni ko'zda tutardi. Xususiy sanoat, qishloq mehnatini jamoalashtirish, xalqning farovonligi va madaniyatini oshirish rejalashtirildi.

Mamlakat xalq xo'jaligini byurokratik markazlashtirishda 1921-yilda tashkil etilgan Rossiya Davlat banki muhim ahamiyatga ega edi. U barcha pul va kredit operatsiyalarini boshqarardi. Hukumat ko'rsatmalari asosida Davlat banki mamlakatda pul massasining aylanishini tartibga solardi.

Xalq xo'jaligining alohida sohalarini boshqarish maqsadida sohalar bo'yicha *xalq komissarliklari* tashkil etildi. Ular xo'jalikni boshqarishning qat'iy markazlashtirilishiga, hokimiyat tizginining markaziy davlat apparati qo'liga o'tishiga erishdilar.

Shunday qilib, mamlakatda bir vaqtning o'zida ikki bir-biriga zid jarayon kechdi. Iqtisodiyotning tabiiy rivojlanishi bolsheviklarni xususiy tadbirkorlik, erkin bozor munosabatlari bilan hisoblashishga majbur qildi, biroq g'oyaviy va siyosiy mulohazalar

ishlab chiqarish vositalariga davlatning egalik qilishiga asoslangan ulkan xo'jalik birlashmalarining tuzilishiga olib keldi. Bunday iqtisodiyot barcha korxona, zavod, fabrika, yer, savdo va moliya tashkilotlarining to'liq natsionalizatsiya qilinishini ko'zda tutardi.

Yangi iqtisodiy siyosatning birinchi yiliyoq katta falokat - qurg'oqchilik ro'y berdi. Rossiyaning ulkan hududi ochlik sirtmog'ida qoldi. Ocharchilik ro'y bergan hududlarda 20 mln. ga yaqin aholi yashardi. Falokat bu yerda salkam bir yil davom etdi. Yuz minglab odamlar ochlikdan, to'yib ovqat yemaslik oqibatida paydo bo'lgan kasalliklardan halok bo'ldilar. Ko'plab odamlar oziq-ovqat serob o'lkalar, xususan, O'rta Osiyoga ko'chdi.

G'arb davlatlarining sovet davlatiga munosabati bu beqarorlikni yanada chuqurlashtirdi. Angliya va Fransiya Rossiyani 1924-yilgacha tan olmadi, AQSH esa uni faqat 1934-yildagina tan oldi. Mamlakat iqtisodiy qamal iskanjasida edi. O'zaro hisob-kitob qoidalarini yo'qligi sababli valyuta-pul munosabatlari o'rnatilmagandi. Sovet hukumatining savdo aloqalarini rivojlantirish to'g'risidagi barcha takliflariga G'arb podsho davridagi qarzlarni to'lash va natsionalizatsiya qilingan mulkni qaytarish talabi bilan javob berardi. 1924-yilgacha savdo-sotiq faqat Germaniya va qator Skandinaviya davlatlari bilan olib borildi. Hatto o'ta foydali shartlar asosiga qurilgan takliflar ham G'arbning munosabatini o'zgartirmadi.

Sovet davlati ijtimoiy ta'minot sohasida muhim islohotlarni amalga oshira boshladi. 8 soatlik ish kuni joriy etildi, ayollarning mehnatiga erkaklar mehnati bilan teng haq to'lash belgilandi, nafaqalar, haq to'lanuvchi ta'tillar, mehnat qobiliyatini yo'qotganlar uchun kasallik varaqalari, ishchi va xizmatchilarga bepul tibbiy xizmat joriy qilindi. Qrimdagi sobiq shoh saroylari, Kavkazda, Qora dengiz bo'yida, Moskva va Petrograd tevaragida kurortlar, sanatoriylar, ishchilarning dam olish uylari ochildi. Yuz minglab ishchi va xizmatchilar birinchi marta o'z yozgi ta'tillarini oromgohlarda o'tkazish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Ko'pchilik dam oluvchilarga yo'llanmalar bepul berildi.

Xo'jalikni boshqarishning ma'muriy-buyruqbozlik usullari qiymatni belgilashda tartibsizliklarni keltirib chiqardi. Sanoat mahsulotlari narxлари sun'iy ravishda oshirildi, qishloq xo'jalik mahsulotlarining narxлари esa sun'iy ravishda pasaytirildi. Natijada qishloq aholisi sanoat mahsulotlarini xarid qilish imkoniyatidan mahrum bo'ldi, sanoat mahsulotlari omborlarda qolib keta boshladi, korxonalar ishchilarga hatto maosh ham to'lay olmasdilar. Bolsheviklar iqtisodiy konsepsiyasining barbod bo'lgani ko'zga aniq tashlanib qoldi. «Davlat sotsializmi»ning ma'muriy-buyruqbozlik tizimi iqtisodiy yuksalishni ta'minlay olmadi. Amaldorlarning o'zboshimchaligi, chayqov bozori, korrupsiya, intizomsizlik, rejani bajarish yo'lida ishlab chiqarish texnologiyasini buzish va shu kabi boshqa qator illatlar ko'zga tashlanib qoldi.

Ishchilar orasida ishsizlikning paydo bo'lishi eng jiddiy hodisa bo'ldi. Qishloq aholisi tirikchilik ilinjida shaharga ko'chib kela boshladi. Bu yerda esa ish yo'q edi. 1923-yili mamlakatda ishsizlar soni 641 ming kishini tashkil qildi, 1924-yilda bu son 1240 ming kishiga yetdi. Uy-joy tanqisligi sezildi. Yangi qurilishlar deyarli olib borilmasdi. Aksariyat ishchilar suv, elektr va boshqa hayotiy zarur sharoitlar bo'lmagan

barak va yerto'lalarda kun kechirardilar. Oziq-ovqat mahsulotlari muttasil yetishmasdi. Davlat shahar aholisini oziq-ovqat bilan yetarli miqdorda ta'minlay olmasdi.

Tashqi savdoga davlat yakka hokimligi 1917-yildayoq joriy etilgan bo'lib, unga doir masalalar Moskvadagi amaldorlarning qisqa doirasi tomonidan ko'rilishi, juda ko'pchilik bilan kelishilishi lozim edi. Bu tashqi iqtisodiy aloqalarning rivojlanishiga to'sqinlik qildi. G'arb bilan aloqa qilishdan, G'arb taraqqiyoti va madaniyatining ta'siridan qo'rqish, keng avj olgan josuslik vasvasasi sovet iqtisodiyotini dunyo miqyosida rivojlantirish yo'liga to'g'anoq bo'ldi. 1925-1926-yillarda xususiy, shu jumladan, mayda va hunarmandchilik ishlab chiqarishi jami ishlab chiqarishning bor-yo'g'i 23% ini, xususiy sektorning umumiy ishlab chiqarishdagi hissasi esa atigi 15%ni tashkil qildi.

**Leninning o'limidan
so'ng hokimiyat uchun
kurash. Mamlakatni
sanoatlashti-rish
siyosati.**

Hukumatning yuqori doiralarida hokimiyat uchun muntazam kurash ketardi. Biroq, Leninning obro'si katta bo'lgani sababli uning tirikligida ichki ixtiloflar yashirin kechdi. 1922-yilda Lenin og'ir betobligi tufayli faol siyosiy hayotdan deyarli ketdi. **1924-yilda** Leninning

o'limi hokimiyat uchun kurashning boshlanishiga turki bo'ldi. Partiya rahbariyatida ikki bosh guruh yuzaga keldi. Birini **Trotskiy** (L. Bronshteyn, 1879-1940), ikkinchisini esa 1922-yilda partiya Bosh kotibi qilib tayinlanib, partiyada va mamlakatda ulkan hokimiyatni qo'lga kiritgan **Stalin** (I. Jugashvili, 1879-1953) boshqardi.

Qizil armiyaga bosh qo'mondonlik qilgan Trotskiy tinch aholiga qarshi ommaviy terror uyushtirish, harbiy asirlarni yo'q qilish, o'ziga yoqmagan komandirlarni otib tashlash kabi ayblarni sodir etgan edi. U eng qat'iy choralarni qo'llash -«kasaba uyushmalarini davlatga bo'ysundirish» tarafdori hisoblanardi. Shuningdek, Trotskiy «harbiy kommunizm» dasturi mualliflaridan biri bo'lib, «mehnat armiyalari»ni tashkil qilish va davlatni harbiy lagerga aylan-tirishni talab qilardi. U ayniqsa dehqonlarga nisbatan shafqatsiz edi. O'sha paytda mashhur bo'lgan «dehqonning yelkasida kommunizmga qadam qo'yish» iborasi Trotskiyga tegishli bo'lib, u dehqondan sotsializm qurish uchun zarur barcha narsani tortib olish lozimligini anglatardi.

Birinchi zarba Trotskiyga qarshi qaratildi. 1927-yilda u egallagan barcha lavozimlaridan bo'shatildi, partiyadan haydaldi va mamlakatdan badarg'a qilindi. Trotskiy bilan birga yana 98 kishi trotskizmga ayblanib, partiyadan haydaldi. Trotskiyga qarshi kurashda Stalin atoqli partiya arbobi **Nikolay Ivanovich Buxarin** (1888-1937) va uning tarafdorlaridan ustalik bilan foydalandi. Buxarin «Pravda» gazetasining bosh muharriri, Siyosiy byuro a'zosi bo'lib, partiyada katta mavqega ega edi. Uning Trotskiy va trotskizmga qarshi o'tkir maqolalari Stalinga Trotskiy va uning ta'limotini nazariy va g'oyaviy jihatdan obro'sizlantirib, uning atrofida siyosiy bo'shliqni paydo qilishga ko'maklashdi.

Biroq, Trotskiydan so'ng boshqalarga ham navbat keldi. Ularning birinchisi Buxarin bo'ldi. Buxarin aqli, nazariy jihatdan kuchli siyosatchi bo'lib, erkin dunyoqarashi bilan ajralib turardi. U Rossiyada «sotsializm qurish» rejaları borasida erkin fikr bildirdi. Buxarin sanoatlashtirish va jamoalashtirish bilan bog'liq avantyuristik rejalar, iqtisodiyot, transport va moliya sohasining haddan ortiq

markazlashtirilishiga qarshi turdi va iqtisodiyot ustidan bunday zo'rlik ijtimoiy taraqqiyot qonunlari hamda iqtisodiyotdagi tabiiy aloqalarning buzilishiga olib kelishi haqida ogohlantirdi. 1929-yili Stalin N. Buxarin va uning tarafdorlarini o'z g'oyalarining xato ekanini tan olish va tavba qilishga majbur qildi.

Partiyaning atqoli arbobi, taniqli nazariyotchi, publitsist sanalgan Buxarinning taslim bo'lishi Stalin uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega edi - bu Stalinning mamlakatda mutlaq hokimiyatni qo'lga kiritganidan dalolat berardi. Partiyada endi har qanday mustaqil siyosiy fikr bo'g'ilgan, bahslarga, dohiyning qarorlari muhokama qilinishiga yo'l qo'yilmas, uning daholigi va uzoqni ko'ra bilishiga shubha qilish ham mumkin emas edi. Partiya yig'ilishlari Stalinning xalq va jahon proletariati oldidagi xizmatlarini ko'kka ko'tarib maqtashdan iborat bo'lib qoldi, partiyaning o'zi esa unga madhiyalar kuylovchi yakdil va jo'r ovoz xorga aylandi.

Sovet davlati rahbarlari qoloq Rossiyani sanoatsiz qudratli zamonaviy davlatga aylantirib bo'lmasligini yaxshi tushunardilar. **1925-yil dekabrda** yalpi iqtisodiyotni rivojlantirishning hal qiluvchi vositasi sifatida sanoatlashtirishga o'tish to'g'risida e'lon qilindi. Mamlakatda yangi zamonaviy sanoatni barpo etish bo'yicha ulkan ishlar boshlandi. Qisqa vaqt ichida o'nlab yangi elektr stansiyalari barpo etildi, Kerch, Krivoy Rog, Magnitogorsk, Kuznetsk va Sibirda dunyoda eng yirik metallurgiya korxonalari qurilishi boshlandi. Kimyo sanoati, mashinasozlik, traktor va avtomobilsozlik sanoatlarini rivojlantirishga katta e'tibor berildi. 1926-1927-yillarda jami 582 ta yangi korxona barpo etildi.

Sovet davlati xalq xo'jaligidagi asosiy kamchilik turli sohalarning mutanosib rivojlanishi bo'ldi. Xalq xo'jaligida asosiy e'tibor sanoat mahsulotlarini oshirishga qaratilib, bu 30-yillardayoq kartochka tizimining joriy etilishi va inflyatsiyaning kuchayishiga olib keldi. Iste'mol mollarini ishlab chiqaruvchi yengil sanoatning hissasi dunyo miqyosida eng oz bo'lib qoldi. Yengil sanoatni rivojlantirishga faqat bir foiz sarmoya jalb qilindi. Mamlakatda keng ehtiyoj mollari-kiyim-kechak, mebel, uy jihozlari, poyafzalning doimiy taqchilligi kuzatildi.

Sanoatlashtirish yangi texnikaga bo'lgan ulkan talabni paydo qildi. Xarajatli iqtisodiyot texnika va yangi texnologiyalarning rivojlanishi, fan-texnika yutuqlarining tadbiq qilinishiga imkon bermasdi, shu sababli yangi texnikaning asosiy oqimi faqat rivojlangan G'arb davlatlaridan kelishi mumkin edi. Buning uchun davlatda pul yo'qligi uni texnika uskunalarini rivojlangan Yevropa mamlakatlaridan oltin, o'rmon, g'alla va shu kabilarni sotish evaziga xarid qilishga majbur qildi. Ermitaj xazinasidagi Rembrandt, Rubens, Van Deyk kabi musavvirlarning bebaho asarlari sotilib, ular xususiy kolleksiyalardan o'rin oldi. Hukumat cherkov ta'siriga qarshi kurash va ateizmi joriy qilish bahonasida rus pravoslav cherkovining ulkan boyliklarini musodara qildi. Cherkovlar talandi, oltin va kumush buyumlar -oltin krestlar, ikonalar qoplamalari, shamdonlar musodara qilindi. Mamlakat hukumati aholidan ham oltin buyumlarni ola boshladi, maxsus tashkil qilingan «*Torgsin*» (*Xorijiy davlatlar bilan savdo*) do'konlari oziq-ovqat mahsulotlari va keng iste'mol mollari (kiyim-kechak, poyafzal, uy jihozlari)ni faqat oltin va tilla buyumlar evaziga sota boshladi. Bu yo'l bilan xalqdan olingan tilla buyumlarning umumiy miqdori qariyb 3 ming tonnani tashkil qildi. Ularning barchasi G'arbdan mol va uskunalar sotib olishga sarflandi.

**SSSR ning
tashkil
topishi.
Madaniy
inqilob.**

1922-yil dekabrda yagona ittifoqdosh davlat -*Sovet Sotsialistik Respublikalar Ittifoqining* tashkil topishi mamlakat rahbariyatida Stalin boshchiligidagi o'ta ekstremist ulug' davlatchi kuchlarning g'alabasi bo'ldi. Sovet Ittifoqining butun hududida *ma'muriy-buyruqbozlik tizimi* qaror topdi. Shu bilan birga milliy respublikalarning

xom ashyo manbalarini sanoatlashtirish ehtiyojlari uchun istagancha va deyarli bepul olib chiqib ketish imkonini beruvchi yagona xo'jalik tizimi vujudga keldi.

O'zbekistonda paxtachilikning rivojlantirilishi mamlakatdagi barcha to'qimachilik fabrikalarini paxta, kimyo sanoatini esa maxsus komponentlar bilan ta'minlash hamda iste'mol mollari ishlab chiqarishni oshirish imkonini berdi. Donbass ko'miri, Ozarbayjon nefti, Ukraina g'allasi va shakari, Qozog'istonning chorvachilik mahsulotlari, Qirg'iziston bergan jun sanoatlashtirishning rivojlanishida hal qiluvchi omil bo'ldi.

SSSRni tashkil qilish to'g'risidagi shartnoma *o'ta markazlashgan qo'shma davlatni* vujudga keltirdi. Unda markaziy hukumat qo'lga imkon qadar ko'proq hokimiyatni olishga urindi, milUy respublikalarning huquqlari esa juda ozchilikni tashkil qildi. Byudjet markaz tomonidan belgilandi, pul markazdan turib taqsimlandi, respublikalardagi xalq komissarliklari markaziy xalq komissarliklariga bo'ysundi, markaz armiya, ichki ishlar xalq komissarligi, tashqi siyosat va tashqi savdo, aloqa va aloqa yo'llarini o'z qo'lga oldi.

To'g'ri, Shartnomaning 26-moddasi har bir respublika Ittifoqdan chiqish huquqiga egaligini ko'zda tutardi. Biroq, hech bir respublika hech qachon bu «huquq»dan foydalana olmadi. Jinoiy huquq Ittifoqning yaxlitligiga qarshi har qanday daxlni og'ir jinoyat deb hisoblab, uni sodir etganlik uchun o'lim jazosini ko'zda tutdi. Markazning ixtiyorida armiya va OGPUning jazo idoralari bo'lib, ular mustaqillikka bo'lgan har qanday intilishni shafqatsiz jazolardi. Xullas, shunday tizim ishlab chiqildiki, undan birona xalq, biron respublika o'zining xohishicha chiqib ketolmasdi, mustaqil holda ish yurita ohnas edi.

Sovet totalitarizmi xalqni yangi sanoatlashgan davlatni qurishga safarbar qila oldi. U qoloq davlatning iqtisodiy rivojlanishida samarali vosita bo'ldi. 1929-1932-yillarda, Yevropadagi barcha mamlakatlar va AQSH jahon iqtisodiy inqirozini boshdan kechirayotgan bir paytda, SSSR tashabbuskorlik va majburiy mehnatga asoslangan ulkan qurish maydoniga aylandi.

SSSR 20-30-yillarda madaniyat va ta'lim sohasida erishgan natijalar *madaniy inqilob* deb nomlandi. 1939-yilga kelib SSSRda yoshi katta aholi o'rtasida savodsizlik deyarli tugatildi, 13 mln. dan ortiq kishi o'rta ma'lumotga ega bo'ldi. Bepul oliy ta'lim tizimining joriy qilinishi ishchi va dehqonlarning farzandlariga texnikum va oliy o'quv yurtlarida o'qish imkonini berdi. 20-30-yillarda Belorussiya, Gruziya, Armaniston, Ozarbayjon va O'rta Osiyo respublikalarida texnikum va oliy o'quv yurtlari ochildi.

Biroq, aholining turmush darajasi Yevropa standartlaridan ancha past bo'lib qoldi. Aholining turar joy, oziq-ovqatga ehtiyoji katta edi. Tantanali e'lon qilingan inson huquqlari moddiy ta'minlanmadi, ularning shunchaki quruq shior ekani ko'rinish qoldi. Insonning kundalik hayoti ko'plab taqiqlar bilan chegaralangan edi: barcha

uchun bir pasport tartibi va kolxozchilarda pasportlarning yo'qligi harakatlanish erkinligini qat'iy chegaralardi; mafkuradan har qanday chetga chiqish, o'zgacha fikrlash ta'qib ostiga olinardi; har narsadan shubhalanish, qo'rqish va chaqimchilik ayniqsa ayj oldi, sudsiz jazolash, ma'muriy surgun qilish va sudsiz xususiy mulkdan mahrum etish tizimi keng tarqaldi.

SSSRda xalq xo'jaligining bir maromda, barqaror rivojlanishiga 1929-1932-yillarda o'tkazilgan *qishloq xo'jaligini jamoalashtirish* qattiq zarba berdi. U qishloqning yangilanishi g'oyasini qo'pol ma'muriylashtirish, zo'ravonlik, xo'jasizlik va aholining qashshoqlashishi bilan bog'ladi. Mamlakat qishloq xo'jaligi tabiiy iqtisodiy qonunlar asosida emas, yuqoridan berilgan buyruq va yo'l-yo'riqlarga ko'ra rivojlana boshladi.

Kolxozlar davrining birinchi yiliyiq Rossiya tarixida bo'lmagan ocharchilikni yuzaga keltirdi. U 30 mln. aholini qamrab oldi. Ocharchilik Ukraina, Don, Shimoliy Kavkaz, Volgabo'yi, Janubiy Ural, Qozog'istondagi g'alla yetishtiruvchi hududlarda ro'y berdi. Aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan eng kam darajada ta'minlash maqsadida mamlakatda *kartochka tizimi* joriy qilindi.

G'alla tayyorlash kompaniyalari 1932-yildan boshlab dehqonlarga qarshi chinakam urushlarga aylandi. Har kuzda qishloqlarga g'alla bo'yicha maxsus vakolat olgan xodimlar yopirildilar. Sabr kosasi to'lgan dehqonlar qo'lga qurol oldilar. «*Quloqlar isyonlari*»ni bostirishga Qizil armiya qismlari tashlandi. O'n minglab dehqonlar sudsiz otib tashlandi, yuz minglab dehqonlar badarg'a qilindi, ularning ko'pchiligi surgun qilingan yerlarida halok bo'ldilar. «*Quloq*» -iqtisodiy jihatdan erkin tovar ishlab chiqaruvchi-iqtisodiyotni ma'muriy boshqarish tizimi doirasiga sig'mas edi. O'z xo'jaligida yollangan ishchi kuchidan foydalangani uchun u ekspluatatsiya qiluvchi, demak, sovet hukumatining dushmani deb e'lon qilindi. Xo'jaligini yo'lga sola bilgan millionlab dehqonlar sinfiy dushman deb e'lon qilinib, mamlakatning olis hududlariga surgun qilindi.

Jamoa xo'jaliklari (kolxozlar) SSSR totalitar tuzumining ajralmas bo'g'iniga aylandi. Maxsus tashkil qilingan tizim qishloqdan shahar, armiya, sanoatni ta'minlash uchun zarur bo'lgan mahsulotlarni sog'ib olish bilan shug'ullandi. O'rninga o'rin qilib qishloqqa mahsulot qaytarilmadi. Mustaqil, qonun bilan muhofaza qilingan dehqon o'rninga qishloqda ishining sifati, mehnatining natijasiga befarq yollanma ishchi yetakchi o'ringa chiqdi. Uning bu befarqligi sababi shunda ediki, yer ham, uning ne'matlari ham unga tegishli emasdi.

1932-1933-yillarda Volgabo'yi, Shimoliy Kavkaz, G'arbiy Sibir hududlarida ro'y bergan qurg'oqchilik natijasida SSSRda ocharchilik boshlandi. Biroq, shunga qaramay, g'alla tayyorlash rejalari oshirildi, bunga ko'ra g'allani eksport qilish ham oshdi. **1932-yil 7-avgustdagi** qonunga muvofiq «sotsialistik mulkni qo'riqlash» bo'yicha o'ta keskin choralar ko'rila boshlandi. Xalq orasida «boshloqlar to'g'risidagi qonun» nomi bilan mashhur bu qonunga muvofiq kolxoz mulkini o'g'irlaganlik (dalada boshloq terganlik) uchun butun mulkini musodara qilgan holda o'lim jazosi yoki 10 yil muddatga surgun ko'zda tutildi. Ocharchilik oqibatida yuz minglab dehqonlar halok bo'ldilar, ayniqsa, Ukraina aholisi ocharchilikdan qattiq talafot ko'rdi.

Mamlakatda o'zgacha fikrlovchilar va hukumat olib borayotgan siyosatga qarshi

OGPU faoliyati. Terror va qatag'on Sotsialistik demokratiya" va mamlakat iqtisodiyoti

chiqishlarni bostirish maqsadida «Davlat ahamiyatiga molik jinoyatlar to'g'risida»gi nizom e'lon qilinib, u terrorni qonunlashtirdi va huquqiy jihatdan asosladi. Stalin o'z siyosiy raqiblari va mavjud tuzum dushmanlarini yo'q qilish huquqini beruvchi qonunga ega bo'ldi. Shu vaqtdan boshlab ishdagi har qanday kamchilik, Stalinning buyruq va ko'rsatmalaridan har qanday chekinish davlat jinoyati xususiyatiga ega bo'la boshladi. OGPU (**Birlashgan davlat siyosiy boshqarmasi-SSSR Xalq Komissarlar Kengashi huzurida 1923-1934-yillarda faoliyat ko'rsatgan davlat xavfsizligini qo'riqlash idorasi. Keyin NKVD tarkibiga kiritilib, Davlat xavfsizligi Bosh boshqarmasi deb o'zgartirilgan**). terror va qatag'onni amalga oshiruvchi idoraga aylandi. 1934-yilda OGPU qayta tuzilib, NKVD (*Ichki ishlar xalq komissarligi*)ga aylantirildi.

1936-yildan boshlab Moskvada qator ko'rgazmali jarayonlar o'tkazildi. Eng yuqori lavozimlarda ishlagan sovet rahbarlari bo'ynilariga qo'yilgan barcha siyosiy ayblarni sodir etganliklariga iqror bo'ldilar. Ularning ko'pchiligi uzoq muddatlarga qamoq jazosiga hukm etildi, aksariyati esa qatl qilindi. Arxivlardagi hujjatlarni o'rganish, zamondoshlarning guvohliklari «jinoyatlar» qiynoq va qo'rqitish yo'li bilan ularning bo'yniga qo'yilganini ko'rsatdi. Ular oilalarining kelajagidan qo'rqib, ochiq-oydin yolg'on ko'rsatmalar berdilar va o'zlariga o'zlari tuhmat qildilar.

Terror harbiy rahbarlarni ham chetlab o'tmadi. Yirik harbiy qo'mondonlar, hatto fuqarolar urushi qahramonlari ham josuslikda ayblanib, qatl qilindilar. Jazolovchi idoralar va ularning qurbonlari soni yil sayin oshib bordi. **1936-1938-yillarda** Moskvada bolsheviklar partiyasining sobiq rahbarlari ustidan sud jarayonlari bo'lib o'tdi. N. I. Buxarin, G. Ye. Zinovev, L. B. Kamenev, A. I. Rikov, M. P. Tomskiy va boshqalar fitna, diversiyalar uyushtirganlik, josuslikda ayblanib, o'lim jazosiga hukm qilindilar. Shundan so'ng Stalin yakka diktatorga aylandi. Ommaviy axborot vositalari uning qo'lida Stalin shaxsiga sig'inishni, tuzumning amaldagi va ehtimoliy dushmanlarini ma'naviy va ruhiy terror qilishni targ'ib qiluvchi vositaga aylanib qoldi. Partiyaning oliy boshqaruv idorasi nisoblangan s'ezdlar 1939-yildan 1952-yilgacha biror marta ham chaqirilmadi. Diktator hokimiyatni hech kim bilan bo'lishishni istamadi.

Lenin tomonidan yaratilgan *davlat sotsializmi* Stalin hukmronligi davrida puxta yo'lga qo'yilgan terror va qatag'on mashinasiga aylandi. Davlatni boshqarish idoralari tizimining o'zi shunday qurilgan ediki, u mamlakatning butun aholisini qarshilik ko'rsatish befoydahgiga, hokimiyatga qarshi bo'lgan har bir inson yo'q qilinishiga ishontrishga urinardi.

1936-yilda davlat sotsializmi totalitar tizimi mamlakatning yangi konstitutsiyasi bilan mustahkamlandi. Bu hujjatda fuqarolarning huquqlari, demokratiya va qonuniylik, adolat va insonparvarlik to'g'risida ko'p gapirildirdi. Aslida esa konstitutsiya ham proletariat diktaturasi, ham demokratiya o'rniga kelgan kommunistik partiya oliy idorasining diktaturasini mustahkamlardi. Partiya qarorlari endi bajarilishi shart bo'lgan qonunlar bilan tenglashtirildi. Partiya apparati davlat apparati o'rmini egalladi. U bir vaqtning o'zida qonun chiqaruvchi va ijrochi hokimiyatga aylandi. Hukumat idoralari endi faqat partiya apparati irodasini so'zsiz bajarish bilangina shug'ullanuvchi itoatgo'y idoralarga aylandilar.

Biroq, yangi konstitutsiyaning qabul qilinishi natijasida yuzaga kelgan siyosiy tizim samarasiz bo'lib chiqdi. U iqtisodiyotning real qonun-qoidalari bilan to'qnashuvda mag'lubiyatga uchradi. Ma'muriy xo'jalik tizimi iqtisodiy nuqtai nazardan bema'ni sanalgan qarorlar ham so'zsiz bajarilishi lozimligi tufayli samaradorlik, sifat va raqobatbardoshlik masalalarini hal qila olmadi. Mehnatning past samaradorligini qoplash maqsadida korxonalar juda ko'p ortiqcha ishchi kuchlarni saqlab turdilar. Rahbarlikning boshqaruv usullari qattiqlashishi natijasida boshqaruv apparati jadal sur'atlarda o'sib bordi. Harbiy xavfning kuchayishi, armiya soni va mudofaa uchun xarajatlarning jiddiy oshishi bu muammolarni yanada keskinlashtirdi.

Ushbu munosabat bilan davlat idoralari intizomni tartibga solish va kadrlarning qo'nimsizligiga barham berish maqsadida shafqatsiz repressiv choralarni keng qo'llay boshladilar. Sababsiz ishga kelmaganlik, kech qolganlik, ishdan ruxsatsiz ketganlikni qattiq jazolovchi qator choralar qabul qilindi. Ishdan qolganlik yoki ruxsatsiz ketganlik uchun to'rt oy muddatgacha qamoq jazosi ko'zda tutildi. Farmon qabul qilinganidan keyingi bir oyning ichida yuz mingdan ortiq bunday jinoiy ishlar qo'zg'atildi. Ishchilar shu taxlit ish joylariga ipsiz bog'landilar, o'z ixtiyorlari bilan ular ish joylarini o'zgartira olmasdilar. Mavjud iqtisodiy tizimning samaradorligini oshirish maqsadida xalq xo'jaligida mahbuslar mehnatidan keng foydalanila boshlandi. OGPU davlat buyurtmalarining eng yirik ijrochisiga aylandi. Yangi qurilishlarning 15%idan ortig'i OGPUga topshirilib, ularda GULAG mahbuslarining mehnatidan foydalanildi.

Mahbuslar o'z mehnatlari uchun haq olmasdilar, buning evaziga ularga tegishli daraja va sifatli maxsus lager kiyimi va ovqat berilishi ko'zda tutilardi. Shunday qilib qashshoq dehqonlar va mahbuslar butun dunyoga ishchi va dehqonlarni ekspluatatsiyadan ozod qilgani to'g'risida jar solgan mamlakatni moliyaviy halokatdan saqlab qoldilar.

SSSRning tashqi siyosati

30-yillarda sobiq SSSR tashqi dunyo bilan aloqalarda ko'plab qiyinchiliklarga duch keldi. Ular eng avvalo podsho hukumatining qarzlarni to'lash, xorijiy mulkni ularning eski egalari qaytarish, xalqaro aloqalardagi teng huquqlilik, mustaqillik muammolari bilan bog'liq bo'ldi. Ammo bu qiyinchiliklarga qaramay, sovet diplomatiyasi tashqi munosabatlarni sekin-asta o'zgartirishga erishdi. 20-yillarning boshida Angliya, Germaniya, Avstriya, Norvegiya, Italiya va boshqa mamlakatlar bilan ilk savdo aloqalari o'rnatildi. Yevropa mamlakatlari va AQSH bilan iqtisodiy aloqalarning bir maromda rivojlanishiga tashqi savdoning davlat tomonidan monopoliyalashtirilgani to'g'anoq bo'ldi. Bu tufayli AQSH SSSR bilan savdo aloqalari o'rnatishni qat'iy rad etdi. Sovet diplomatiyasi SSSRda kolonializmga qarshi kurashda o'z ittifoqchisini ko'rgan Osiyo mamlakatlari bilan do'stona munosabatlarni o'rnatishda ma'lum muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritdi. 1921-yilda Eron, Afg'oniston, Turkiya va Mongoliya bilan do'stlik va hamkorlik to'g'risida bitimlar tuzildi.

Rossiya va Germaniya taqdirida 1922-yili Genyuda imzolangan **Rappalo bitimi** katta ahamiyatga ega bo'ldi. U ikki mamlakat o'rtasida diplomatik aloqalar o'rnatdi. Ushbu bitim G'arb davlatlarining SSSRga nisbatan siyosiy qamalini barbod qildi. Rappalo bitimidan so'ng boshqa davlatlar ham SSSRni tan ola boshladilar. 1924-yilda Angliya va Fransiya bilan diplomatik aloqalar o'rnatildi. Xuddi shu yili Yevropadagi

ko'plab davlatlar sovet davlatini diplomatik jihatdan tan olishi va u bilan diplomatik aloqalar o'rnatishini bildirdi. 1925-yil yanvarda sovet-yapon bitimi imzolandi. 1921-1925-yillarda SSSR chet mamlakatlar bilan jami 40 dan ortiq turli bitim va shartnomalar tuzdi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar.

1. Rossida GOELRO rejasining qabul qilinishidan ko'zda tutilgan maqsad nima edi.
2. Iqtisodiyotni boshqarishning markazlashtirilishi deganda nimani tushunasiz?
3. I.Stalin va Trotskiyning faoliyati haqida so'zlab bering.
4. Mamlakatni sanoatlashtirish siyosati qanday oqibatlarga olib keldi?
5. OGPU faoliyati haqida nimalarni bilasiz?
6. Ropallo bitimining Rossiya va Germaniya uchun ahamiyati.
7. "Qatag'onlik siyosati va uning oqibatlari" mavzusida mustaqil ishleng.

1918-1939 YILLARDA GERMANIYA

Tarixni esga oling !

- Tarixdan ma'lumki, Franklar davlati yemirilgach, bu davlat Karl Buyuk vorislari o'rtasida taqsimlandi. Verden shartnomasiga (843) ko'ra Franklar davlati o'rnida Germaniya, Fransiya va Italiya davlatlari paydo bo'ldi.
- O'rta asrlarning ikkinchi yarimida Germaniya hududida Katolik cherkovini isloh qilish (reformatsiya) harakati boshlandi va bu harakat butun Evropaga yoyildi.
- Kalonializmning boshlanish davridagi Germaniyaning boshqa kapitalistik mamlakatlardan farqi buyuk geografik kashfiyotlar va mustamlakalarga ega bo'lish jarayonida passiv ishtirok etdi.
- XIX asrning ikkinchi yarimida Germaniya Otto fon Bismark boshchiligidagi Evropada mustamlakalarga ega bo'lishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi.
- Germaniyaning mustamlakalarga ega bo'lish maqsadida olib borgan tashqi siyosati XX asrning boshida I-jahon urushini keltirib chiqardi.

Birinchi jahon urushining Germaniya uchun oqibatlari

Germaniya urush mobaynida ko'p yo'qotishlarni boshdan kechirdi. Ayni paytda hukmron doiralar, monopoliya egalari urushdan juda katta foyda ko'rdilar. (Masalan, birgina Krupp konsernining daromadi 15 baravar ortdi). Natijada yirik mulkdorlar mamlakat hayotida qudratli ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy kuchga ayiandilar va hukumat siyosatiga kalta ta'sir ko'rsata boshladilar.

Urush mehnatkash tabaqalarga katta salbiy oqibatlar keltirdi. Umumiy mehnat majburiyati ishchilar uchun amalda katorgaga teng edi. Urush qishloq xo'jaligiga ham katta talafotlar keitirdi. 1918-yilning kuziga kelganda ekin maydonlari amalda 2 baravar kamaygan edi. Ochlik, epidemiyalar va cho'zilib ketgan urush azoblari aholining boshiga juda katta kulfatlar keltirdi. Aholining bunday qismati mamlakatda

inqilobiy vaziyatni vujudga keltirdi. Ayni paytda Rossiya inqilobi ham o'z ta'sirini o'tkazmay qolmadi.

Germaniya inqilobi 1918-yil 3-noyabr kuni boshlandi. Shu kuni Kil shahrida joylashgan harbiy dengizchilar urush davom etishiga q'arshi qo'zg'olon ko'tardilar. Kil ishchilari esa qo'zg'olonni qo'llab-quvvatladilar va umumiy ish tashlash e'lon qildilar. Shaharda ishchilar va soldatlar Sovetlari tashkil etildi. Inqilob to'lqini 9-noyabrda Berlingacha yetib keldi va u butun Germaniyaga yoyildi. Qo'rqib ketgan imperator Vilgelm II mamlakatdan qochib ketdi. Shu tariqa Germaniyada monarxiya quladi. Mamlakatda hokimiyat xalq vakillari Soveti qo'lga o'tdi.

10-noyabrda tuzilgan yangi hukumatga Germaniya sotsial-demokratik partiyasining yirik arboblardan biri - F. Ebert rahbarlik qilgan. Bu hukumat Germaniyani Respublika deb e'lon qildi va u 11 -noyabr kuni Antanta bilan dastlabki yarash bitimi imzoladi. Bu bitimning imzolanishi yangi hukumatning xalqaro maydonda tan olinishi degani edi. Unga ko'ra, mamlakatda qamal holati bekor qilindi, so'z, yig'ilish o'tkazish, uyushmaiga birlashish erkinligi e'lon qilindi. Shuningdek, siyosiy mahbuslarga amnistiya e'lon qilindi. Birinchi marta umumiy, teng, to'g'ridan-to'g'ri, yashirin ovoz berish yo'li bilan saylov o'tkazish joriy etildi.

Ayni paytda hukumat demobilizatsiya qilingan soldatlarni, ishsizlarni ish bilan ta'minlash va ijtimoiy himoya qilish tadbirlarni ko'ra boshladi. 15-noyabrda Kasaba uyushmalari bilan ish beruvchilar o'rtasida kelishuvga erishildi. Unga ko'ra, Kasaba uyushmalari, ularning jamoaviy shartnoma tuzish va korxonalarda ishchi nazoratini olib boruvchi qo'mitalar tuza olish huquqlari tan olindi. Bundan tashqari, hukumat eng yirik korxonalarni davlat ixtiyoriga o'tkaza olish huquqiga ega bo'ldi. Shuningdek, hukumat Konstitutsiyani ishlab chiqish uchun Ta'sis yig'ilishi chaqirishga va'da berdi. Bularning bari Germaniya mehnatkashlarining katta ijtimoiy yutuqlari edi.

**Germaniya ijtimoiy
harakatidagi bo'linish
Veymar respublikasining
tashkil topishi**

Germaniyada eng ommaviy va nufuzli partiya Germaniya sotsial-demokratik partiyasi (GSDP) edi. Biroq bu partiya hech qachon yagona birlik bo'lmagan. Partiya amalda o'nglar, markazchilar va so'llar deb atalgan 3 oqimga

bo'lingan edi.

O'ng oqim (yirik namoyandalari F. Ebert, Sheydeman, Bernshteyn, Noskellar)ning maqsadi burjua taniblarini saqlab qolish, islohotlar o'tkazib, aholini ijtimoiy himoya qilish va mamlakatda parlament respublikasini to'la qaror toptirish edi.

So'llar esa (yirik namoyandalari K. Libknext va R. Lyuksemburg) monarxiyaga inqilobiy yo'l bilan to'la barham berish, Rossiyadagidek sotsialistik jamiyat qurish uchun kurashdilar. So'llar «spartakchilar» degan guruhga birlashganlar. Keyinchalik shu guruh asosida Germaniya kommunistik partiyasi tuzildi.

Markazchilar (yirik namoyandalari K. Kautskiy va Gaaze) 1917-yilning bahorida Germaniya mustaqil sotsial-demokratik partiyasini tuzdilar va partiya vakillari Ebert hukumati tarkibiga kirdilar.

«Spartakchilar» guruhi sotsialistik inqilobni amalga oshirish, sovet hokimiyatini o'rnatish va barcha ishlab chiqarish vositalarini umumlashtirish uchun kurash boshladilar. Biroq 1918-yilning dekabr oyida o'tkazilgan Sovetlarning 1 Umumgerman

syezdi «Butun hokimiyat sovetlarga!» shiorini rad etdi. Ayni paytda u 1919-yilning 19-yanvarida Ta'sis majlisiga saylov o'tkazishga qaror qildi. «Spartakchilar» 1918-yilning 30-dekabrida Germaniya kommunistik partiyasini tuzdilar. 5-yanvarda Berlinda ishchilarning stixiyali qurolli chiqishi ro'y berdi. Ularning maqsadi Ebert hukumatini ag'darish edi. Bu chiqish 12-yanvar kuni hukumat tomonidan bostirildi. 15-yanvarda esa K. Libknext va R. Lyuksemburglar o'ldirildilar. Shu tariqa o'ng sotsial-demokratlar o'z hokimiyatini ochiq shaklda terrorchilik yo'li bilan yanada mustahkam qaror toptirdilar. Kommunistlar kurashni parlamentdan tashqarida davom ettirdilar. 13-aprelda ular Germaniyaning Bavariya o'lkasida sovet hokimiyatini o'rnatdilar va Bavariya Sovet Respublikasi tuzilganligini e'lon qildilar. Biroq bu respublika atigi 3 hafta yashadi. Lekin Sovet Rossiyasi hukumati andozasi asosida qator tadbirlarni (ishchi nazoratini tashkil etish, Qizil Armiya va BFQ tuzish, ishlab chiqarish vositalarini davlat mulki deb e'lon qilish va boshqalarni) amalga oshirdi.

19-yanvar kuni Ta'sis majlisiga bo'lib o'tgan saylovlarda o'nglar va markazchilar g'alaba qozondilar. Kommunistlar esa saylovda ishtirok etmadilar. Ta'sis majlisi osoyishta Veymar shahrida o'z ishini boshladi. Shuning uchun ham Ta'sis Majlisida qabul qilingan Konstitutsiya va uning asosida tuzilgan Respublika Germaniya tarixiga Veymar Konstitutsiyasi va Veymar Respublikasi nomi bilan kirdi. Konstitutsiya Germaniyani kuchli prezidentlik hokimiyatiga ega bo'lgan federativ respublika deb e'lon qildi. Ayni paytda hukumatning prezident oldida emas, parlament (reyxstag) oldida javobgar ekanligi belgilab qo'yildi. Fridrix Ebert Germaniyaning birinchi prezidenti etib saylandi. Konstitutsiyada xususiy mulkning muqaddas va daxlsiz ekanligi qayd etildi hamda 20 yoshdan boshlab erkak va ayollar uchun yalpi saylov huquqi berildi. So'z, yig'ilish, matbuot erkinligi e'lon qilindi va referendum o'tkazish mumkinligi belgilab qo'yildi.

Hukumat reyxstagda ko'p o'rin olgan partiya yoki partiyalar ittifoqi tomonidan tuziladigan bo'ldi. Bosh vazir (kansler) Prezident tomonidan tayinlansada, u reyxstagga hisob berardi. Ikki palatadan iborat qonun chiqaruvchi hokimiyat ta'sis etildi. Quyi palata (reyxstag) butun Germaniya bo'yicha yalpi ovoz berish yo'li bilan saylanar edi. Yuqori palata (reyxsrat) esa belgilangan normalarda o'lka va viloyatlar vakillaridan iborat bo'lardi. Reyxsrat veto huquqiga ega edi.

Davlat boshlig'i - Prezidentga juda katta vakolatlar berilgan edi. U bir vaqtning o'zida Respublika qurolli kuchlarining oliy bosh qo'moridoni hisoblanar edi. Prezident reyxstagni tarqatib yuborish va unga yalpi saylov belgilash huquqiga ham ega bo'ldi. Shuningdek, Prezidentga lozim bo'lganda favqulodda dekretlar chiqarish yo'li bilan mamlakatni boshqarish, majburlash choralarini qo'llash huquqi ham berildi. Bundan tashqari, Prezident Konstitutsiyaning u yoki bu moddalarining amal qilishini to'xtatib ham qo'ya olardi. Prezidentning yalpi ovoz berish yo'li bilan 7 yil muddatga saylanishi belgilab qo'yildi. Veymar Konstitutsiyasi demokratik kuchlarning muhim yutug'i edi.

**Veymar respublikasi
inqirozining boshla-
nishi. "Daues" rejasi**

Germaniyada demokratik respublika tuzumining qaror topishi va yangi siyosiy tizimning barqarorlashuvi juda qiyin kechdi. 1919-yildan 1923-yil oxirigacha mamlakatda keskin siyosiy vaziyat saqlanib turdi. Buning sababi, bir tomondan, Versal shartnomasi va Veymar

Konstitutsiyasiga qarshi kuchlarning bosh ko'targanligi edi. Bu kuchlar Versal shartnomasi va Veymar Konstitutsiyasini tan olmadilar.

Ayni paytda bu kuchlar mamlakatda monarxiyani qayta tiklash orzusida edilar. Bu kuchlar 1920-yilning 13-mart kuni monarxist V. Kapp va general E. Lyudendorf boshchiligida davlat o'ntarishi o'tkazish uchun isyon ko'tardilar. V. Kapp o'zini kansler (bosh vazir) deb e'lon qildi va parlamentni tarqatib yubordi. Qo'rqib ketgan hukumat Berlindan qochib ketdi.

Ana shunday sharoitda Germaniyada 12 mln. ishchi va xizmatchi isyonga qarshi norozilik belgisi sifatida ish tashladi. Bu hodisa isyonchilarni chekinishga majbur etdi. 1922-yilda V. Kuno boshchiligidagi hukumat mamlakatda millatchilik g'oyalarini avj oldirdi. Shuningdek, Antanta davlatlariga tovon to'lamaslikni zo'r berib targ'ib eta boshladi. Bunga javoban Fransiya va Belgiya armiyasi Rur viloyatini ishg'ol etdi. Bu voqea mamlakatda uningsiz ham og'ir ahvolni yanada og'irlashtirib yubordi. Natijada V. Kuno hukumati iste'fo berishga majbur bo'ldi.

1923-yilda Germaniya kommunistik partiyasi E. Telman boshchiligida Gamburda qo'zg'olon ko'tardi. Bu qo'zg'olonni Komintern moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlagan edi. So'llarning bu avanturasi tezda bostirildi.

Shu yilning 8-dekabr kuni Myunxen shahrida bir guruh fashistlar fashistik diktatura o'rnatish talabi bilan mitingga to'plandilar. A. Gitler boshchiligidagi bu isyon ham bostirildi. 1924-yilga kelgandagina Germaniyada vaziyat barqarorlasha boshladi. Bu barqarorlikning iqtisodiy asosi «Daues rejasi» deb nom olgan reja edi.

AQSH Germaniyaning butunlay zaiflashtirib qo'yilishini aslo istamas edi. Chunki Germaniyaning butunlay zaiflashuvi AQSHning doimiy raqiblari Buyuk Britaniya va Fransiyaning yanada kuchaytirgan bo'lardi. Bundan tashqari, AQSHga yangi raqibi - Sovet davlatini jilovlashda qudratli Germaniya zarur edi.

Shuning uchun AQSH Germaniyaga iqtisodiy va moliyaviy yordam ko'rsatishga qaror qildi. Bu yordam rejasi tarixga «Daues rejasi» nomi bilan kirgan. Oxir-oqibatda esa, bu reja Germaniya iqtisodiyotining gurkirab rivojlanishiga, uning harbiy qudrati qayta tiklanishiga asos bo'lib xizmat qildi. Rejani AQSHlik bankir, general Daues boshchiligidagi maxsus komissiya ishlab chiqqan edi. Mazkur reja 1924-yil 16-iyulda Londonda bo'lib o'tgan xalqaro konferensiyada qabul qilindi. Rejada Germaniya sanoatini, birinchidan, diet el sarmoyasi yordamida, ikkinchidan, Germaniya va Rossiya o'rtasidagi savdoni yanada rivojlantirish yo'li bilan tiklash ko'zda tutildi. Rejada Germaniyaning 1925-yilda Antanta davlatlariga oltin hisobida 1 mlrd. marka tovon to'lashi ko'zda tutilgan. 1929-yilda esa bu ko'rsatkich yiliga 2,5 mlrd. markani tashkil etishi kerak edi. Keyinchalik bu to'lovlar miqdori kamayar va Germaniya iqtisodi imkoniyati darajasiga qarab to'lanar edi.

«Daues rejasi»ning qabul qilinishiga Fransiya rozi bo'lsa, AQSH Fransiyaning qarzlarini kechib yuborish majburiyatini olgan edi. Shuning uchun ham u «Daues rejasi»ni qabul qildi va 1925-yilda Rur viloyatidan o'z qo'shinlarini olib chiqib ketdi. Buyuk Britaniya esa Fransiyaning Yevropa qit'asida yetakchi davlat bo'lib qolishini xohlamas edi. Kuchli Germaniyaning mavjud bo'lishi Fransiyaning Buyuk Britaniya bilan hisoblashishga majbur etar edi. Qolaversa, kuchli Germaniya Buyuk Britaniya uchun Sovet davlatiga qarshi turishi ham zarur edi.

1924-1929-yillar oralig'ida chet davlatlarning Germaniyaga bergan qarziari, kiritgan sarmoyalari 21 mlrd. markani tashkil etdi. AQSHning o'zi 10 mlrd. dollarlik sarmoya kiritdi. Bu qarz o'z samarasini ko'rsatdi. Germaniya iqtisodiy taraqqiyotida katta muvaffaqiyatlarga erishdi va 1927- 1928-yillarga kelib bu davlat sanoat ishlab chiqarish va tashqi savdo hajmi bo'yicha urushdan oldingi darajaga chiqib oldi. 1929-yil esa undan oshib ham ketdi. Sanoat taraqqiyotida u Buyuk Britaniya va Fransiyaning orqada qoldirdi. 1929-yilda "Daues rejasi" «Yung rejasi» bilan almashtirildi

Fashizmning hokimiyat tepasiga kelishi.

Iqtisodiyotning yuksalish yillarida (1924-1929) sanoatning deyarli barcha sohalarida monopoliyalar yanada kuchaydi. Yangi sarmoyadorlar ko'paydi. 1930-yilda ularning soni 2100 taga yetdi hamda iqtisodiyot va siyosatga tobora katta ta'sir ko'rsata boshladilar, shuningdek jamoatchilik fikrini belgilashda hal qiluvchi mavqega erisha bordilar. Bu esa, o'z navbatida, mamlakatda millatchi revanshchi kuchlarning ta'siri kuchayishiga olib keldi. Bu kuchlarning yirik namoyandalaridan biri sobiq kayzer, Germaniya qurolli kuchlarining bosh qo'mondoni feldmarshal P. Gindenburg edi (1874-1934). U 1925-yilda mamlakat prezidenti lavozimiga saylandi. Uning prezidentligi davrida Germaniya armiyasi qayta qurollantirila boshlandi. Harbiy-dengiz floti ham tiklana boshlandi. Sanoatning harbiy maqsadlarga mo'ljallangan tarmoqlari rivojiga katta mablag' sarflandi.

Germaniya endi Versal shartnomasini ochiqdan-ochiq inkor etish yo'liga o'tdi. Xususan, armiya soni 350 ming kishiga yetkazildi. Mamlakat aholisi, asosan yoshlar ongi g'oyaviy jihatdan yangi urushga tayyorlana boshlandi. Veymar Respublikasi hukumati xalqaro maydonda G'arb davlatlari bilan yaqinlashish siyosatini yuritib boshladi.

1925-yilda Germaniya Lokarno shahrida Reyn paktini imzolashga erishdi. Unga ko'ra, Germaniyaning Fransiya va Belgiya bilan mavjud chegarasi tan olindi. Ayni paytda Fransiya va Germaniya bir-biriga hech qachon hujum qilmaslik majburiyatini oldilar. Buyuk Britaniya va Italiya esa bu paktning xalqaro kafillari deb belgilanadi. Biroq Germaniyaning sharqiy qo'shnilari bilan mavjud chegaralar buzilmasligi masalasi ochiq qoldi. Buning nima oqibatlarga olib kelganligi avvalgi mavzulardan ma'lum. 1926-yilda Germaniya Millatlar Ligasiga qabul qilindi va unga Liga Kengashining doimiy a'zosi maqomi berildi. Bu amalda Germaniyaning buyuk davlat sifatida tan olinishi edi.

1929-yilda yuz bergan jahon iqtisodiy inqirozi Germaniyaning ayanchli ahvolda solib qo'ydi. Uch yil davomida ishlab chiqarish tinimsiz pasayib bordi. Xususan, ishlab chiqarish 40 foizga, real ish haqi esa 50 foizga kamaydi. Mamlakatda ishsizlar soni 9 mln. dan oshdi. Ularning faqat 20 foizigina ishsizlik nafaqasini olardi. Xizmatchilarning ahvoli nihoyatda yomonlashdi. Mayda va o'rta tadbirkorlar, sotuvchilar bankrotga uchradilar. Qator banklarning bankrotga uchrashi moliya-kredit tizimini larzaga soldi.

Iqtisodiyotning chet el moliyaviy yordamiga qaramligi, ayni paytda inqiroz davrida chet el sarmoyasining qaytarib olina boshlanishi, ichki bozorning torligi, sobiq Antanta davlatlariga tovon to'lash, moddiy resurslar manbayi bo'lish, mustamlakalarning yo'qligi kabi omillar buning sababi edi.

Iqtisodiyotning keskin beqarorlashuvi siyosiy inqirozni ham muqarrar qilib qo'ydi. 1928-yilda reyxsstagga o'tkazilgan saylovda hech bir siyosiy partiya mutlaq ko'pchilik ovoz ola olmagan edi. Shuning uchun GSDP (153 o'ringa ega edi), Katolik Markaz partiyasi (78 o'ringa ega edi) hamda Nemis milliy partiyasi (73 o'ringa ega edi) vakillaridan iborat koalitsion hukumat tuzilgan va katta koalitsiya nomi bilan faoliyat yurita boshlagan edi. Biroq koalitsiya 1930-yilning martida tarqalib ketdi. G. Myuller hukumati iste'fo berishga majbur bo'ldi.

Prezident Gindenburg Katolik markazi partiyasi arbobi G. Bryuningni kansler etib tayinladi. Biroq GSDP oppozitsiyaga o'tgach, G. Bryuning hukumati faol harakat qila olmay qoldi. Natijada mamlakat Prezidentning favqulodda dekretlari kuchi bilan boshqarila boshlandi. Bu hoi, o'z navbatida, reyxsstagni obro'sizlantirdi. 1932-yilda u faqat 5 tagina qonun qabul qildi, xolos.

Yangi hukumat yirik sarmoyadorlar manfaatiga xizmat qildi. Inqiroz yillarida aksiyalarni sotib olish yo'li bilan ularni amalda bankrot bo'lishdan saqlab qoldi. Ayni paytda hukumat ishsizlik uchun to'lanadigan nafaqani, ijtimoiy sug'urta to'lovlarini, davlat xizmatchilarining ish haqini kamaytirdi. Soliqlar miqdorini esa oshirdi. Inqiroz tobora chuqurlashib bordi. Yuz minglab ishchi o'rinlari qisqara bordi. Non va xayriya yordamlariga muhtojlar soni to'xtovsiz o'sa boshladi. Mamlakatda davom etayotgan ham iqtisodiy, ham siyosiy inqiroz, o'z navbatida, fashizmning kuchayishiga va uning hokimiyat tepasiga kelishiga zamin tayyorladi. Mamlakatda siyosiy kuchlar joylashuvida tub o'zgarishlar ro'y berdi.

Garchand so'l kuchlar (GKP va GSDP) siyosiy hayotda o'z ta'sirlarini saqlab qolayotgan bo'lsada, o'zini «Nemis milliy-sotsialistik ishchi partiyasi» degan nom bilan atagan fashistlar partiyasining ta'siri tobora kuchaya boshladi. Chunki inqiroz aholi ko'z o'ngida boshqaruvning respublika tartibini butunlay obro'sizlantirib qo'ydi. Endi, aholining aksariyat qismi boshqaruvning respublika tartibiga barcha kulfatlarning manbayi, deb qaray boshladi. Ayni paytda ular ongida kuchli tartib o'rnatishga qodir totalitar rejim tomon xayrixohlik kuchaya bordi. Ularning ko'z o'ngida A. Gitler boshchiligidagi fashistik partiya shunday tartib o'rnatishga qodir kuch sifatida gavdalana boshladi. Fashistlar o'z targ'ibotlarida ijtimoiy adolat, mehnatsiz daromadni tugatish, jamiyat hayotining barcha sohalarida qattiq davlat tartibini o'rnatish haqida zo'r ehtiroslar bilan so'zlay boshladilar. Ular ishchilarga ishsizlikni tugatishni, o'rta hoi qatlamni sogiom o'rta tabaqaga aylantirishni, sudxo'rlik foizlaridan ozod etishni, yersiz yoki kam yerli dehqonlarga esa Sharqdagi unumdor yerlarni berishni va'da qildilar.

Fashistlar dasturiga hatto ayrim ziyolilar ham xayrixohlik bildira boshladilar. Fashistlarning «Yo'qolsin Versal shartnomasi», «Yo'qolsin chayqovchilar!», «Yo'qolsin chirik hukumat» kabi talablari ham omma ongida fashistlarga xayrixohlik tuyg'usini uyg'otdi. Fashistlarning bunday ehtirosli targ'ibotlari chorasizlikdan sillasi qurigan ishsizlarni va Versal shartnomasini nemis millati uchun haqorat deb hisoblovchi fuqarolarni ular tomon og'dirdi.

Ayni paytda fashistlar hukmron millat, irqiy ustunlik, antisemitizm, kuch oldida sajda qilish g'oyalarini omma ongiga zo'r berib singdira boshladilar. Ularning fikricha, dunyoga hukmronlikka faqat nemis millati loyiq edi.

Bu omillarning bari fashistlar partiyasi va uning rahbari A. Gitlarning obro'sini oshirib bordi. Hatto uni yirik sarmoyadorlar ham qo'llab-quvvatlay boshladi. Bunga, bir tomondan, mamlakatda Germaniya Kommunistik partiyasining ham ta'siri o'sib borayotganligi sabab bo'ldi. Chunonchi, GKP 1928-yilda reyxsstagga o'tkazilgan saylovda 11 foiz ovoz olgan bo'lsa, 1932-yilda 17 foiz ovoz olishga muvaffaq bo'ldi. Bu GKPni yoqlab 6 mln. saylovchi ovoz berdi, degani edi. GKPning saylovdagi muvaffaqiyatlari hukmron doiralarni tashvishga solib qo'ydi. Hukmron doiralar so'l kuchlar ta'sirini yo'qqa chiqarishning birdan-bir yo'li fashizm diktaturasi o'rnatilishidir, deb hisoblay boshladilar.

Ikkinchidan, Veymar davrida vujudga kelgan Germaniya yirik sarmoyadorlariga jahon bozori, behisob xomashyo manbalari zarur edi. Bularga yangi-yangi mustamlakalarni bosib olmay turib, bu yo'lda ularga g'ov bo'lishi mumkin bo'lgan Buyuk Britaniya, Fransiya, Sovet davlati kabi davlatlarning qarshiligini sindirmay turib erishib bo'lmas edi. Hukmron doiralar, yirik sarmoyadorlar fikricha, Germaniyaning dunyoda hukmronlik mavqeini tiklashga faqat A. Gitler qodir edi. Shuning uchun ham ular nemis fashizmini qo'llab-quvvatlay boshlagan va unga moliyaviy yordam ham ko'rsata boshlagan edilar.

Gitlarning yirik sarmoyadorlar bilan birinchi uchrashuvi 1932-yil 27-yanvarda bo'lib o'tdi. Shu kuni «Po'lat tresti»ning rahbari Tissen uni Germaniya sanoatchilariga tanishtirdi. Uchrashuv 4 soat davom etdi. Gitler nutqining asosiy mazmuni «Oq irq (aslida nemislar nazarda tutiladi) Yer sharida yashovchi boshqa xalqlarni o'ziga bo'ysundirishi lozim», degan iborada mujassamlangan edi. Uchrashuvda sanoatchi sarmoyadorlardan birining: «Buning uchun nima kerak?» - degan savoliga A. Gitler: «8 mln. kishilik armiya» - deb javob bergan.

Sarmoyadorlar Gitler timsolida o'z niyatlarini amalga oshiruvchi shaxsni ko'rdilar. Shundan so'ng ular A. Gitlerni fyurer, ya'ni dohiy, deb atab, Gitlarning hokimiyat tepasiga kelishi uchun juda qattiq kurash boshladilar.

Ayni paytda AQSH sarmoyadorlari ham A. Gitlerni mablag' bilan ta'minlab, unga homiylik qildilar. Ularning nazarida Gitlarning hokimiyat tepasiga kelishi Yevropada urushni muqarrarqilib qo'yadi. Aynan shu urush - AQSH sarmoyadorlari uchun bo'lg'usi daromad manbayi hisoblanardi. Xo'sh, Germaniyada fashizm hokimiyat tepasiga kelishining oldini olish mumkin edimi? Ha, mumkin edi. Biroq oldini olib bo'lmadi. Bunga Germaniyadagi antifashistik kuchlarning birlasha olmaganligi sabab bo'ldi. Bu kuchlar asosan GSDP va GKP edi.

1932-yilda reyxsstagga o'tkazilgan saylovda A. Gitler partiyasi 33 foiz ovoz olgan bo'lsa, GSDP 20 foiz va GKP 17 foiz - ikkalasi birgalikda 37 foiz ovoz olgan.

Bu ikki so'l partiya ittifoq tuza olganda, fashistlarning hokimiyat tepasiga kelishining oldi olingan bo'lardi. Afsuski, ular birlasha olmadilar. Bunga, birinchidan, Komintern ko'rsatmasi bilan (sotsial-demokratlar bilan hamkorlik qilmaslik to'g'risidagi) ular o'rtasida paydo bo'lgan dushmanlik munosabati sabab bo'ldi. Ikkinchidan esa, ular fashizm xavfini yetarlicha baholay olmadilar.

1932-yil 6-noyabrda saylovdan so'ng yirik monopoliyalar, bankirlar va generallar uzil-kesil fashistlar tomoniga o'tdilar. Ular so'l kuchlarning ittifoqi tuzilib

qolishidan cho'chib, Gindenburgga maxsus xat jo'natganlar. Xatda Gitlerni darhol reyxsansler (imperiya bosh vaziri) etib tayinlash talab etilgan edi.

1933-yilning 4-yanvarida Gitler Germaniyaning yirik va yetakchi sanoatchilari, sarmoyadorlari bilan uchrashuv o'tkazdi. Uchrashuvda Gitler kansler bo'lishi kerak, degan qarorga kelindi. 1933-yilning 30-yanvarida Gindenburg A. Gitlerni Germaniyaning reyxsansleri etib tayinladi. Aslida esa, 1933-yilda Germaniyada davlat boshqaruvining bir (burjua demokratik) shaklining boshqa bir shakli, ya'ni totalitar diktatura bilan almashinuvi yuz berdi.

**Fashizmning mohiyati
va fashistlarning
ichki siyosati.**

Fashizm - bu, davlat boshqaruvining terrorchi totalitar shakli, hukmron doiralarning eng reaksion va agressiv kuchlari manfaatini ifodalovchi oqim. U dastlab Yevropada (Italiyada) vujudga kelgan.

«Fashizm» atamasi «fashio» so'zidan olingan bo'lib, «to'da», «uyushma», degan ma'nolarni anglatadi. 1919-yilda Italiyada birinchi jahon urushining sobiq askarlari o'z manfaatiarini, haq-huquqini himoya qilish uchun kurashuvchi tashkilot tuzdilar. Bu tashkilot «Fashi di kombattimento» («Kurash uyushmasi», «Quroldoshlar kurash uyushmasi») deb atalgan. Tashkilot a'zolari «fashistlar», harakat esa «fashizm» nomini olgan, u turli joyda turli nom bilan, masalan, Germaniyada «natsistlar», deb atalgan.

Fashizmning mohiyatini uning quyidagi belgilari yaqqol tasvirlab beradi. Uning birinchi belgisini o'ta millatchilik tashkil etadi. Fashistlar uchun millat manfaati boshqa harqanday manfaatdan ustun turadi. Ularjamiyatni sinflarga bo'lmaydi. Xo'sh, nima uchun millatchilik Germaniya va Italiyada boshqa davlatlardagiga nisbatan kuchli bo'lgan edi?

Ular birinchi jahon urushi oqibatlarini o'zlari uchun qattiq haqorat, milliy tuyg'uning mislsiz tahqirlanishi, deb qabul qilgan edilar. Nemis millati Versal shartnomasi shartlariga toqat qila olmayotgan edi.

Italyan millati esa o'zini «g'oliblar ichidagi mag'lub», deb hisoblardi. Chunki Antanta tarafida umshda ishtirok etgan g'olib Italiya urushda ko'zlagan maqsadlariga erisha olmagan edi. Germaniyada millatchilik irqchilik biJan qo'shilib ketgan edi. Natsistlar fikricha, butun insoniyat tarixi - bu, turli millatlar va irqqlar kurashi tarixi edi. Bu kurashda faqat kuchlilargina g'olib chiqadi. Mag'lublar qismati yo o'lim, yo g'oliblarga bo'ysunishdir. Quدراتli irq - bu nemis millatiga fnansub bo'lgan oriy, nordik irqdir. Ularning tarixiy missiyasi butun dunyoga hukmron bo'lishdir.

Fashizmning yana bir belgisi uning o'ta agressivligidir. O'ta millatchilik va irqchilik sharoitida shunday bo'lishi tabiiy edi. Fashizmga xos bo'lgan yana bir belgi davlat hokimiyati oldida sig'inish, unga sajda qilish edi. Fashizm uchun bu milliy ruhni mujassamlashtiradigan qudrat, barqarorlik va tartibning kafolati edi.

Fashistlar - totalitar tartib, ya'ni jamiyat hayotining barcha sohalari to'la davlat nazoratiga olingan tartib tarafdori edilar. Germaniya fashizmining ommaviy asosini Birinchi jahon urushida eng ko'p jabr ko'rgan tabaqalar - hunarmandlar, denqonlar, urush faxriylari, ishsizlar, ertangi hayoti qanday bo'lishidan cho'chib qolgan ishchilar tashkil etdi. Yirik kapital esa fashizmni qo'llab-quvvatladi.

Fashistlar ichki siyosatining asosiy yo'nalishini fashizmning mohiyati belgilab berdi. Binobarin, fashizm hokimiyat tepasiga kelgach, A. Gitler hukumati birinchi

navbatda siyosiy demokratiyani yo'q qilishga kirishdi. Bu maqsadni ro'yobga chiqarish uchun har qanday jirkanch vositalarni ishga soldi. Xususan, siyosiy partiyalar faoliyatiga barham berish uchun 1933-yil 23-fevralda Reyxstag binosiga o't qo'yishni uyushtirdi va aybni kommunistlarga ag'darib bolgariyalik G. Dimitrovni sud qildi. Lekin uni oqlashga majbur bo'ldi. Fashistlar ochiq terror yo'liga o'tdilar.

Fashistlar partiyasidan boshqa barcha siyosiy partiyalar faoliyati taqiqlandi. A. Gitler sotsial-demokratlarni Birinchi jahon urushida Germaniya taqdiri hal bo'layotgan kezlarda noyabr inqilobini keltirib chiqarganlikda, kommunistlarni esa «qizil diktaturani» o'rnatmoqchi bolganlikda va sovetlarning josuslari sifatida aybladi.

Gitler prezident Gindenburgga «Xalq va davlatni muhofaza qilish to'g'risida»gi dekretni imzolatishga erishdi. Bu dekret A. Gitlerga favqulodda vakolatlar berdi. Endi Reyxstag boshlig'i Gitler o'z dekretlari bilan mamlakatni boshqarish huquqiga ega bo'ldi.

1934-yil 2-avgust kuni prezident Gindenburg vafot etdi. A. Gitler prezidentlik lavozimini ham egalladi. Shu tariqa, butun hokimiyat A. Gitler qo'lida to'plandi. Endi u Germaniyaning Federativ Davlat maqomini bekor qildi, barcha darajadagi ma'muriy organlar rahbarlari tayinlanadigan bo'ldi. Davlat hokimiyatining bo'linishi tamoyili harakatdan to'xtatildi va Reyxstagga saylov bekor qilindi hamda qonun chiqaruvchi hokimiyat funksiyasi hukumatga topshirildi. Shu tariqa Veymar Respublikasi amalda barham topdi. Taqiqlangan kasaba uyushmalari o'rniga natsistlar partiyasiga to'liq bo'ysunuvchi «Germaniya mehnat fronti» tuzildi. Barcha matbuot nashrlari yopildi yoki fashistlar nazorati ostiga olindi.

Fashizmning kelajagini tarbiyalash maqsadida «Gitleryugen» deb ataluvchi yoshlar taslikiloti tuzildi. Davlat apparatida puxta tozalash o'tkazildi. Natsizmga ozgina bo'lsada muxoliflikda shubha qilinganlar xizmat vazifalaridan bo'shatildi. Ularning o'rnini natsistlar partiyasi a'zolari egalladilar.

Qurolli kuchlarning barcha zobitlari natsistlar partiyasi a'zosi bo'lishi shart qilib qo'yildi. 1933-yilning oxiridayoq muxolif marralarda turuvchi barcha tashkilotlar amalda yo'q qilindi. Ayni paytda A. Gitler o'z partiyasi ichidagi muxoliflarni ham qatag'on qildi.

Bu mash'um reja 1934-yil 30-iyun kuni tunda amalga oshirildi. Bu tun Germaniya tarixiga «uzun pichoqlar kechasi» nomi bilan kirgan. Shu tariqa A. Gitler Germaniyaning yagona hukmdori, partiya rahbari, fyurer, ya'ni Germaniya xalqining cheksiz huquqqa ega bo'lgan dohiysiga ayfandi. Uning hokimiyatini mustahkamlash asosi terror edi. A. Gitlarning fikricha, terror - bu siyosiy raqiblarini yo'q qilish vositasigina emas, ayni paytda butun nemis xalqini qo'rqitish omili, fuqarolarda qarshilik ko'rsatish muqarrar halokatga olib boradi, degan aqidani qaror toptirish vositasi ham bo'lishi kerak edi. Albatta, Gitler yalpi terror va qatag'on siyosatini bu siyosatni amalga oshirishga qodir bo'lgan qudratli terrorchi tashkilotlarsiz amalga oshira olmas edi.

Shuning uchun ham u bunday tashkilotlarni vujudga keltira oldi. Tez orada natsistlar o'zlarining bosh jazo idorasi - xavfsizlik otryadlarini (qo'riqlash qo'shini) - SSni tuzdilar. Unga A. Gitlarning ishongan odami G. Gimmler rahbarlik qildi.

SS otryadlarining vazifasi - o'zgacha fikrlovchi odamlarni ta'qib etish, ommaviy qirg'in uyushtirish, pechlarda yoqib yuborish, gaz kameralarida zaharlab o'ldirishdan iborat edi. Shuningdek o'lim lagerlari (konslager)ga olib kelingan asirlar ustidan turli tajribalar (muzlatish, zaharli o't ta'siri, turli tibbiy sinovlar) o'tkazilishini tashkil etdi.

SSning tarkibiy qismini gestapo (maxfiy politsiya) va SD (razvedka va kontrrazvedka) tashkil etgan. Ularning asosiy vazifasi mavjud tuzumga qarshi paydo boigan har qanday muxolifatni joyida yo'q qilishdan iborat edi. Ayni paytda ular zimmasiga yahudiylarni ommaviy qirgin qilish vazifasi ham yuklatilgan.

Fashistlar o'zgacha fikrlovchilar, demokratik tashkilotlar vakillari va harbiy asirlarni ommaviy qirg'in qilish maqsadida I5ta o'lim lagerlari barpo etdilar, bu lagerlarda 10 mln. ga yaqin kishi yo'q qilindi. Asir ayollar sochlaridan kema machtalariga iplar to'qilgan, odam bolasi terisidan ayollar sumkachalari, qo'lqoplar tayyorlangan, yog'idan sovun ishlab chiqarishda foydalanilgan, yoqilgan murdalarning kullari o'g'it sifatida ekin maydoniga sepilgan.

Asirlarning tilla tishlari sug'urib olinib, fashistlar davlati manfaatlari yo'lida ishlatilgan. Davlatda oziq-ovqat tanqisligi ro'kach qilinib, yaratuvchilik mehnatiga noqobil boigan barcha kishilar, qariyalar, telbalar, ruhiy bemorlar, tutqanoq kasali bilan og'rigan bemorlarni qirib yuhorishga buyruq berilgan. Germaniyaning 275 ming aholisi o'ldirilgan.

Natsistlar yahudiy aholini to'liq qirib tashfash bo'yida maxsus dastur ishlab chiqqanlar. Bu - insoniyat tarixida eng shafqatsiz irqiy ta'qib edi. Xususan Yevropada 6 mln. dan ortiq yahudiy qirib tashlangan. Fashistlar o'z ichki siyosatlarida maktab tarbiyasiga katta e'tibor berganlar. Maktabga qadam qo'yilgan davrdan boshlaboq «irqiy dunyoqarash», «irqiy ustunlik» va german qonunini sof saqlashga e'tiqod tarbiyalana boshlagan. Maktablarda faqat natsizmga xizmat qiluvchi o'qituvchilargina ishlagan. 1933-yilning may oyidan boshlab 18-25 yoshlilar uchun ichki mehnat majburiyati joriy etildi. 1935-yil mart oyidan boshlab esa umumiy harbiy majburiyat to'g'risidagi qonun kuchga kirdi.

Germaniya iqtisodiyotini harbiy izga ko'chirish uchun zarur chora amalga oshirildi. Shu maqsadda 1934-yil 20-yanvarda «Milliy mehnatni tartibga solish to'g'risida» qonun qabul qilindi. Unga ko'ra, fuqaro uchun mehnatni erkin tanlash huquqi bekor qilindi. 1936-yilning yozida iqtisodiyotni harbiy yo'nalishga o'tkazishning 4 yillik rejasi rasman tasdiqlandi, Shu 4 yil ichida dunyoda eng qudratli zamonaviy armiya tashkil etilishi lozim edi. Shu yillar davomida harbiy xarajat 10 baravar oshdi. 1939-yilga kelib Buyuk Britaniya harbiy xarajati 5 mlrd., Fransiyaniki 2,3 mlrd. markani tashkil etgani holda Germaniya harbiy xarajatlari 18 mlrd. markani tashkil etdi. 1939-yilda Germaniyada diviziyalar soni 1914-yilgi darajaga yetkazildi va ular eng zamonaviy qurol-yarog'lar bilan qurollantirildi. Harbiy-dengiz floti modernizatsiya qilindi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar.

1. Birinchi jahon urushining Germaniya uchun oqibatlarini gapirib bering.
2. Veymar Respublikasining tashkil topishi haqida nimalarni bilasiz?

3. “Daues rejasi” va uning mamlakat hayotiga ta’siri nimalardan iborat.
4. Germaniya ishtimoiy va siyosiy hayotida muhim rol o’ynagan siyosiy partiyalar haqida so’zlab bering.
5. Germaniyaning Millatlar Ligasiga qabul qilinishi hamda buyuk davlat sifatida tan olinishi haqida fikringizni bildiring.
6. “Germaniyada fashizmning paydo bo’lishi” mavzusida mustaqil ishlang.

1918-1939-YILLARDA FRANSIYA

Tarixni esga oling !

- Ilk o’rta asrlarda hozirgi Fransiya hududida Franklar feodal davlati tashkil topdi. Verden shartnomasidan keyin bu hududda Fransiya davlati qaror topdi.
- Fransiya davlati butun tarixi davomida Evropada gemonlikka intilib keldi. Bu esa Fransiyaning tashqi siyosatida turli ziddiyatlarga sabab bo’ldi (ayniqsa Angliya va Germaniya bilan).
- Buyuk geografik kashfiyotlarda Fransiya faol ishtirok etdi va dunyoning turli nuqtalarida o’z mustamlakalariga ega bo’ldi (Amerika qit’asida, Afrikada va Hindixitoyda).
- XIX asrning ikkinchi yarimida Fransiyaning Germaniya bilan munosabatlari keskinlashib ketdi. Bu esa Fransiya – Prussiya urushiga olib keldi. Urushda Fransiya mag’lub bo’ldi.
- I-jahon urushiga Fransiya Antanta mamlakatlari tarkibida birinchilardan bo’lib kirdi.

**Urushning mamlakat
iqtisodiga ta’siri.
Tashqi siyosat.**

XIX va XX asr chegarasida Fransiya iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarda tub o’zgarishlar ro’y berdi. U dehqonchilik-sanoat mamlakatidan sanoat-dehqonchilik mamlakatiga aylandi. Urush

davrida Fransiya sanoati tez sur’atlar bilan rivojlandi. Sanoatning yangi tarmoqlari, yangi metallurgiya korxonalari, mashinasozlik, elektrotexnika va kimyo zavodlari vujudga keldi. Urushdan keyin sanoat rivoji uchun qo’shimcha imkoniyatlar paydo bo’ldi. Elzas va Lotaringiyaning qo’shib olinishi natijasida fransuz metallurgiya sanoatining quvvati 1,5 marta oshdi. Temir rudasi qazib olish bo’yicha Fransiya Yevropada birinchi o’ringa chiqdi. Saar ko’mir havzasidan foydalanish huquqi uni 15 yil davomida ko’mir bilan ta’minlar edi. Nihoyat, Germaniyadan olingan 8 milliard marka tovon puli sanoatni texnologiya jihatidan to’la qayta qurish imkonini berdi.

Fransuz ishchilari mamlakatda nufuzli siyosiy kuch edilar. Ular uyushgan holda harakat qilar, o’z huquqlari uchun kurashda katta tajriba to’plagan edilar. Ishchilar sinfrning asosiy tashkilotlari tez sur’atlar bilan ko’payib bordi. Asosiy kasaba uyushmasi bo’lgan Yalpi Mehnat Konfederatsiyasi (YaMK) a’zolari soni 1920-yilda 2,5 millionga yetdi. **1920-yil 29-dekabrda** Fransiya kommunistik partiyasi (FKP)

tuzilganligi e'lon qilindi. U 20-30-yillarda so'l kuchlarning demokratiya, tinchlik va ijtimoiy adolat uchun kurashiga boshchilik qildi.

Fransuz burjuaziyasi jamiyatni barqarorlashtirish uchun kurash olib bordi. 1919-yil noyabr oyida Fransiya urushdan keyingi birinchi parlament saylovlari bo'lib o'tdi. Burjua partiyalari Milliy ittifoq deb nomlangan saylovoldi uyushmasini tuzdilar. Milliy ittifoq bolshevizmga va ijtimoiy tartibsizliklarga qarshi kurash, Versal shartnomasiga qat'iy rioya qilish, ya'ni Germaniyani tovon to'lashga majbur etishni o'z vazifasi deb e'lon qildi.

Boshqaruvning parlament shakli (parlament - fr. parler - gapirmoq) - qonun chiqaruvchi va ijroiya organlarning vazifalari aniq taqsimlanganda parlamentning imtiyozli mavqega ega bo'lishi. Parlament deputatlari hukumatni shakllantiradilar, bosh vazirni va konstitutsiyaviy nazorat organlarini saylaydilar.

Aholining katta qismi tomonidan qo'llab-quvvatlangan Milliy ittifoq katta g'alabaga erishib, Milliy majlisda deputatlik o'rinlarining uchdan ikki qismini qo'lga kiritdi. Burjua partiyalari demokratik va ishchi harakatlariga qarshi kurashda qudratli qurolga ega bo'ldilar. Natija tez orada namoyon bo'ldi. Milliy ittifoqning birinchi hukumati bo'lgan Mileran hukumati ishchilar harakatiga qarshi ayovsiz kurash boshladi. 1920-yil may oyida temiryo'lchilar ish tashlashi bostirildi, unga qatnashganlardan 20 kishi ishdan bo'shatildi. Urush davrida qabul qilingan ijtimoiy islohotlar dasturi birin-ketin yo'q qilindi. Ishchilarga qarshi kurash milliy miqyosdagi surunkali va tinka qurituvchi nizoga aylandi. Bu esa mamlakatda siyosiy beqarorlikka sabab bo'ldi. 14 yil (1919-1933) mobaynida Fransiya 27 marta hukumat o'zgardi.

Milliy ittifoq hukumati paytida Fransiya tashqi siyosatining asosiy yo'nalishi mamlakatning Yevropa qit'asidagi ustivor mavqeini mustahkamlash edi. Ana shu maqsadda Fransiya bir qator tadbirlarni amalga oshirdi va ular mamlakatning Yevropadagi mavqeini ancha mustahkamladi. Kichik Antanta deb nomlangan va Chexoslovakiya, Ruminiya hamda Yugoslaviyani o'z ichiga olgan «Sharqiy alyans» tashkil etilgan edi. Fransiya ular bilan harbiy ittifoq tuzdi. Polsha bilan ham shunday ittifoq tuzildi. Bu ittifoqlar ochiqdan-ochiq Germaniya va Rossiyaga qaratilgan edi. Bunga javoban Germaniya bilan Rossiya 1922-yilda, Genuya konferensiyasi paytida diplomatik munosabatlar o'rnatish haqida shartnoma tuzdi. Bu ahdlashuv keng miqyosli iqtisodiy munosabatlar o'rnatish yo'lini ochar edi. Shunday qilib, Germaniya birinchi bo'lib Rossiyani iqtisodiy jihatdan qamal qilish haqidagi kelishuvni buzdi. Germaniya va Rossiya o'rtasidagi shartnoma Genuya yaqinidagi Rapallo degan joyda imzolangani uchun shu nom bilan ataldi. U ikkala mamlakatning ham xalqaro mavqeini mustahkamladi.

1922-yil yozida Buyuk Britaniya va AQSH tomonidan qo'llab-quvvatlangan hamda Rapallo shartnomasidan ruhlangan Germaniya har yilgi tovonni to'lashdan bosh tortdi. Bunga javoban fransuz qo'shinlari 1923-yilning yanvarida nemis iqtisodiyoti ustidan nazorat o'rnatish va Rur viloyatini Germaniyadan ajratib olish maqsadida bu viloyat hududiga kirdilar. Ammo Fransiya hukmron doiralarning rejasi amalga oshmadi. Germaniya hukumati da'vati bilan Rur aholisi ishdan bosh tortdi. Fransiya Rur ko'miri butunlay bormay qoldi. Natijada cho'yan va po'lat quyish keskin qisqardi. Fransuz franki kursi tushib ketdi.urning bosib olinishi ichki siyosiy inqiroz va

xalqaro munosabatlardagi chigalliklar bilan yakunlandi. Fransiyaning Yevropa qit'asida gemonlik o'rnatish xayollarini butunlay chippakka chiqarish maqsadida AQSH va Buyuk Britaniya Germaniya iqtisodiyotini tiklash va Daues rejasi asosida uning Yevropa siyosiy hayotidagi rolini oshirishga ahd qilqildilar.

"Milliy birlik" hukumatining dasturi

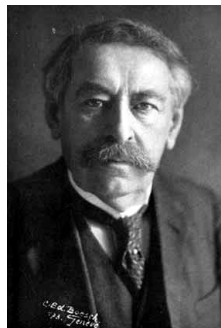
1924-yilgi saylovlarda Milliy ittifoqdan chiqqan so'l burjua partiyalari, eng avvalo **Eduard Errio** boshchiligidagi radikal partiyasi Sotsialist partiya bilan saylov bitimi tuzdi va So'l ittifoqni tashkil etdi. So'l Ittifoq o'z dasturida ijtimoiy sohada ijobiy o'zgarishlar qi-lish, Milliy ittifoqning xalqqa qarshi qaratilgan tadbirlarini bekor qilish, Sovet Ittifoqi bilan diplomatik munosabatlar o' matish, Germaniyadan qo'shinlarni olib chiqish va u bilan yarashish, Angliya va AQSH bilan mustahkam aloqalarni tiklashni va'da qilgan edi. So'l ittifoq saylovlarda g'olib chiqdi.

So'l ittifoq hukumatini Eduard Errio boshqardi. U Rossiya bilan yaqinlashish, xalqaro muammolarni tinch yo'l bilan hal qilish tarafdori demokrat va tinchliksevar edi. 1924-yil oktabrda o'ng partiyalarning ashaddiy hamlalariga qaramay Fransiya bilan Rossiya o'rtasida diplomatik munosabatlar o'rnatildi.

So'l ittifoq tashqi siyosatining asosini G'arb davlatlarini yarashtirish va Yevropani birlashtirish tashkil etar edi Bunday tashqi siyosat olib borilishida o'n to'rt yil hukumatda uzluksiz tashqi ishlar vaziri bo'lgan **Aristid Brianning** (1862-1932) xizmati katta bo'ldi. U muzokaralar va arbitraj vositasida Yevropani birlashtirish yo'lini tutdi Uni hozirgacha «Yevropaning otasi» deb atashadi, uning g' oyalan Ikkinchi jahon urushidan keyin birlashgan Yevropani tashkil etish yo'lida ilk qadam bo'lganligini e'tirof etishadi.

Brian Aristid-(1862-1932) Fransiya bosh vaziri. 1862-yil 28-martda Nantda dunyoga keladi. Parijda huquqni o'rganadi. Yoshligida sindikalistlar oqimiga qo'shiladi. Uning Bretanda siyosiyatdagi muvaffaqiyatlari keyinchalik Parijda ham sotsialistlar bilan, shu jumladan R.Vivian va J.Jores bilan bog'lanishga olib keladi. 1904-yil Jores bilan birgalikda «Yumanite» (L'Humanite) gazetasiga asos soladi. 1901-yil sotsialistlar partiyasining bosh kotibi, 1902-yil esa Luara tomonidan deputatlar palatasiga saylanadi. 1906-yil u ta'lim va madaniyat vaziri etib tayinlanadi. 1909-yil u birinchi marta bosh vazirlik lavozimini egallaydi.

1914-yilgacha Brian o'nglarga yaqinlashib R.Puankareni «Yangi natsionalizm»ini qo'llab-quvvatlaydi. 1914-1917-yillarda bosh vazir o'rinbosari, keyinchalik bosh vazir lavozimini egallaydi. U soliqlarni ko'paytirishga qarshi va katoliklar talabini qo'llab-quvvatlab, Vatikanda Fransiya elchixonasini qayta tiklashni ma'qullar, Germaniya bilan tinchlik shartnomasini tuzishga intilar edi. Millatlar Ligasida va shu kabi xalqaro konferensiyalarda hamda deklaratsiyalarda (Lokarno, 1925-y oktyabr; Toyri, 1926-yil sentyabr; Brian Kellog pakti, 1928) Fransiya-Germaniya do'stlik va hamkorligini mustahkamlash uchun kurashar edi. Shuningdek Evropa Federal Ittifoqini tuzish taklifini ilgari suradi. U 1932-yil 7-mart Parijda vafot etadi.

A. Brian

So'l ittifoq uzoq davom etmadi. 1925-yil aprelida sotsialistlarning qo'llab-quvvatlashidan mahrum bo'lgan Eduard Errio hukumati iste'foga chiqdi So'l ittifoq tarqalib ketdi, o'ng partiyalar esa Milliy majlisda o'zlar uchun ko'pchilik ovozga ega emas edilar Muzokaralar natijasida «Milliy birlik» koalitsion hukumati tuzildi. Unga o'ng partiyalar qatori radikalarning ham bir qancha vakillari kirdi. Hukumatni Raymon Puankare boshqardi.

Raymon Puankare (1860- 1934)-fransuz siyosiy arbobi . 1860-yil 20-avgustda Barle Dyuk (Meza , Lotaringiya)da pochta injeneri Nikola Puankare oilasida dunyoga keladi. Parijdagi Buyuk Luyudovik litseyini tamomlagach, o'rta ma'lumotga ega boladi. Sarbonda huquqshunoslik fakultetida o'qiydi. Fakultetni tamomlagach 1882-yil advokatlik amaliyotlari bilan shugullanishni boshlaydi. 1883-yil doktorlikni yoqlaydi. Uning siyosiy hayoti 1887-yil Mezadan Milliy majlisga deputat etib saylanishidan boshlanadi. Puankare respublikchilar va antiklerikal qarashlardan o'zini mustasno tutar edi. U parlamentda etarli darajada siyosiy o'broga ega bo'ladi. 1893-yili Sh. Dyupyu (4 aprel –23 noyabr 1893) birinchi hukumatiga talim san'at va din vaziri etib tayinlanadi hamda uchinchi respublika tarixida eng yosh vazir bo'ladi. Shundan so'ng Sh. Dyupyuning (30 may 1894 –15 yanvar 1895 yil) ikkinchi va uchinchi hukumatiga moliya vaziri, A. Riboning (26 yanvar- 25 oktyabr 1895)uchinchi hukumatiga talim, sanat, din vaziri etib tayinlanadi. 1895-yil noyabr oyida deputatlar palatasining raisi orinbosari etib tayinlandi. “Dreyfus ishi” davomida Dreyfus tarafdori sifatida so'zga chiqdi. Yuridik asoslanmagan hukumga qarshi chiqadi. 1903 yil senator boladi. F. Saren (14 mart –20 oktyabr 1906) hukumati davrida moliya vaziri sifatida faoliyat yuritadi. Germaniya bilan o'sib kelayotgan urush hayfi vaqtida Fransiyaning harbiy potentsialini kotarish maqsadida otashin nutqlar so'zlaydi. 1909-yil 18-martda Fransuz Akademiyasi a'zosi etib saylanadi. 1912- yilning boshida (1912-yil 14 yanvar – 1913-yil 21 yanvar)o'zining birinchi hukumatini tuzadi va u erda tashqi ishlar vaziri lavozimini egallaydi. 1912-yil dengiz qurolli kuchlarini kengaytirish dasturini qabul qilishga erishadi. Mart oyida esa harbiy havo kuchlarini qayta tashkil qilish haqidagi qonunlarni ishlab chiqadi. Uning hukmronligi davrida Fransiya (1912-yil 30 mart) Marakkoda o'zining protektoratini o'rnatadi. Buyuk Britaniya va Rossiya bilan munosabatlarni mustahkamlash uchun astoydil harakat qiladi. 1912-yil 16-iyulda Rossiya bilan rus va fransuz flotlarining birgalikda harakat qilishi haqida konvensiya tuzadi. Avgust oyida Peterburgda b'olib Rossiyaga navbatdagi qarzni berishni muhokama qildi va Anglo- fransuz dengiz qoshinlarini mahfiy tayyorgarligi haqidagi masalalarni ko'rib chiqadi. Bu to'g'ridagi shartnomalar 1913-yil martda imzolandi. 1913-yil Puankare Respublika prezidenti etib saylanadi. U Fransiyaning urushga tayyorlanishini davom ettiradi. Harbiy xizmat muddatini uch yilga uzaytirish haqida qonunni qabul qilishga har taraflama harakat qiladi. Antanta davlatlari bilan yaqinlashishga astoydil harakat qildi. Urushning uch yili davomida Puankare ishki va tashqi siyosatni boshqarib bordi. Puankare Antantaga yangi a'zolarning chorlash masalalaridagi diplomatik harakatlarga boshchilik qilar edi. 1917-yil noyabr oyida frontda bo'lgan noqulay sharoitlar va urushga qarshi osayotgan harakatlar sababli o'zining dushmani J.Klemansoga joyini bo'shatib berdi va vakolat muddati tugaganidan so'ng (1920-yil 18-fevral) senatga qaytadi. 1922-yil 15-yanvarda

puankare o'zining ikkinchi hukumatini tuzadi (1922-yil 15-yanvar –1924-yil 26-mart). R. Puankare undan keyingi boshqaruvida ham Versal shartnomalrini qattiq turib himoya qildi. Puankare inflyatsiyaga qarshi kurash, frankni barqarorlashtirish va iqtisodiy o'sishni ta'minlashni o'z ichki siyosatining muhim vazifasi deb e'lon qildi. Hukumat davlat xarajatlarini qisqartirdi, yangi soliqlar joriy etdi va sanoat korxonalriga imtiyozlar berdi. AQSH va Angliyadan olingan yirik kreditlar hisobiga frank kursi barqarorlashtirildi. 1926-yilga kelib davlat daromadlari urushdan keyin birinchi marta xarajatlardan ortiq bo'ldi. Frank barqaror valyutaga aylandi.

U 1934-yil 15- oktyabrda Parijda vafot etadi va Nyurnberg qishlogida dafn etiladi.

1925-yilda Fransiya sanoati mahsuloti hajmi birinchi marta urushdan oldingi darajadan ortiq bo'ldi. Oradan besh yil o'tgach, 1930-yilda Fransiya urushlar oralig'idagi eng yuksak sanoat ishlab chiqarishi va savdo hajmi qayd etildi. Fransiya sanoat taraqqiyoti sur'atlari bo'yicha (yiliga o'rtacha 5%) Angliya va Germaniyani ortda qoldirib, AQSHga yaqinlashdi. O'nlab yangi yirik zavodlar, elektr stansiyalari, temir yo'llar qurildi. 1924-yildan 1932-yilgacha mamlakat iqtisodiyotini barqarorlashtirish davri bo'ldi. Bu davr aholi turmushiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Narxlar barqarorlashib, pulning qadrsizlanishi barham topdi. Bu esa hukumatga aholining bir qator qatlamlari ijtimoiy ahvolini yaxshilash tadbirlarini amalga oshirish imkonini berdi. 1926-yilda ishsizlik nafaqasi joriy etildi, keksalik nafaqasi, kasallik, nogironlik va homiladorlikda yordam puli beriladigan bo'ldi. Fransiya jahon iqtisodiy inqirozi o'ta og'ir shaklda kechdi. Oqibatda 1929-yil noyabrdan 1932-yil maygacha mamlakatda 8 hukumat almashdi.

Fashistlarning hokimiyatni egallashga intilishi. So'l kuchlarning fashizmga qarshi kurashga birlashishi

1932-yil mayidagi saylovlar Fransiyaning inqirozning ikki yili davomida so'lga qarab burilganini ko'rsatdi. Saylovlar sotsialistlar va radikal-sotsialistlar blokiga g'alaba keltirdi. Yangi hukumatni yana

Eduard Errio boshqardi. Deputatlar palatasidagi 594 o'rindan 386 tasini so'l blok vakillari olib, o'z dasturlarini amalga oshirish imkoniyatini qo'lga kiritdilar. Biroq, ular bu imkoniyatni boy berdilar. O'ng doiralari so'l hukumatga qarshi kuchli hujumni avj oldirdilar va bu hukumatning normal faoliyat ko'rsatishiga imkon bermadi. E. Errio hukumati bor-yo'g'i 6 oy ishlab, iste'fo berishga majbur bo'ldi. 1932-yil dekabridan 1934-yil yanvariga qadar Fransiya so'llarning 5 hukumati almashdi va ularning har biri uch oydan oz hukm surdi. Ularning eng so'nggisi Eduard Dalade (1884-1970) hukumati bo'ldi.

Gitlarning hokimiyatga kelganidan ruhlangan Fransiya yirik moliya va sanoat sarmoyasining o'ng doiralari Fransiya ham fashistlar diktaturasini o'rnatishga urindilar. Reaksiyon doiralari mamlakatni fashistlar to'ntarishiga va hokimiyatni fashistlar egallashiga ruhan tayyorlash maqsadida ommaviy targ'ibotni avj oldirdilar. Bir vaqtning o'zida buyruq berilgani zahoti hokimiyat uchun kurashni boshlashga tayyor ko'p sonli fashistlar tashkilotlari tashkil qilindi. 1933-yil oxirida fashistlarning tashkilotlari «Stavisskiy ishi» bilan bog'liq janjalni va buning oqibatida hukumatda yuzaga kelgan inqirozni bahona qilib hokimiyatni egallashga ochiq-oydin tayyorlana

boshladilar. 1934-yil 6-fevralda, hukumat inqirozi siyosiy inqirozga o'sib o'tganidan so'ng, Parijda fashistlar isyoni boshlandi. Bir necha o'n ming qurollangan fashistlar ko'chalarga chiqdilar va Burbonlar saroyi, parlament binosiga yorib o'tishga urindilar. Hukumatning beparvoligidan foydalanib, fashistlar pochta, telegraf, vokzallar va Yelisey dalasidagi Murosa maydoniga hujum qila boshladilar.

Hukumatning faoliyatsizligini ko'rib, Fransiya poytaxtining turli tumanlarida yuz minglab ishchilar ko'chalarga chiqdilar. Germaniya fojiasining Fransiyada takrorlanishini istamagan odamlarning barchasi oyoqqa turdi. Bunday ommaviy namoyishlar mamlakatning Marse, Lion, Ruan, Nant, Nansi va boshqa shaharlarida bo'lib o'tdi.

Mamlakat mehnatkashlari Fransiya tarixidagi eng muhim g'alabani qo'lga kiritdilar. Fashistlar millat demokratik kuchlari fronti oldida chekinishga majbur bo'ldilar. Biroq kurash shu bilan tugamadi. Reaksion va konservativ kuchlar hokimiyatni xuddi Germaniyadagi singari siyosiy nayranglar yo'li bilan egallashga qaror qildilar. 1934-yil 7-fevralda E. Daladye o'ziga ishonch bildirilganiga qaramay iste'fo berdi. Bosh vazir qilib fashizmning ochiq tarafdori bo'lgan **Gaston Dumerg** (1863-1937) tayinlandi.

Fransiya mehnatkashlari fashistlar to'ntarishi mualliflari rejasini barbod qildilar. **Xalq frontining dasturi va uning parchalanishi. "Milliy xiyonat" hukumatining** Hokimiyat tepasiga Dumerg kelgani to'g'risidagi xabar tarqalgani hamon yana isyonchi va ishchilar o'rtasida ashaddiy janglar boshlandi. Butun Parijda, har bir tumanda, Fransiyaning hamma yerida ishchilar fashistlarni hokimiyatga qo'ymaslik shashti bilan yondilar. Mamlakatda demokratiya va Fransiya ozodligi uchun kurashuvchilarning umumiy fronti vujudga kela boshladi. Namoyishlar taqiqlanganiga qaramay, 9-fevral kechqurun 50 ming parijlik fashistlarga qarshi namoyishga chiqdi. Shaharda politsiya va ishchilar o'rtasida haqiqiy ko'cha janglari ayj oldi. Parij kasalxonalari yaradorlar bilan to'lib-toshdi. Ishchilar hukumat fashistlar tomonida ekaniga ishonch hosil qildilar, zero, uning buyrug'iga ko'ra politsiya va qo'shinlar de Lya Rok bandalariga qarshi emas, Parij mehnatkashlariga qarshi chiqdilar.

12-fevralda butun Fransiya umumiy ish tashlash boshlandi. Unda 4,5 mln. kishi qatnashdi. Shu kuni Fransiya fashistlarga tarafdor reaksiya kuchlar tomonidan tayyorlangan davlat to'ntarishi barbod bo'lgani oydinlashdi. Fashizm Fransiya o'tmadi. Fevral voqealari so'l kuchlarning fashizmga qarshi kurashga, tinchlik va ijtimoiy taraqqiyot uchun birlashishlariga kuchli turtki berdi.

1936-yil yanvarida Xalq frontining dasturi e'lon qilindi. Uni ishlab chiqishda mamlakat demokratik kuchlarining vakillari ishtirok etdilar. Dastur fashistlarga qarshi demokratik xususiyatga ega edi. Barcha fashistlarning tashkilotlarini qurolsizlantirish va tarqatish talabidan tashqari, u keng xalq ommasining ahvolini yaxshilash - ish haftasini qisqartirish, ishsizlarga yordam ko'rsatish milliy jamg'armasini tashkil qilish, qishloq xo'jaligi mahsulotlariga qat'iy narxlarni belgilashni ko'zda tutuvchi dasturni ham ilgari surardi. 1936-yil bahorida Fransiya deputatlar palatasiga saylovlar bo'lib o'tdi. Xalq fronti partiyalari birgalikda, umumiy dastur asosida ishtirok etdilar. Saylovlarda Xalq fronti umumiy hisobda 57% ovoz to'plab, g'olib chiqdi.

Xalq fronti hukumati Sotsialistik partiya yetakchisi **Leon Blyum** (1872-1950) rahbarligida Fransiya inqirozning yangi bosqichi boshlanayotgan bir paytda ish boshladi. Shunga qaramay, u o'z dasturini amalga oshirish va bergan va'dalarini bajarish borasida juda katta ishlarni amalga oshirdi. 1936-yil yozi davomida parlament Xalq fronti dasturiga mos keluvchi 100 dan ortiq qonunlarni qabul qildi. Fashistlarning tashkilotlari taqiqlandi. O'z va'dalariga muvofiq, hukumat parlament orqali uchta qonunni o'tkazdi: 40 soatlik ish haftasi to'g'risidagi qonun, ikki haftalik haq to'lanuvchi ta'tillar to'g'risidagi qonun va jamoaviy shartnomalar to'g'risidagi qonun. Xizmatchilarning maoshlari va nafaqalar oshirildi. Ishsizlik bo'yicha nafaqaga soliq solinishiga barham berildi. Ishsizlar uchun jamoat ishlari tashkil qilina boshlandi. Aholining o'rta tabaqalari ahvoli ham yaxshilandi. Hukumat sanoat, savdo va qishloq xo'jaligi sohasidagi korxonalarning qarz to'lash muddatlarini kechiktirdi va bu bilan minglab mayda ishlab chiqaruvchilarni kasodga uchrashdan asrab qoldi. Mayda korxonalardan olinuvchi soliqlar miqdori kamaytirildi, yirik korxonalardan olinuvchi soliqlar esa oshirildi. Fransiya banki va qator harbiy zavodlar davlat tasarrufiga o'tdi. 1937-yilda Temir yo'llar milliy jamiyati tuzilib, uning qo'l ostiga mamlakatdagi barcha temir yo'llar o'tkazildi. Yevropaning boshqa mamlakatlarida bo'lgani kabi, Fransiya ham iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish joriy qilina boshlandi.

Xalq fronti hukumati o'z qonunlarini amalga tatbiq etishda juda katta qiyinchiliklarga to'qnash keldi. Davlatda pul yo'q, demakki, tadbirkorlarni qabul qilmagan qonunlarni bajarishga majbur qilish uchun mablag ham yo'q edi. Hukumat nisbatan yengil yo'l ni tanladi - u Fransiya valyutasi bo'lgan frankni fransuz xalqining barcha ijtimoiy yutuqlarini yo'qqa chiqargan holda 30% ga devalvatsiya (davlat tamonidan milliy valyutaning qadrini pasaytirish yo'li bilan qayta baholash) qildi. 1937-yil fevralida **L. Blyum** mamlakatning og'ir moddiy ahvolini bahona qilib, Xalq fronti dasturini bajarishda tanaffus e'lon qilish taklifini kiritdi. U kuch to'plab, so'ng yutuqlarni mustahkamlash uchun «nafas rostdash» lozimligini uqtirdi. Bu aholining noroziligiga sabab bo'ldi. 1937-yil iyunida Blyum iste'fo berdi.

Xalq fronti obro'sizlandi. Uning saflarida parchalanish yuz berdi. Eduard Daladye boshchiligidagi guruh Xalq fronti partiyalari bilan orani uzish va o'ng reaksiya partiyalarga tayangan holda bir partiyali hukumatini tuzishni talab qildi. Eduard Errio boshchiligidagi ikkinchi guruh esa Xalq fronti dasturiga sodiq qoldi. Radikal-sotsialistlarning 1938-yil oktabrida Marselda bo'lib o'tgan syezdida Xalq frontidan ajralish to'g'risida qaror qabul qilindi. Fransiyaning xalq fronti parchalandi.

Xalq frontining parchalanishi reaksiya kuchlarga yo'l ochdi. 1938-yil 10-apreldan 1940-yil 18-maygacha hokimiyatni boshqargan E. Daladye hukumati davridayoq Fransiya mehnatkashlari uchun Xalq fronti hukumati joriy qilgan imtiyozlarga barham berila boshlandi. Barcha mahsulot va xizmat turlariga soliqlar oshirildi. Tadbirkorlar oz miqdorda haq to'lagan holda xizmat vaqtdan tashqari ishlarni joriy qilish huquqini qo'lga kiritdilar. Ish haftasi 5 kundan 6 kunga uzaytirildi. Ijtimoiy himoya xarajatlari qisqardi. Mayda korxonalarga solinuvchi soliqlar miqdori 13 baravar oshirildi, yirik korxonalarga solinuvchi soliqlar esa kamaytirildi.

Mamlakat mehnatkashlari bunga ommaviy namoyishlar bilan javob berdilar. 1938-yil 30-noyabrda Fransiya umumiy ish tashlash boshlandi. Hukumat qo'shinlarni

safarbar qildi, askarlarga jangovar o'qlar tarqatildi. Hukumat va tadbirkorlar birgalikdagi harakatlari bilan ish tashlovchilardan shafqatsiz o'ch oldilar. Ko'plab zavodlar yopildi, 1,5 mln. kishi ishdan bo'shatildi, minglab ishchilar qamoqqa olindilar.

E. Daladye hukumati «milliy xiyonat» hukumatiga aylandi. Ostonada esa dushman - birinchi imkoniyat tug'ilgandayoq Fransiyaning bosib olish niyatini hech kimdan yashirmagan fashistlar Germaniyasi turardi.

Xiyonat, xo'rlanish va mag'lubiyatlar yo'li Fransiya tashqi siyosatini bu davrda Fransiya yirik sarmoyasi bilan yaqin aloqada bo'lgan, reaksiya va fashistlar tomonidan qo'llab-quvvatlangan. Bular 1931-yil yanvardan 1932-yil fevralgacha, 1935-yil iyundan 1936-yil yanvargacha Fransiya Bosh vaziri bo'lgan **P. Laval**, 1934-yil oktabrdan 1936-yil yanvargacha tashqi ishlar vaziri lavozimida ishlagan **P. Tardye, E. Daladye, J. Bone, A. Sarro** va boshqalar edilar. Fransiyaning Yevropada g'egemonligi qaror topishiga ishonchi yo'qolgan bu davlat va siyosat arboblari Germaniya va Italiya fashistlari bilan til birlashtirish yo'liga tushdilar, shu taxlit ular bilan to'qnashishdan qutulib qolishga umid qildilar. Ular mudofaaga asoslangan urush g'oyasini ilgari surdilar.

Germaniyada fashistlarning hokimiyatga kelishi, 1934-yil fevral voqealari va Xalq frontining 1936-yildagi muvaffaqiyatlari reaksiya qarashlari yanada mustahkamladi va fashistlarni faol harakatlar boshlashga davat etdi. Ularning millatga qarshi qarashlari davlatning rasmiy siyosati darajasiga ko'tarildi. Fransiya tashqi siyosatining asosiy konsepsiyasi Gitler bilan Sovet Ittifoqiga qarshi til birlashtirishdan iborat bo'ldi. Gitler ekspansiyasi faolligini Sharqqa yo'naltirish Fransiya diplomatiyasining bosh maqsadiga aylandi. 1940-yilda Fransiya bu siyosati uchun harbiy mag'lubiyat va milliy mustaqillikni boy berish bilan haq to'ladi.

Fransiya hukmron doiralari bir qismi fashistlar Germaniyasini Fransiya davlati mavjud tuzumini saqlab qolishning kafolati deb hisobladilar. Bunday siyosatchilarni **kollaboratsionistlar** deb nomladilar, ular Gitlerning tashqi siyosatini amalga oshirishi uchun yo'l ochib berdilar.

Kollaboratsionistlar (fransuzcha collaboration- hamkorlik) -Ikkinchi jahon urushi davrida fashist bosqinchilari bilan hamkorlik qilgan shaxslar.

1932-1939 yillarda
Fransiyaning tashqi siyosati

1933-yil iyunida Fransiya diplomatiyasi fashistlar bilan kelishuvga bordi. 1933-yil 7-iyunda Angliya, Fransiya, Italiya va Germaniya o'rtasida «To'rtlar bitimi» imzolandi. U kuchga kirmadi, biroq Fransiya tashqi siyosatining mohiyatini ochiq ko'rsatdi.

1934-yil oktabrida Fransiya bosh vazirligiga P. Laval tayinlandi. U ikki yoqlama o'yin olib bordi, ya'ni fashistlarning davlatlari e'tiborini jalb qilish maqsadida o'zini go'yoki Sovet Ittifoqi bilan yaqinlashmoqchidek qilib ko'rsatdi. 1935-yil 2-mayda o'zaro yordam to'g'risidagi sovet-fransuz bitimi imzolandi. Biroq, u faqat 1936-yil yanvaridagina tasdiqlandi. Unga qadar Fransiya diplomatlari «Fransiyaning Germaniya bilan tola va uzil-kesil kelishishi uchun zarur bo'lsa» sovet-fransuz bitimidan voz kechishga tayyorliklarini aytib, Germaniya bilan til topishga rosa urindilar. Gitler rad javobi berdi.

1936-yil martida Gitler qo'shinlari harbiysizlashtirilgan Reyn hududiga kirdi. Bu bilan Gitler Fransiyaning ochiq-oydin maydonga chaqirdi. Versal bitimining 42- va 43-moddalari buzilganiga qaramay, Fransiya chekindi, fashistlar Germaniyasining birinchi tajovuzkor harakatiga hech qanday qarshilik ko'rsatmadi. Kollaboratsionistlar Gitler tuzumiga qarshi zarba mehnatkash ommani inqilobga ruhlantiradi, vatanparvarlik tuyg'ularini oshirib, fashizmga qarshi kurashning kuchayishiga olib keladi, deb qo'rqdilar. 1936-yil iyulida Gitler Avstriyani ham bosib oldi. Fransiya o'zining so'nggi ittifoqchisidan ayrildi. **1936-yil 27-aprelda** Belgiya o'zini betaraf deb e'lon qildi, ya'ni Fransiyaning sharqiy chegaralarini qo'riqlovchi Reyn bitimining kafolatchisi bo'lishdan bosh tortdi.

Reyn voqealaridan ko'p o'tmay, 1936-yil iyulida, Ispaniyada fuqarolar urushi boshlanib, Germaniya va Italiya fashistlari isyonchilarga ochiq-oydin yordam bera boshlaganlaridan so'ng, Fransiya Ispaniya ishlariga o'zining aralashmasligini e'lon qildi va Ispaniya respublikachilariga qurol-yarog' sotishni man etdi. Fransiya hukumati Gitlerning malayiga aylandi. 1938-yilda Gitler yangi qurbon - Chexoslovakiyani talab qildi. Fransiya Bosh vaziri E. Daladye Chexoslovakiya hukumatining fikrini surishtirmay Sudetni Germaniyaga berishga rozilik bildirdi. 1938-yil 4-oktabrda Fransiya Milliy Majlisi sharmandali Myunxen bitimini ratifikatsiya qildi va bu mamlakatning fashistlar Germaniyasi bilan til birlashtirish yo'lga ochiq-oydin tushganini tasdiqladi.

Myunxen bitimi ratifikatsiya qilingach, Fransiya kolaboratsionistlari nihoyat yengil tin oldilar. Ular Gitlerga Sharq tomon yo'l ochdilar. Endi Germaniyadan "kehshuv" to'g'risida so'rash mumkin edi. Germaniya rozi bo'ldi va Myunxen bitimidan ikki oy o'tib, 1938-yil 6-dekabrda Parijda Fransiya tashqi ishlar vaziri J. Bone va Germaniya tashqi ishlar vaziri Ribbentrop o'zaro hujum qilmaslik to'g'risidagi bitimdan umuman farq qilmagan qo'shma deklaratsiyani imzoladilar.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar.

1. Birinchi jahon urushining Fransiya iqtisodiyotiga ta'siri haqida so'zlang.
2. Nima uchun Aristid Brianni hozirgacha "Evropaning otasi" deb atashadi?
3. "Kollaboratsionist" va "Devolvatsiya" atamalariga ta'rif bering.
4. "To'rtlar bitimi" va uning maqsadllari haqida so'zlab bering.
5. 1932-1939-yillarda Fransiyaning tashqi siyosatida qanday o'zgarishlar yuz berdi?
6. "Fransiyada fashizmga qarshi kurash" mavzusida mustaqil ishlang.

1918-1939 YILLARDA BUYUK BRITANIYA

Tarixni esga oling !

- Buyuk Britaniya hududida ilk davlatlar “xalqlarning buyuk ko’chishi”dan so’ng paydo bo’ldi. Britaniya oroliga bostirib kirgan anglo-saks va yut qabilalari bu hududda bir necha qirolliklarga asos solishdi. Bu davr Angliya tarixida “Geptarxiya”, ya’ni “etti qirollik” davri deb ataladi.
- 1066-yilda Britaniya hududini Normandiya gertsogi Vilgelm Bosqinchi iste’lo qildi. Bu davr Angliya tarixida yangi davr bo’lib, markazlashgan feodal davlatning tashkil topishi bilan harakterlanadi.
- Buyuk Britaniya ham Fransiya kabi butun tarixi davomida Evropada birinchi bo’lishga intilib keldi. Bu esa Buyuk Britaniya va Evropa davlatlari (ayniqsa Fransiya va Ispaniya bilan) o’rtasida qirg’inbarot urushlarga sabab bo’ldi. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, Buyuk Britaniyaning orolda joylashganligi uning butun tarixi davomida qo’l keldi.
- Buyuk geografik kashfiyotlarda Buyuk Britaniya faol harakat qildi va Amerika, Afrika hamda Hindixitoyda ko’plab mustamlakalarga ega bo’ldi. Bu jarayon Buyuk Britaniyaning Fransiya, Ispaniya va Rossiya kabi davlatlar bilan munosabatlari keskinlashuviga sabab bo’ldi.
- I-jahon urushida Buyuk Britaniya “Antanta” tarkibida urushga kirdi.

Urushdan keyingi yillarda mamlakat iqtisodiyoti.

Birinchi jahon urushi Britaniyaning dunyodagi mavqeini tubdan o’zgartirib yubordi. Bir paytlar jahon sanoat bozorida hukmronlik qilgan Angliya dunyo «sanoat ustaxonasi» rolini to’liq qo’ldan boy berdi. Ingliz mahsulotlarining eksporti kamayib, import ko’paydi. Angliya harbiy xarajatlarni to’lashga majbur edi, shu sababli chet el zayom va kreditlaridan foydalanardi. Natijada Angliya AQSHning asosiy qarzdoriga aylandi (urushgacha AQSH uning asosiy qarzdiri edi). Buyuk Britaniya qarzdin qutulish uchun o’zining chet ellardagi mulklaridan chorak qismini sotib yuborishga majbur bo’ldi.

Urush ingliz monopolialari uchun ulkan foyda manbaiga aylandi. U ingliz iqtisodiyotining barcha kuchlarini jamlashni taqozo etdi. Bu esa o’z navbatida sanoatning va kapitalning birligini kuchaytirdi. Kichik va o’rta korxonalarning majburiy kooperativlashtirilishi hamda banklarning birlashuvi ro’y berdi. Ayni shu jarayonda yirik London banklari - «Lloyd», «Barklay», «Midlend», «Vestminster» va ingliz bankidan iborat «katta beshlik» vujudga keldi. Ularning tasarrufida Angliya pul resurslarining 85 foizi jamlangan edi. Sanoatda oltita yirik monopoliya paydo bo’ldi. Bular «Royyal Datch shell» (neft), «Ingliz-Eron neft kompaniyasi» (neft), «Yunilever» (keng iste’mol mahsulotlari), «Imperial kemikl indastriz» (kimyo sanoati), «Danlop rabbers» (kauchuk, rezina) va «Vickers» (qurol-yarog’) edi. Mazkur olti yirik monopoliya amalda ishlab chiqarishning barcha sohalarida hukmron edi. Beshta eng yirik bank bilan birgalikda ular Angliya ichki va tashqi siyosatining yo’nalishlarini ham belgilardilar.

Urush ingliz mehnatkashlari boshiga cheksiz azob-uqubatlar keltirdi. Urush mobaynida aholining turmush darajasi ancha pasaydi. Ish haqining real darajasi ham pasayib bordi. Deyarli cheklanmagan ish kuni, favqulodda tezkor ish sur’ati, oz ish haqi, yomon uy-joy va maishiy sharoitlar, oziq-ovqatlarning yuqori narxlari o’lim va

kasb kasalliklarining yuksak darajada bo'lishiga olib keldi. Ayni paytda bo'lib o'tgan urush ingliz mehnatkashlari ijtimoiy ongining yuksalishida katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Mamlakatning siyosiy taraqqiyoti, irlandiyadagi ahvol, 1926 yildagi yalpi ish tashlash va uning oqibatlarini. Iqtisodiy inqirozning mamlakat iqtisodiyotiga ta'siri

Urush mamlakat yetakchi siyosiy partiyalari mavqeida katta o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Liberal partiya o'z mavqeini boy bergan bo'lsa, Konservativ va Leyborist partiyalar o'z mavqelarini

mustahkamladilar. Garchi ichki va tashqi siyosat borasidagi qarashlari bir-biridan unchahk farq qilmasada, leyboristlar mehnatkashlar ommasining yetakchisiga, konservatorlar esa burjuaziya manfaatlarini ifodachisiga aylandi. 1918-yil dekabrda Liberal partiya yetakchisi D. Lloyd-Jorj (1863- 1945) harbiy zafar to'lqinida tezkor saylovlar o'tkazdi. U xalqqa tinchlik, ijtimoiy islohotlar, urush aybdorlarini jazolash va'dalarini berdi. Saylov huquqi berilgan harbiylarning ovozi evaziga g'alaba qozondi. Bu Liberal partiyaning so'nggi muvaffaqiyati edi. D. Lloyd-Jorj hukumati 1922 yilgacha davom etgan bo'lsada, ichki va tashqi siyosatda mag'lubiyatga uchradi. Bundan keyin Liberal partiya hech qachon hukumatni boshqarish imkoniyatini qo'lga kiritolmadi.

Irlandiyadagi voqealar Lloyd-Jorjning hokimiyat tepasida qolish umidlarini tamomila puchga chiqardi. 1922-yil 19-oktabrda hukumat koalitsiyasiga kirgan Konservativ partiya yig'ilishida mazkur koalitsiyadan chiqish haqida qaror qabul qilindi. Shu kuni Lloyd-Jorj qirol Georg Beshinchiga (1865-1936) iste'fonomasini topshirdi va u darhol qabul qilindi.

Hukumat o'zgarmadi, faqatgina Bosh vazir lavozimiga Konservativ partiya rahbari Bonar Lou (1858 - 1923) tayinlandi. Ko'p o'tmay u vafot etdi va uning o'rnini Stenli Bolduin egalladi. Bolduin Buyuk Britaniya sanoatini surunkali xastalik - ishsizlik va korxonalarining to'la quv-vat bilan ishlamasligidan xalos etmoqchi bo'ldi. Shu maqsadda erkin tijoratni bekor qildi va milliy iqtisodiyotni himoya qilish maqsadida bir qator boj soliqlari joriy etdi. Ammo bu choralar foyda bermadi va ingliz iqtisodiyotidagi turg'unlik 1929-yilgacha davom etdi. Buning ustiga Angliya 1923-yil oxiriga kelib yana iqtisodiy jihatdan boshi berk ko'chaga kirib qoldi. Birorta ham partiya undan chiqish yo'lini topa olmadi. Konservatorlarning boj siyosati ham ko'pchilik siyosiy arboblardan tomonidan rad etildi.

Britaniya saylovchilari ham bu siyosatni rad etdilar va 1923-yil dekabrda bo'lib o'tgan saylovlarda konservatorlar parlamentdagi nisbatan ko'pchilik mavqeini boy berdilar. Liberal partiya endilikda muxolif partiya rolini bajara olmas edi. Ikki partiyali tizimda uning o'rnini egallaydigan yangi kuch zarur edi. Qirol Georg V 1923-yil 23-dekabrda Leyborist partiyasi rahbari Ramsey Makdonaldga Angliya tarixida birinchi marta leyboristlar hukumatini tuzishni topshirdi.

Konservatorlar (lotincha «conser vator» - «muhofazakor», «saqllovchi») - konservativ qarashlar maslakdoshlari, u yoki bu islohotlar yohud o'zgarishlarga qarshilar.

Tred-yunionlar (ingl. «trade» - «hunar, kasb» «union» - «birlashma») - ingliz kasaba uyushmalari harakatidagi oqim. Asosiy maqsadi hayotning iqtisodiy shart-sharoitlarini yaxshilash uchun kurash.

Mazkur kuch mamlakat taqdirini keskin burib yuborish qudratiga ega edi. Kasaba uyushmalarida tashkilotchi yangi mahalliy rahbarlar (shop-styuardlar - sex yetakchilari) paydo bo'ldi. Ishchilar harakatini jipslashtirish va tashkiliy jihatdan mustahkamlash uchun harakat kengaya boshladi. 1918-yilda uch eng yirik va nufuzli konchilar, transportchilar va temiryo'lchilar kasaba uyushmalari o'zaro hamkorlik haqida Uchlar ittifoqini tuzdilar. Bu ittifoq umumiy talablar ishlab chiqish va zarur bo'lganda bir paytda ish tashlash maqsadida tashkil etilgan edi.

Shop-styuardlar - Angliyadagi fabrikalarda sex yetakchilari, korxonalarda ishchilar tomonidan saylanadigan vakillar. Turmush darajasini yuksaltirish uchun ommaviy ishchilar harakatining tashkilotchilari. Shop-styuardlarning harakatiari tred-yunionlarnikidan ko'ra keskinroq edi.

Depressiya (iotincha «depressio» - «tushkunlik»)- *ortiqcha ishlab chiqarish inqirozidan so'ng ro'y beradigan, iqtisodiyot turg'unligi, tovarlarga talab kamligi, ommaviy ishsizlik bilan tavsiflanadigan davr.*

Lloyd-Jorj hukumati (1918-1922) Angliyaning xalqaro mavqeini saqlab qolishga intildi. U Rossiyaning ichki ishlariga qo'pol ravishda aralashdi. Ingliz qo'shinlari Murmansk va Arxangelsk shaharlariga kiritildi, mahalliy hokimiyat ag'darildi. 1918-yil yozida ingliz qo'shinlari Ashxobod va Boku shaharlarini egalladilar va Kaspiy dengizida o'z flotiliyalarini yaratib, dengizdagi barcha qatnovni nazorat ostiga oldilar. Shuningdek, ular Boku-Batumi temir yo'li ustidan nazorat o'rnatdilar, Gruziya, Ozarbayjon va Armanistonda mustaqil hukumatlar tuzilishiga ko'maklashdilar. Angliyaning maqsadi Rossiyani bo'lib yuborish, 1916-yilda Fransiya bilan bitimda qayd etilgan va 1918-yil 13-noyabrda tasdiqlangan hududlar ustidan o'z hukmronligini o'rnatish edi. Angliyaning o'zida Rossiyaga qarshi harbiy yurish xalqning keskin noroziligi va namoyishlariga sabab bo'ldi. Ingliz hukumati qurolli yo'l bilan Rossiya hukumatini yo'q qilishga urinishdan voz kechishga majbur bo'ldi. Bu esa Lloyd-Jorj hukumatiga berilgan og'ir zarba edi.

Ammo Angliya Parij konferensiyasida yirik muvaffaqiyatni qo'lga kiritdi. Konferensiyada ishlab chiqilgan shartnomaga ko'ra, eng ko'p harbiy o'lja - mustamlaka hududlar unga tegdi. Angliya Fransiyaning Yevropa qit'asida hukmron mavqega erishishiga yo'l qo'ymadi, Tinch okeanidagi o'z mavqeini ham, Yaponiya kabi ittifoqchisini yo'qotish evaziga bo'lsada, saqlab qoldi. Umuman, Versal-Vashington tartibining yaratilishi uning nazorati ostida va unga qulay yo'nalishda kechdi. Angliya strategik jihatdan muhim O'rta Yer dengizi hududida tayanch nuqtasiga ega bo'lishni istar edi. Kipr Angliya tasarrufida bo'lib, Gretsiyani ham o'z ta'sir doirasiga olish O'rta Yer dengizi mintaqasi taqdirida Angliyaning rolini oshirib yuborar edi. Angliyaning rejalarini Turkiya buzib yubordi. 1920-yilda Izmirming greklar tomonidan bosib olinishi bilan boshlangan grek-turk urushi 1922-yilgacha davom etdi. Angliya Egey dengizining har ikki tomonida Buyuk Gretsiya davlatini yaratish niyatida bo'lgan greklarning da'vosini qo'llab-quvvatladi. Ingliz siyosatining mohiyatini yaxshi

tushungan Fransiya va Italiya esa Gretsiyaning kuchayishiga qarshi chiqdilar. Angliya Birinchi jahon urushidan keyin birinchi marta yakkalanib qoldi.

1922-yil 9-sentabrda Muddaniya yaqinidagi jangda grek qo'shinlari tor-mor etildi va turk qo'shinlari Izmirga kirdi. Angliyaning Turkiyaga qarshi urushda yordam so'rab Yugoslaviya va Ruminiyaga qilgan murojaatlaridan natija chiqmadi. U o'ziga qaram davlatlardan ham rad javobi oldi. Birinchi jahon urushida g'alaba qozongan Angliya turk milliy-ozodlik harakati bilan urushda mag'lub bo'ldi. Grek-turk urushidagi bu mag'lubiyat Lloyd-Jorj hukumatining ham mag'lubiyati edi. Lloyd-Jorjga qarshi matbuotda ayovsiz kampaniya boshlandi. Raqiblari uni «urushni yutib, tinchlikni boy berganlikda» aybladilar. Ammo tashqi siyosatdagi xatolar bilan birga ichki siyosiy muammolar ham talaygina edi. Mamlakat oldida ulkan iqtisodiy qiyinchiliklar turardi. Sanoatning ayrim sohalari izdan chiqqan, ishsizlik ko'payib borardi.

Lloyd-Jorj hukumatiga hal qiluvchi zarba Irlandiyada berildi. Urush payti va undan keyin Angliya va Irlandiya o'rtasidagi fojiaiy munosabatlar tarixiga yangi bob qo'shildi. 1914-yilda ingliz parlamenti Irlandiyaga avtonomiya berish haqida bill (qaror) - gomrul qabul qildi. Ammo urush tufayli uni amalga joriy etish kechiktirildi.

Urush cho'zilib ketgach, irland millatchilarining toqati toq bo'ldi va ular Dublinda 1916-yili qo'zg'olon ko'tardilar. Angliya hukumati uni bir hafta ichida bostirdi, ammo qo'zg'olon rahbarlarini qatl etib, katta xatoga yo'l qo'ydi. Irlandiyaliklar nazdida ular milliy-ozodlik uchun halok bo'lgan qahramonlarga aylandilar. Parlamentdagi Irlandiya partiyasi «Shinn feyn» («Yolg'iz o'zimiz») deb nomlangan ekstremistik tashkilotga aylandi.

1918-yilgi saylovlarda «Shinn feyn» ingliz parlamentining irlandiyaliklarga ajratilgan barcha o'rinlarini olib qo'ydi. Irlandiyadan saylangan deputatlar parlament ishida qatnashishdan voz kechdilar va 1919-yil 21-yanvarda o'zlarini mustaqil Irlandiya parlamenti deb e'lon qildilar. «Shinn feyn»ning harbiylashgan qanoti Irlandiya respublikachilar armiyasiga (IRA) aylandi. Asli kelib chiqishi AQSHdan bo'lgan Edmon de Valeri (1882-1975) Irlandiyaning birinchi prezidenti qilib saylandi. Ko'p o'tmay Britaniya armiyasi bilan IRA o'rtasida harbiy harakatlar boshlandi, unda irlandiyaliklar partizan urushining barcha usullarini qo'lladilar. Irlandiyaliklarni «Blek end tans» («qora va qahvarang») nomi bilan mashhur bo'lgan yordamchi otryadlar qo'llab-quvvatladilar. Ikkala tomon ham murosaga kelishni istamadi. 1921-yilda Angliya bilan Irlandiya o'rtasida bo'lib o'tgan yopiq muzokaralar natijasida bitim imzolandi va unga ko'ra Irlandiyaga dominion maqomi berildi.

Dominion (ingl. *dominion* - mulk, hokimiyat) - Britaniya imperiyasi tarkibida bo'lgan, ingliz qirolini o'z rahbari deb e'tirof etuvchi davlat (1867-yildan Kanada, 1901-yildan Avstraliya ittifoqi, 1907-yildan Yangi Zelandiya va boshqa).

Bitim imzolanganidan so'ng ko'p o'tmay yana fuqarolar urushi boshlandi. Bu safar Irlandiyaning o'zida, bitimni qo'llab-quvvatlagan mo'tadil partiyalar bilan Irlandiyaning Britaniya qiroliga qasamyod etishini bekor qilish va tola mustaqil davlat tuzish tarafdori bo'lgan ekstremistik partiyalar o'rtasida qurolli kurash boshlandi. Faqatgina 1933-yilga kelib Irlandiya parlamenti Britaniya qiroliga qasamyod etish marosimini bekor qildi. Ikkinchi jahon urushi davrida Irlandiya betaraflik e'lon qildi va 1949-yilda o'z mustaqilligiga erishdi.

Stenli Bolduin 1924-yilda hukumatga qaytib keldi va 1929-yilgacha Bosh vazir bo'lib turdi. Iqtisodiyotdagi turg'unlik hamon bosh muammo bo'lib qolmoqda edi. Ishbilarmonlar va siyosiy arboblarning qachonlardir jahon bozorida Britaniya hukmronligining asosi bo'lgan hamda Britaniya sanoatining yuksak foyda olishini ta'minlagan tijorat erkinligini tiklashni talab eta boshladilar. Ammo buning uchun, eng avvalo, ingliz valyutasining (funt sterling) oltin asosini yaratish lozim edi. Faqat shunday tadbirgina ingliz pul tizimining oldingi barqarorligini tiklashi mumkin edi. Ammo hukumat boshqa mamlakatlarning pul birliklariga nisbatan funtning qiymatini yuksak darajada belgilaganligi tufayli ingliz mahsulotlarining narxлари keskin oshib ketdi, natijada ingliz mahsulotlari raqobatga bardosh berolmaydigan bo'lib qoldi. Bu esa turg'unlikni yanada kuchaytirdi va ishsizlikni keskinlashtirdi.

Ingliz sanoatchilari ko'pgina salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin bo'lgan eng so'nggi choraga qo'l urdilar - ishchilarning usiz ham past darajada bo'lgan ish haqini qisqartirishga qaror qildilar. Dastlab ko'mir sanoatidan boshlashga ahd qilindi. Chunki u ingliz sanoatining energetik asosini tashkil etardi. Ko'mir tannarxining pasaytirilishi boshqa sohalarida ish haqini kamaytirmasdan tannarxni pasaytirishga olib kelishi mumkin edi. Ammo konchilarning ish haqini qisqartirishga urinishi barcha ishchilarning keskin noroziligini uygotdi. Hukumat konchilarning ish haqi darajasini saqlab turish uchun tog'-kon sanoatiga moddiy yordam berishga qaror qildi. Ammo berilgan moddiy yordam bor-yo'g'i bir yilga yetdi. 1926-yil mayda kon egalari ish haqi pasaytirilishini e'lon qildi. Bunga javoban Tred-yunionlar Bosh kengashi (ingliz kasaba uyushmalarining rahbar organi) barcha ishchilarni yalpi ish tashlashga chaqirdi. 1926-yil 4-mayda Angliyada ishchilarning yalpi ish tashlashi boshlandi. Sanoatning ish tashlagan sohalarida faoliyat tamomila to'xtadi.

Joylarda harakat kengashlari tuzilib, ular amalda hokimiyat organlariga aylandilar. Davlat muassasalari yonidagi namoyishlar ularning ishini qiyinlashtirib qo'ydi. Ish tashlashlar iqtisodiy doiradan chiqib, siyosiy nizoga aylanishi xavfi tug'ildi. O'sha kunlari turli mamlakatlarning ishchilari ingliz ishchilari bilan birdam ekanliklarini namoyish etdilar. Angliyaga jo'natilishi mo'ljallangan yuklarni ortish to'xtatib qo'yildi. Ish tashlagan ingliz ishchilari jamg'armasiga mablag'lar to'plandi.

Ishchilar o'z harakatlarini g'alabaga qadar davom ettirishga rozi edilar. Ammo ularning yetakchilari- Leyborist partiyasi ijroiya qo'mitasi va Tred-yunionlar Bosh kengashi kurash eng qizigan paytda - 1926-yil 12-mayda uni to'xtatishga qaror qildilar. Konchilar 1926-yil dekabr oyigacha chidadilar, faqatgina barcha imkoniyatlari tugagach, ishga qaytdilar. Angliyaning eng qudratli kasaba uyushmasi- Konchilar federatsiyasi kurashni davom ettirish imkoni yo'qligiga ishonch hosil qilgach, ishchilarni o'z ish joylariga qaytishga da'vat etdi.

Ishchi tashkilotlarining rahbarlari ishchilarning mag'lub bo'lishidan ko'ra, ularning g'alaba qozonishidan ko'proq qo'rqardilar. Chunki bunday kurashning siyosiy nizoga aylanib ketishidan nihoyatda cho'chirdilar. Kasaba uyushmalari rahbarlari Britaniya ijtimoiy-siyosiy tizimining tar-kibiy qismiga aylangan va bu tizimni saqlash, Britaniya iqtisodiyotining barqarorligini ta'minlash borasida ko'proq tashvishlanardilar.

Iqtisodiy inqiroz Angliyada 1930-yilda ro'y berdi, ammo uning cho'qqisi 1932-yilga to'g'ri keladi. Sanoat sohasidagi ishlab chiqarish 1932-yilda 1929-yildagiga

nisbatan 82%ga tushib ketdi, 1933-yilda esa pasayish 93% m tashkil qildi. Sanoat sohasidagi ishlab chiqarish darajasining Angliyada nisbatan oz pasayishi mahsulotlarni rezerv bozorlar sifatida saqlab turilgan mustamlaka va qaram mamlakatlarda sotish hamda u yerlardan arzon xom ashyo va ishchi kuchini keltirish imkoniyatlari mavjudligi bilan izohlanadi. Inqiroz Angliya iqtisodiyotining an'anaviy sohalarini - Angliya ishchilar sinfining asosiy qismi jalb etilgan ko'mir qazib chiqarish, metallurgiya, kemasozlik sohalarini ayniqsa qattiq larzaga soldi.

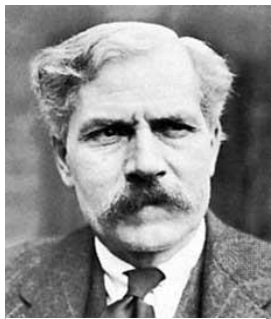
Inqiroz davrida qishloq xo'jaligi sohasidagi ishlab chiqarish darajasi keskin qisqardi. Alohida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotib olish uchun mablag' yo'q edi. Ishsizlik darajasining yuqoriligi mamlakatning shundoq ham tor ichki bozorining battar torayishiga olib keldi.

Angliya iqtisodiyotining tayanchi tashqi savdo hisoblanardi. Inqiroz davrida Angliya mahsulotlari eksporti ikki baravar kamaydi, ularning raqobatbardoshligi yo'qoldi. Angliyani an'anaviy bozorlardan siqib chiqarish jarayoni avj oldi. Inqiroz natijasida juda ko'p mamlakatlar kasodga uchrab, Angliya mahsulotlarini rad etdilar. Bir vaqtning o'zida xorijiy raqiblar Angliyani hatto uning ichki bozori ham siqib chiqarishga urindilar. Yevropa va AQSHda ro'y bergan moliyaviy inqiroz, Markaziy Yevropadagi banklarning kasodga uchrashi Angliya pulining qadrsizlanishiga olib keldi va uning oltin bilan ta'minlanishiga barham berdi.

Angliya iqtisodiyotining eng zaif joyi ishsizlik bo'ldi. Ishsizlik yildan-yilga o'sib bordi va 1932 yilga kelib 25% ga etdi. Bu degani har to'rtta ishchidan bittasi ishsiz edi. Angliya sanoatining alohida hududlardagi an'anaviy sohalarida ro'y bergan inqiroz "shikastlangan hududlar" yoki "depressiyaga uchragan hududlar"ning paydo bo'lishiga olib keldi. Bu hududlarda iqtisodiy hayot deyarli to'xtagan edi. Korxonalar o'z faoliyatlarini to'xtatdilar, odamlar bu hududlarni tashlab, chet ellarga ko'chib keta boshladilar, chunki Angliyada hayot istiqbolsiz bo'lib borardi.

Inqiroz konservatorlar hukumati siyosatining barbod bo'lganini anglatdi. Mamlakat aholisi iqtisodiy qiyinchiliklarning muttasil o'sishidan norozi bo'ldi va o'zgarishlarni talab qildi.

**R. Makdonald hukumati
va uning mamlakatni
qutqarish dasturi.**

Makdonald J. R.

1929-yil may oyidagi parlamentga saylovlarda leyboristlar partiyasi ko'pchilik ovoz oldi va partiya rahbari Ramsey Makdonald (1866-1937) Bosh vazir qilib tayinlandi. R. Makdonald XX asr Angliya siyosiy hayotidagi eng murakkab taqdirli shaxslardan biri bo'ldi. U kichkina baliqchilar qishlog'ida qashshoq shotlandlar oilasida tug'ildi va 1894-yilda 28 yoshida leyboristlar partiyasiga a'zo bo'ldi. 1900-yildayoq u partiyaning faxriy kotibi lavozimiga saylanib, bu lavozimda ozgina tanafrus bilan 1931-yilgacha faoliyat ko'rsatdi. U 27 yil davomida parlament deputati, uch marta mamlakat Bosh vaziri bo'ldi.

Magdonald Jeyms Ramsey (*Magdonald Jemeys Ramsau*)-(1866-1937) Buyuk Britaniyaning Bosh vaziri lavozimida faoliyat yuritgan. 1866-yil 12 oktybrda Losi-Muteda, (*Shotlandiyda*)baliqchilar qishlog'ida dunyoga keladi. Oqituvchi yordamchisi va jurnalistika sohalarida

ishlaydi. 1894 yil Mustaqil Ishchilar Partiyasi safiga a'zo bo'ladi. Keyinchalik Magdonald tred-yunionlar tarafidan qollab quvvatlanuvchi mustaqil Leyboristlar (ingl. Labour - mehnat) partiyasini paydo bolish zaruriyatini tushunib etadi. 1900 - yil Saylov kompaniyalari uchun tred-yunionlar tashabbusi bilan tuzilgan ishchi vakillar komitetiga kotib etib tayinlanadi. 1906-yil komitet Leyboristlar partiyasi deb ataladi.

Makdonald 1896-yil Buyuk Britaniya bosh vazirining uzoq qarindoshi Mari Gladston bilan turmush quradi. 1906-yili Makdonald parlament azosi etib saylanadi. 1911-yil umumiy palataning leyboristlar fraksiyasiga boshliq etib tayinlanadi. 1914-yili Angliyaning hatosi tufayli urushga qoshilishi haqidagi bayonotnomasi bilan so'zga chiqadi va fraksiya etakchiligi lavozimidan chetlatiladi. 1922-yili partiyaga etakchi etib saylanadi. 1924-yili yanvar oyidan to noyabr oyigacha tashqi ishlar vazirligida, bosh vazir lavozimlarida faoliyat yuritadi. Makdonaldning ish faoliyati davomida Fransiya Rur viloyatidan ozining qoshinlarini olib chiqib ketadi. 1924-yilgi saylovlarda konservatorlar g'alaba qozonadi lekin leyboristlar ham ko'pgina o'rinlarni egallaydilar va Makdonald bosh vazir lavozimiga qayta saylanadi. Lekin Makdonald 1927-yili namoyishlar haqidagi qonunni bekor qilishi va konchilarning 7 soatli ish kuni tartibga solish haqidagi qonunlarni bekor qila olmaydi. Faqatgina ishchilar uchun uylar qurish haqidagi va'dalarning bir qismigina amalga oshirildi Shuningdek moddiy yordam miqdori va moddiy yordam oluvchi kishilar soni qisman ko'paytirildi. Makdonald Hindistondagi milliy ozodlik xarakatining osishini oldini olishga harakat qiladi. U 1930-1932 yili Londonda "Doira stoli" kengashini chaqiradi va u erda kaloniyalarning konstitutsiyaviy huquqi haqidagi masalalar muhokama qilinadi. O'sha vaqtdagi dominionlarga Magdonald hukumati jiddiy yon bosishga majbur bo'ldi va 1931-yilda dominionlarning huquqini kengaytiruvchi Vestministr statusi qabul qilindi. 1930-yil aprel oyida Makdonald hukumati dengiz floti qurollanishini qisqartirish va cheklash, shuningdek alohida Buyuk Britaniya va AQSH ortasidagi dengiz qurollanishini cheklash haqida London bitimi tuziladi. 1931-yil jiddiy moliyaviy qiyinchiliklar tufayli Magdonald va boshqa leyborist etakchilari partiyadan chiqadi. Shundan keyin konservatorlar liberallarning bir qismi bilan "Milliy hukumat"ni tuzadi. Makdonald 1935-yilgacha bosh vazir lavozimida faoliyat yuritadi. U 1937-yil 9-noyabrda Janubiy Amerikaga ketayotganda hayotdan ko'z yumadi.

1930-yil bahorida Angliyani yana sinfiy kurash to'foni larzaga soldi. Butun mamlakat ishsizlarning harakatida ishtirok etdi. 1930-yil martdan aprelgacha ishsizlar va ochlarning ommaviy yurishi bo'lib o'tdi va u Londonda Gaydparkdagi ulkan namoyish bilan yakunlandi. Angliyada vaziyat kundan-kunga keskinlashib borardi. Ishlab chiqarishda ommaviy ish tashlashlar boshlandi, tadbirkorlar bunga javoban ommaviy ishdan bo'shatishlar bilan javob berdilar. Faqat to'qimachilik sanoatida 250 ming ishchi, temir yo'llar, junni qayta ishlash sanoatining yuz minglab ishchilari ishdan bo'shatildi.

Angliya hukmron doiralari yirik siyosiy nayrangni amalga oshirishga ahd qildilar. 1931-yil avgustida R. Makdonald hukumati iste'foga chiqdi, biroq ertasi kuniyoq qirol Georg V (1865-1936, 1910-1936-yillarda hukmronlik qilgan) unga hamkorlik asosida konservatorlar ishtirokida yangi hukumat tashkil qilish vazifasini

topshirdi. Hukumatdagi ko'pchilik o'rin konservatorlarga tegishli edi, biroq Bosh vazir kursida Makdonald qoldirildi. Bu yangi siyosiy hiyla-nayrang bo'lib, unda leyboristlar rahbarlik, konservatorlar esa hukmronlik qilardilar.

Yangi hukumat mehnatkashlarning ijtimoiy imtiyozlariga qarshi yoppasiga hujum boshladi. Ishsizlik bo'yicha nafaqa 10% ga pasaytirildi, harbiy-dengiz floti shaxsiy tarkibining maoshi qisqartirildi. Angliya valyutasi oltin qiymatining bekor qilinishi ingliz xalqiga berilgan qattiq zarba bo'ldi. Funt sterlingni oltinga almashtirish barham topdi.

Oltin bilan ta'minlashning to'xtatilishi kutilgan natijani bermadi. Angliya iqtisodiyotini jonlantirish o'rniga u funt sterlingning qadrsizlanishiga olib keldi - 1931-yil dekabrda u oldingi qiymatining faqat 70% ini tashkil qildi. Pul qadrlarining tushishi Angliya sanoat mahsulotlarining qimmatlashishi va raqobatbardoshligining zaiflashishiga olib keldi.

Ommaviy norozilikning kuchayishi sharoitida konservatorlar parlamentda ko'pchilik ovoz olish va xalqqa qarshi faoliyatni to'siqsiz amalga oshirish umidida yangi parlament saylovlarini o'tkazishni talab qila boshladilar. Saylovlar 1931-yil oktabr oyida o'tkazildi. Natsional-leiboristlar, konservatorlar va liberallardan saylovoldi «milliy koalitsiyasi» tuzilib, u ko'pchilik ovoz bilan g'alaba qozondi U parlamentda 497 o'rin oldi, bu unga 330 mandatga ustunlikni ta'minladi va har qanday qonun va qarorlarining o'tishini to'la kafolatladi. Hokimiyat to'h'4 konservatorlar qo'lida edi, biroq bosh vazir etib yana leyboristlar partiyasining sobiq rahbari R. Makdonald tayinlandi.

Milliy koalitsiya hukumatining hukmronligi 1935-yil noyabr oyidagi saylovlarga qadar davom etdi. Ammo 1935-yil iyunidayoq R. Makdonald bosh vazir lavozimidan olinib, uning o'rniga konservatorlar partiyasi rahbari Stenli Bolduin (1867-1947) tayinlandi.

Bolduin Stenli (1867-1947) Buyuk Britaniya davlat arbobi. 1867-yil 3-avgustda Byudli (Vuster grafligi) da yirik sanoatchi oilasida dunyoga keladi. Bolduin Kembrij universitetida (1885-1888) va Xarrouda (1881-1885) tahsil oladi. 1908-yilda Bolduinning otasi vafot etadi. Bolduinga otasidan bir qancha po'lat quyish zavodlari meros bo'lib qoladi. Shuningdek Bolduin konservatorlar partiyasi tomonidan otasining o'rniga parlamentga saylanadi. Keyinchalik esa moliya ishlari bo'yicha kotib va shuningdek Lloyd Jorj kaolitsion hukumatining vazirlar mahkamasiga savdo ishlari bo'yicha vazir lavozimida kirib keladi. 1922-yil dekabr oyidagi saylovlarda B. Lou g'alaba qozonib, bosh vazir lavozimini egallaydi, Bolduin esa moliya vaziri etib tayinlanadi. Bolduin B. Lou kasalligi tufayli bir necha oy hukumatni boshqaradi. Navbatdagi saylovlarda Bolduin muvaffaqiyatsizlikga uchraydi va davlat boshqaruvini R. Makdonaldning birinchi leyborist hukumati egallaydi. 1924-yilgi saylovlarda S. Bolduin muvaffaqiyatga erishadi va hukumatni 1929-yilgacha boshqaradi. Biroq 1926-

Bolduin Stenli

yilda boshlangan ish tashlashlar tufayli 1929-yilda iste'foga chiqadi. 1931-yil Makdonold boshchiligidagi kaolitsion hukumat tuziladi. 1935-yilda Makdonold iste'foga chiqadi va Bolduin bosh vazir lavozimini egallaydi. Bolduin tashqi siyosatda g'itlerni "tinchitish" siyosatini qo'llaydi. 1937-yilda qirol Eduard VIIIning talabi bilan siyosatdan ketadi.

Bolduin 1947-yil 14-dekabrda Estli-Xolli (Stourport-on-Severn)da vafot etadi.

Milliy koalitsiya hukumati Britaniya iqtisodiyotini oyoqqa turg'izish bo'yicha qizg'in ishga kirishdi. 1931- 1932-yillarda parlament Angliyaga olib kiriluvchi barcha turdagi mahsulotlarga narxining kamida 10%i miqdorida bojxona solig'i belgiladi. Angliya tarixda birinchi marta erkin savdo tamoyillariga qarshi borib, milliy iqtisodiyotni himoya qilish (*proteksionizm*) yo'lini tutdi. Ko'hna Angliya yo'l-yo'lakay qayta qurishni amalga oshirdi. Funt sterlingning oltin asosi va erkin savdo Britaniya imperiyasining poydevori bo'lib kelgandi. Endi ular yo'q edi va Angliya yuz yildan ortiq vaqt davomida o'tkazib kelingan iqtisodiy siyosatdan qat'iy farq qiluvchi yangi iqtisodiyot yo'liga tushdi.

Milliy iqtisodiyotni himoya qilish siyosati eng avvalo sanoatning yangi sohaları - avtomobil, aviatsiya, elektro-texnika va kimyo sanoatlarining rivojlanishiga jiddiy ta'sir qildi. Bu siyosatning joriy etilishi ular uchun ichki bozorda va Britaniya imperiyasining bozorlarida juda qulay sharoit yaratdi. Boshqa tomondan, iqtisodiyotni himoya qilish to'siqlari ichki bozorga joylashtirilgan sarmoyalar o'rining almashtirilishiga olib keldi. Oltin standartdan voz kechilishi oqibatida Angliyadan sarmoya olib chiqish foydasiz bo'lib qoldi, olib borilgan siyosat sanoatning yangi sohaları jadal rivojlanishi natijasida ichki bozordagi vaziyatning keskin o'zgarishiga olib keldi.

Investitsiyalarning asosiy oqimi endi turar joy va avto mobil yo'llari qurilishiga, 30-yillar o'rtalaridan boshlab esi harbiy sanoat, aviatsiya va avtomobilsozlikka yo'naltirildi. 1936-yilda Angliyaning chet ellarga joylashtirilgan sarmoyalari 61 mln. f. st. ni, ichki sarmoyalari esa 217 mln. f. st.ni tashkil qildi.

Xususiy sarmoyalarning ichki bozorga yo'naltirilishiga hukumat olib borgan moliyaviy siyosat ham ko'maklashdi. Hukumat arzon kredit joriy qildi - banklar xususiy tadbirkorlarga 2 foiz evaziga kreditlar bera boshladi, holbuki, oldin kreditlar 10-12 foiz evaziga berilardi. Bu Angliya tarixidagi eng yirik turar joy qurilishining avj olishiga olib keldi. Qurilish sanoati va mebel ishlab chiqarish bilan bog'liq sanoat

Konservatorlarning sohaları gullab-yashnadi. Yangi sanoat sohalarining
ichki va tashqi o'sishi va qurilishning avj ohshi inqirozning zarbasini
----- birmuncha yumshatdi va 1934-yilda sanoat sohasidagi
ishlab chiqarish 1929-yilgi darajadan ko'tarildi. Angliya iqtisodiy inqiroz changalidan qutulish choralari izladi va 1937-yilda undan juda qiyinchilik bilan chiqa boshladi. Ammo shu yili ishsizlar soni 1,5 mln. kishini tashkil qildi. Angliya tarixida birinchi marta 7 yil davomida ishsizlikning bu qadar yuqori darajasi saqlandi. Biroq, 1938-yilda ishsizlar soni ikki milliondan ham oshdi.

Angliya tashqi siyosati 30-yillarda ikki asosiy muammo - fashistlar Germaniyasining Yevropadagi tashqi siyosati va mustamlakalardagi milliy-ozodlik harakatlari muammolariga duch keldi. Yevropada Angliya hukmron doiralari o'zlarining asosiy dushmanlari hisoblangan Sovet Ittifoqiga qarshi kurashda va

Fransiyaning Yevropadagi ta'sirini zaiflashtirishda natsistlardan foydalanishga umid qildilar. 1935-yil 18-iyunda Angliya-Germaniya dengiz bitimi imzolaniib, unga ko'ra Germaniyaga Angliya harbiy-dengiz flotining 1/3 ga teng harbiy-dengiz floti tuzishga ruxsat etildi. Bunday flotni tuzib Germaniya butun Boltiq dengizida xo'jayinga aylanardi. Angliya-Germaniya bitimi Versal bitimini buzardi, biroq buzg'unchi bu safar Angliya bo'lib, u Germaniyaning bunday buzg'unchiliklarga qarshi norozilik bildirishga ma'naviy huquqni yo'qotardi. Fashistlar tomonidan Reyn hududining bosib olmishim Angliya jim turib kuzatdi Bu Germaniyaga qihngan tajovuzni davom ettirish haqida qilingan taklifdan boshqa narsa emasdi. Angliya Ispaniya respublikasi taqdirida ham salbiy rol o'ynadi. 1936-yil avgustida Londonda Angliya hukumatining tashabbusi bilan Yevropa mamlakatlari Ispaniyaga qurol-yarog' (shu jumladan samolyotlar)ni eksport va tranzit qilishni taqiqllovchi Ispaniya ishlariga aralashmaslik to'g'risidagi bitimni imzoladilar. Bu taqiqning bajarilishini kuzatish va nazorat qilish uchun ingliz lord Plimut rahbarligida Aralashmaslik qo'mitasi tuzildi. Bu qo'mita fashist davlatlariga Ispaniya respublikasini yo'q qilishga ko'maklashdi. U Ispaniyaga respublika uchun kurashayotgan respublikachi va demokratlar uchun qurol-yarog' va hatto oziq-ovqat keltirilishining yo'lini to'sdi va fashist isyonchilarini ta'minlash uchun barcha yo'llarni ochib berd

Angliya hukmron doiralarning xatoliklari Bosh vazirning almashuvida ham o'z aksini topdi. 1937-yil 28-mayda Angliya Bosh vaziri qilib Konservativ partiyaning rahbari N. Chamberlen (1869-1940) tayinlandi.

Chamberlen Nevill (1869-1940) Ingliz davlat arbobi. Jozef Chamberlenning ikkinchi nikohidan tug'ilgan o'g'li, Ostin Chamberlenning tutungan akasi. Nevill Chamberlen 18 mart 1869 yilda Birmingemda dunyoga keladi. U Birmingemdagi Ragbi va Meyson kollejarida ta'lim oladi, bir vaqtning o'zida Birmingem va Bogamda tadbirkorlik bilan shug'ullanadi. 1915-1916 yillarda Birmingemda lord-mer, 1916-1917 yillarda milliy bo'ysunish xizmati bosh direktori lavozimida ishlagan. 1918 yil Birmingemdagi Ledivud saylov okrugi, liberal-yunionist partiyasi tamonidan parlamentga saylandi. 1922-1923 yillarda pochta, bosh xazinachi, sog'liqni saqlash, moliya vaziri lavozimlarida faoliyat yuritadi. 1924 yildan 1929 yilgacha va 1931 yillarda yana sog'liqni saqlash vazirligini boshqardi. 1930-1931 yillarda u Chamberlenda konservativ partiya raislik qildi va 1937 yilda konservativ partiya tamonidan Stenli Bolduin o'rniga bosh vazir etib saylandi.

Chamberlen yaxshi boshqaruvchi edi, uning ish rejasida qator islohatlar (proteksionizmga o'tish, ishsizlikka qarshi to'lanadigan maoshni qisqartirish va hok.) turardi, ammo Chamberlen o'sha davrdagi ichki va tashqi siyosatdagi qiyinchiliklarni to'la tushunib etmas edi.

N. Chamberlen Gitlerni ko'p sonli yon berishlar yo'li bilan «tinchlantirish» siyosatining tashabbuskori va ijrochisi bo'ldi. N. Chamberlenning siyosiy maqsadi to'rt davlat - Angliya, Germaniya, Italiya va Fransiya o'rtasida bitim tuzishdan iborat edi. Uning fikricha, bunday bitim Yevropaning qolgan qismiga

Chamberlen Nevill

hukmini o'tkazuvchi ittifoqning tuzilishiga olib kelardi. Shu sababli N. Chamberlen hukumatining tashqi siyosati Germaniya bilan murosasini izlashdan iborat bo'ldi.

Chamberlenning Gitler va Mussolinining yovuz siyosatiga qarshi harakatlari omadsizlikka uchradi. 1938-yil 29 sentyabrda Myunxen bitimining imzolanishi Chamberlenning "Gitlerni tinchitish" siyosatining kulminatsion nuqtasi edi. 1939 yilning mart oyida fashistlar Chexoslovakiyani butunlay qo'lga kiritdi va bu voqea Chamberlenning tinchlikni saqlab qolish harakatini chippakka chiqardi. Chamberlen vaziyatdan chiqib ketish maqsadida Polshaga hududiy daxlsizlik kafolatini beradi. Oradan yarim yil o'tgach bu qadam Buyuk Britaniyani II-jahon urushi ishtirokchisiga aylantirdi. Norvegiyadagi harbiy ekspeditsiyaning muvaffaqiyatsiz yakunlanishi, fashistlarning Niderlandiya va Belgiya hududlarini egallashi Chamberlenni 1940 yil 10 mayda iste'fo berishga majbur etdi. Chamberlen 1940 yil 3 oktyabrda U. Cherrchillning maxfiy majlisida lord – vakil sifatida faoliyat yuritadi.

Chamberlen 1940 yil 9 noyabrda Odixemoda (Gempshir grafligida), Xekfild-Xausda vafot etadi.

Urushga tayyorgarlik. SSSR bilan muzokaralar. Buyuk Britaniyaning mustamlaka va dominionlardagi siyosati.

Ko'p o'tmay Angliya hukumati Germaniya Sharqda Sovet Ittifoqiga qarshi emas, G'arbda Angliya va Fransiya bilan urush boshlashi mumkinligi to'g'risidagi ma'lumotni

qo'lga kiritdi. Bu ma'lumot 1937-yildayoq Gitlerning G'arbda urush boshlash, avval Versal bitimi mualliflari va yirik mustamlakalar egalarini bir yoqli qilib, so'ng Sharqqa yuz burish niyatida ekanidan dalolat berardi. Angliya hukmron doiralari mudofaa qobiliyatini kuchaytirish bo'yicha shoshilinch choralar ko'ra boshladilar, qator mamlakatlarga harbiy kafolatlar berib, o'zlariga ittifoqchilar qidirdilar. Anghya armiyasini qurollantirishga xarajatlar 1938-yildagiga nisbatan ikki baravar oshirildi.

1939-yil iyunida xarajatlar miqdori yana oshirildi. Harbiy doktrinaga ham o'zgartirish kiritildi. Angliya hukumati faqat o'zini emas, Fransiya ham mudofaa qilish ehtimolidan kelib chiqdi. Yevropa qit'asida 19 piyoda va 2 kavaleriya diviziyasidan iborat Angliya ekspeditsiya korpusini tashkil qilish to'g'risida qaror qabul qilindi. 1939-yil 15-aprelda Angliya tarixida birinchi marta tinch davrda umumiy harbiy majburiyat joriy qilindi. 1938-yil oxiriga kelib Angliya aviatsiyasi son jihatidan o'sdi va sifat jihatidan Germaniya aviatsiyasidan ustun yangi samolyotlar bilan ta'minlandi. Ushbu yillarda Angliya armiyasi ixtiyorida Ikkinchi jahon urushi yillari nom chiqargan «Spitfayr» va «Xarriken» qiruvchi samolyotlari hamda Angliya aviatsiyasiga havoda to'la ustunlik qilish imkonini bergan radar qurilmalari paydo bo'ldi. Shunga qaramay, bu agressiyachiga qarshi mudofaaga tayyorgarlik emas, G'arb mamlakatlarga qarshi ekspansiya olish maqsadida ularga ta'sir ko'rsatish vositasi edi.

1939-yil martida N.Chamberlen Polshaga harbiy kafolatlar berilishini ma'lum qildi. Xuddi shunday kafolatni Polshaga Fransiya ham berdi. Bu Germaniya Polshaga hujum qilgan taqdirda Angliya va Fransiya unga barcha, shu jumladan, harbiy vositalar bilan ham yordam ko'rsatishini anglatardi. Shunday kafolatlar Gretsiya va Ruminiyaga

ham berildi. Biroq, bu «kafolat»larga juda kam odam ishonardi. N.Chemberlen hanuz Germaniya bilan dunyoni bo'lib olish va Sovet Ittifoqiga qarshi salib yurishi uyushtirish to'g'risida yaxshilikcha kelishish mumkinligiga ishonardi. U o'zaro teng bitim tuzishni istardi, harbiy tayyorgarliklar va ittifoqchilar Angliya marralarini Germaniya bilan bo'lajak muzokaralarda kuchaytirishga urinish edi.

Buni Angliya hukmron doiralarning barcha vakillari yaxshi tushunishardi, shu sababli N. Chemberlenning Gitlezni «tinchlantirish» siyosatiga qarshiligi kuchayib borardi. U. Cherrchill (1874-1965) boshchiligidagi konservatorlar guruhining mavqei ham kuchaymoqda edi. Germaniya armiyasi Pragaga kirgan damda U. Cherrchill, A. Iden, D. Lloyd-Jorj, leyboristlar partiyasi rahbarlari va boshqa ko'plab siyosiy arboblarnmg urush muqarrar ekani va faqat Rossiya bilan til topishishgina vaziyatni o'zgartirishi mumkinligiga ishonchlari komil edi. Angliya jamoatchiligining ko'pchilik vakillari ham shu fikrda edilar.

Sovet hukumatining maqsadi aniq edi - jamoaviy xavfsizlik tizimini yaratish va agressorga birga, bahamjihat qarshi turish. Jamoatchilik fikri tazyiqi ostida N. Chemberlen va E. Daladye Moskvaga Germaniyaga qarshi birga harakat qilish to'g'risidagi muzokaralami olib borish uchun delegatsiyalar yo'llashga majbur bo'ldilar. Ammo, Moskvada 1939-yil martdan avgustgacha davom etgan muzokaralar G'arb davlatlari Sovet Ittifoqiga bir tomonlama majburiyatlar yuklab, uni Germaniyaga qarshi urushga tortib, o'zlari chetda tomoshabin bo'lib turish niyatida ekanliklarini oshkor qildi. Shu bilan birga, Moskva Angliya hukumati Germaniya vakillari bilan dunyoni ta'sir doiralariga bo'lib olish, xom ashyo manbalarini bo'lib olish to'g'risida muzokaralar olib borganini isbotlovchi ma'lumotlarni qo'lga kiritdi.

1939-yil 23-avgustda Moskvada hujum qilmaslik to'g'risidagi sovet-german bitimi imzolandi, 1 sentabrda esa Germaniya qo'shinlari Polsha hududiga bostirib kirdi. 2-3-sentabrda Angliya va Fransiya Germaniyaga urush e'lon qilishga majbur bo'ldilar. N. Chemberlenning «tinchlantirish» siyosati amalda agressor qarshisida qo'l qovushtirish siyosati bo'ldi va uning mevasini birinchi bo'lib Angliya yeyishiga to'g'ri keldi.

Angliya tashqi siyosati ko'p jihatdan mustamlaka va qaram hududlarda milliy-ozodlik harakatining o'sishi bilan belgilandi. Angliya mustamlaka va dominionlarida juda katta qo'shinni saqlashga majbur bo'ldi. Mamlakat hukmron doiralarida hech kim mustamlakalarga mustaqillik berish haqida o'ylamasdi. Biroq, mustamlakalarda osoyishtalikni ta'minlash uchun Angliya hukumati milliy-ozodlik harakatini parchalash va o'z tomoniga yirik va o'rta burjuaziya hamda amaldorlarning ko'pchilik qismini og'dirishga qaratilgan turli nayranglarni qo'llashga majbur bo'ldi.

1930-yil aprelida Hindiston milliy kongressi hind xalqini ruqaroviy bo'ysunmaslikka chaqirdi. Ammo xalq harakati qonun chegarasidan chiqib, kuchli ommaviy namoyishlarga aylandi. Politsiya va qo'shinlar bilan to'qnashuvlar bo'lib, ularda yuzlab namoyishchilar o'ldirildi. Mirutda kasaba uyushmalari harakati faollarining ishi bo'yicha jarayon o'tkazildi. Ularga juda og'ir jazolar belgilandi - ayrimlar umrbod katorga ishlariga, boshqalar esa 12 yil qamoq jazosiga hukm qilindilar. Shunday qilib Angliya hukumati o'z mustamlakalarini tark etish niyati yo'qligini bildirdi.

Angliya hukmron doiralari dominionlardagi aholiga nisbatan bir qancha yon berishlarga borishga majbur bo'ldi. 1931-yilda Angliya parlamenti uning biror-bir qonuni dominionlarga ularning rasmiy roziligisiz tatbiq etilmasligini ko'zda tutuvchi hujjatni qabul qildi. Dominionlar qabul qilgan qarorlar endi Angliya parlamenti tomonidan tasdiqlanmasdi. Angliya parlamentining bu hujjati Vestminster nizomi nomini oldi. U Angliya parlamentining mustamlaka va dominionlarda qabul qilingan istalgan qonunni bekor qilish huquqiga barham berdi. Vestminster nizomi dominionlarning mustaqilligini jilovlovchi so'nggi huquqiy cheklavlarni yo'q qildi (Kanada, Yangi Zelandiya, Avstraliya). Shu bilan birga, Britaniya hukumati mustamlaka va dominionlarning Angliyaga qaramligini mustahkamlashga urindi. Ular Angliyaning sanoat ustaxonasi bo'lib qolishlari lozim edi.

Bundan tashqari, yapon militarizmi ekspansiyasi xavfi ham kuchayib, u Tinch okeanining g'arbiy qismi, Xitoy va Hind okeanidagi mustamlakalarni qayta taqsimlash hamda ularda hukmronlikni qaror topdirishga majbur qildi. Angliya burjuaziyasi mahalliy millat vakillari orasida o'ziga ittifoqchilar topish, ularni qurolli kuchlarga jalb qilish va ulardan o'z hududlarini yapon agressiyasidan himoyalovchi qismlar tashkil qilishga urindi. 1935-yilda Hindiston uchun joriy etilgan yangi konstitutsiya shu maqsadni ko'zlardi. Vakillar idoralariga saylovchilar soni 14%gacha oshirildi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar.

1. Urushdan keyingi yillarda Angliya ichki va tashqi siyosatida qaysi manopoliyalar muhim rol o'ynadi?
2. "Konservator", "tred-yunion", "shop-styuard" va "depressiya" atamalariga ta'rif bering.
3. R.Magdonald va uning siyosiy faoliyati haqida nimalarni bilasiz?
4. N.Chemberlenning Gitlezni "tinchlantirish" siyosati haqida so'zlang.
5. Nima uchun Angliya hukmron doiralari dominionlardagi aholiga yon berishga majbur bo'ldi?
6. "Vestministr nizomi" haqida biganlaringizni so'zlab bering.
7. "1918-1939 yillarda Buyuk Britaniya tarixida muhim rol o'ynagan davlat arboblari" mavzusida mustaqil ishleng.

1918-1939 YILLARDA ITALIYA VA ISPANIYA

Tarixni esga oling !

- Italiyada davlatning paydo bo'lishi miloddan avvalghi VIII asrga to'g'ri keladi. Bu davlatlar etrusklar davlati va Rimdir. Ular dastlab shahar-davlatlar sifatida paydo bo'lib, keyinchalik Rimda markazlashgan davlatga asos solindi. II asrda Rim O'rta er dengizi havzasidagi eng kuchli va qudratli davlatga aylandi. Rim imperiyasi milodiy V asrga kelib ko'chmanchi qabilalar hujumi natijasida inqirozga yuz tdi.
- Ilk o'rta asrlarda Italiya Franklar davlati tarkibiga qo'shib olindi. Franklar imperiyasi parchalangach, Italiya Karl Buyuk vorislari tomonidan boshqarildi.

- O'rta asrlarda Italiyada bir necha mayda davlatlar tashkil topdi. XIX asrning ikkinchi yarimida Italiyadagi mayda davlatlarni birlashtirish uchun kurash boshlandi. Uning tepasida Pyemont qirolligi Bosh vaziri K. B. Kovur, J. Madzini va J. Gribaldi kabi vatanparvarlar turar edi. 1870 – 1871 yillardagi Fransiya-Prussiya urushidan keyin Italiyaning birlashtirilishi ytakun topdi.
- I-jahon urushining dastlabki yillarida Italiya betaraf turdi. Biroq Buyuk Britaniya hukmron doiralari turli va'dalar berish yo'li bilan Italiyani urushga olib kirdi.

Urushdan keyin qishloq xo'jaligi va sanoatdagi ahvol. G'oliblar ichida mag'lub mamlakat

Birinchi jahon urushida Antanta tomonida ishtirok etgan Italiyada anchagina o'zgarishlar ro'y berdi. Harbiy buyurtmalar og'ir sanoatning rivojlanishiga, yengil sanoatning bir qadar jonlanishiga sabab bo'ldi. Italiya garchi sanoat taraqqiyoti jihatidan

rivojlangan industrial davlatlar darajasiga yetmagan bo'lsada, agrar mamlakatdan industrial-agrar mamlakatga aylandi. Italiyada mamlakat iqtisodiy hayotida muhim o'rin tutgan, sanoatni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega bo'lgan yirik sanoat monopoliyalari shakllandi. «Fiat», «Breda», «SNIA», «Ilva», «Terni», «Arsa» va «Montekatini» kabi iqtisodiy gigantlar Italiya sanoatining o'zagini tashkil etgan avtomobilsozlik, qora metallurgiya, konchilik va kimyo sanoatida hukmron mavqega erishdilar. Ayni paytda umumiy soni 120 mingga yetgan kichik korxonalar ham mamlakat iqtisodiy hayotida katta o'rin egallardi. Ularda 800 mingdan ortiq ishchi ishlardi.

Italiya iqtisodiyotining o'ziga xos jihatlaridan biri qishloq xo'jaligining nihoyatda qoloq ekanligi edi. 40 ming yirik zamindor 10 mln. gektar yerga ega bo'lsa, 2,5 mln. dehqonning bor-yo'g'i 6 mln. gektar yeri bor edi. Dehqonlarning yari yersiz bo'lib, yirik zamindorlardan dala ijara olishga majbur qilingandi. Ijara uchun dehqon hostining yarimini berardi. Qishloq xo'jaligida chorikor -dehqon asosiy kuch edi. Italiya janubi, Sitsiliya hamda Sardiniya oroflari ayniqsa qoloq edi. Bu yerda 10 ming gektardan ortiq yerga ega bo'lgan zamindorlar saqlanib qolgandi.

Italiya iqtisodiyoti katta harbiy xarajatlarni ko'tara olmadi. Ichki davlat qarzlari to'rt yil ichida uch barobar ko'paydi. Bundan tashqari, Italiya o'z ittifoqchilaridan ham anchagina qarzдор bo'lib qoldi. Natijada soliqlar keskin oshib ketdi, pul qadrsizlandi. Pulning qiymati 1920-yilning oxiriga kelib 1914-yilga nisbatan besh barobar pasaydi. Birinchi ehtiyoj mahsulotlarining narxi dahshatli tarzda o'sib bordi. Urushdan keyingi dastlabki yillarda ro'y bergan ocharchilik mamlakat aholisi boshiga ko'p kulfatlar keltirdi.

1916-yilda Antanta mamlakatlari bilan imzolangan maxfiy bitimga asosan Italiya bir qator hududlarni o'ziga qo'shib olish maqsadida urushga kirgan edi. Ammo Parij tinchlik konferensiyasida Angliya va Fransiya o'z va'dalarini bajarishdan bosh tortdilar. Italiya faqat Janubiy Tirol va Adriatika sohilidagi Triest portini olishga muvassar bo'ldi. Bundan boshqa talablari rad etildi. Italiya «g'oliblar ichidagi mag'lub» vaziyatida edi. Urushning bunday yakunlanishi mamlakatdagi siyosiy inqirozni yanada chuqurlashtirib yubordi. 1919-yil kuziga kelib mamlakatdagi vaziyat nihoyatda keskin tus oldi.

Urushdan keyin Italiyada ro'y bergan o'tkir siyosiy kurashda liberal islohotlar o'tkazishga qodir va siyosiy inqirozni Germaniyadagi Veymar respublikasi singari burjua-demokratik tuzumini o'rnatish bilan hal etadigan yetakchi siyosiy partiya yo'q edi.

Italiya xalq partiyasining dasturi. Fashizmining tarqalishi va Lateran bitimlari. Fashist tuzumining iqtisodiy tuzilishi

1919-yilda katoliklarning ommaviy harakati asosida Xalq partiyasi («Popolari») tashkil etildi. Yirik sarmoya vakillari, yer egalari, cherkov xizmatchilari va mamlakat aholisining bir

qismi mazkur partiya qo'shildi. Bu unga xalqchil partiya ko'rinishini berdi. Partiya dasturidagi ikki band uning saflariga mehnatkashlarning anchagina qismini va eng avvalo, dehqonlarni jalb etdi. Dasturda zamindorlarning bir qism yerini mablag' hisobiga olib, uni dehqonlarga bo'lib berish, shuningdek, mehnat uchun adolatli haq to'lash va'da qilingan edi. Ammo Xalq partiyasi siyosiy hayotda sezilarli o'rin egallay olmadi. 1919—1920-yillar Italiya tarixiga «qizil ikki yillik» sifatida kirdi. Kasaba uyushmalari rahbarligida bu yillarda misli ko'rilmagan miqyosda ish tashlashlar, narx-navoning oshishiga qarshi ommaviy chiqishlar bo'lib o'tdi.

1920-yilda kurash o'z cho'qqisiga chiqdi. Ish tashlashlarda 2,5 mln. kishi qatnashdi. Shimoliy Italiyada ishchilar zavod va fabrikalarni egallab olib, uch hafta mobaynida o'z nazoratlari ostida ushlab turdilar. Ular ishlab chiqarishni yo'lga qo'ydilar, barcha yirik korxonalarni muhofaza ostiga olgan Qizil gvardiya tuzdilar. Armiya o'z betarafligini e'lon qilgach, hukumat uni xalqqa qarshi yuborishga botinmadi. Dehqonlar va shahar aholisi ishchilarga xayrixohlik bilan qarab, yaqindan yordam berdi. Hukumat va korxona egalari jiddiy yon berishlarga majbur bo'ldilar. 8 soatli ish kuni qonunlashtirib qo'yildi, narxlarning o'sishini kompensatsiya qilish maqsadida ish haqiga qo'shimchalar e'lon qilindi. Chorikorlar tashkilotlari zamindorlarni ishga yollashning qulay shartlariga ko'ndirdilar. Parlament mamlakat janubidagi dehqonlar tomonidan egallangan yerlarning bir qismini qonunlashtirib berdi.

1920-yil kuzida Italiya mehnatkashlari hokimiyat tepasiga kelish imkoniyatiga ega edilar. Ammo ommaviy xalq harakatini uyushtiradigan va aniq maqsadga yo'naltiradigan kuch topilmadi. Ishchilar sinfining yetakchi partiyasi -1892-yilda tashkil topgan Italiya sotsialistik par-tiyasi (ISP) ichki kelishmovchiliklar tufayli kuchsizlangan edi. Italiya kasaba uyushmalari ham xuddi shu ahvolda edi. Ammo ikkala ishchilar tashkiloti ham ijtimoiy va siyosiy o'zgarishlardan ko'ra, mavjud tuzumni saqlab qolish haqida ko'proq qayg'urardi.

Natijada ISP uch oqimga bo'linib ketdi: inqilobiy harakatlarga tamomila qarshi, mavjud tuzumni asta-sekinlik bilan isloh qilish tarafdori bo'lgan Turati va D' Aragon boshchiligidagi o'ng oqim; inqilobiy so'zlar va da'vatlarni ko'p ishlatuvchi, ammo uni amalga oshirish uchun hech ish qilmagan maksimalistlar oqimi; uchinchi oqimni «**Ordine nuovo**» («Yangi oqim») guruhi boshqarardi. U keyinchalik mamlakatdagi nufuzli siyosiy kuchga aylandi.

«Ordine nuovo» guruhi Turin universitetining sotsialist talabalari -Antonio Gramsci, Palmiro Tolyatti, Umberto Terrachini, Franchesko Miziano va Anjela Taska tomonidan 1912-yilda tashkil etilgan edi. Ular dadil harakatlar tarafdori edilar.

Kam sonli bo'lishiga qaramasdan, «Ordine nuovo» guruhi tez orada mashhur bo'lib ketdi. 1921-yil yanvarida u ISP tarkibidan chiqdi va o'zini Italiya kommunistik partiyasi (IKP) deb e'lon qildi. 1921-yil may oyida bo'lib o'tgan parlament saylovlarida Italiya kommunistlari 15 deputatlik o'rnini egallab, dastlabki g'alabani qo'lga kiritdilar.

Mamlakat hukmron doiralari kommunistik to'ntarish xavfini sezib, uning oldini olish va fashistik to'ntarishni amalga oshirishga ahd qildilar. Terroristik totalitar tuzum ramziga aylangan «**fashizm**» atamasi Italiyada tug'ilgan va u italyanchada «bog'lam, dasta» degan ma'noni anglatadi. Bu atama 1919-yilda, frontdan qaytgan sobiq askarlar o'z manfaatlarini himoy'asi uchun «Fashi di kombattimento» («Quroldoshlar uyushmasi») deb nomlangan tashkilot tuzgan paytda tug'ilgan. Bu harakatni **Benito Mussolini** (1883—1945) boshqardi.

B. Mussolini va A. Gitler

Benito Mussolini (1883-1945) Italiya bosh vaziri. 1883-yil 29-iyulda Romanya viloyatida temirchi oilasida dunyoga keladi. Sotsialistik partiya safiga qo'shilib 'Avonti' gazetasining bosh muhbiri lavozimida faoliyat yuritadi. 1-jahon urushi davrida Italiyaning neytralligini qo'llab-quvvatlaydi. 1914-yil noyabr oyida Antanta tarafdori sifatida urushga qo'shilish fikrini oldinga suradi va sotsialistik partiyadan chetlatiladi hamda muhbirlik lavozimidan olib tashlanadi. Bir oy o'tgach o'zining "Papalo d'Italia" ("Popolo d'Italia") gazetasiga asos soladi. 1915-yil sentyabr oyida harbiy xizmatga chaqiriladi. 1919-yil mart oyida Mussolinini Milanda urush veteranlari

guruhidan iborat "Fashi di kombottimento" ("quroldoshlar uyushmasi") nomli tashkilotni tuzadi. Fashistik harakat sanoatchilar, er egalari, va ofitserlar tomonidan qo'llab-quvvatlanib, katta va mustahkam partiyaqa aylanadi. Qirol Viktor Emmanuel-III er egalari, katta magnatlar va fashistlarning talabi bilan Mussolinini bosh vazir etib tayinlashga majbur bo'ladi. Mussolini fashistlar otryadlarini militsiya bolinmalariga aylanishi haqidagi qonunni qabul qiladi (1923-yil) (militsiya-italyancha "qo'shin" demakdir). 1925-yil yanvar oyida Mussolini boshqaruv reformalarini boshlaydi va 1926-yil noyabr oyida "favqulotda qonun"ni qabul qiladi. Bosh vazir sifatida Mussolini hukumat boshqaruvchisigina bolib qolmay, u parlamentga buysunmas edi. U faqat qirol oldida ma'sul edi. Oliy davlat organlari sifatida katta fashistlar birlashmasi o'z ishini yuritir edi va ular deputatlar palatasidagi nomzodlarni o'zlari saylar edilar va shu tufayli saylovchilar alternativ ro'yxat tizimidan mahrum edilar. Matbuot senzura nazoratida edi. Oppozitsiya etakchilari esa davlatdan surgun qilinar yoki repressiyaga duchor qilinar edilar. 1933-yil Gitler hukumat tepasiga kelganidan so'ng, Mussolini Italiya, Germaniya, Fransiya va Buyuk Britaniya ortasidagi hamkorlik haqidagi pakti taklif qiladi. 1935-yil yanvar oyida Mussolini Fransiya bosh vaziri Lavalen bilan shatnoma tuzadi va bu 1935-36-yillarda Italiyaga Efiopiyani bosib olish uchun berilgan imkoniyat edi. 1942-yil kuzda qirol va uning atrofidagi odamlar hamda Mussolini safdoshlari Italiyani urushdan chiqarish rejalarini tuza boshladilar. Aniq bir qadamlar Sitsiliyaga ittifoqchilarning bosib kirishidan so'ng amalga oshirila boshlandi. Mussolini Gitlerga yordam so'rab murojat

qiladi. Lekin 1943-yil 19-iyulda u bilan uchrashganda u rad javobini eshitadi. 24-iyulda katta fashistlar ittifoqi yig'iladi va u erda Mussolini faoliyati tanqidga uchraydi. Ertasi kuni diktator iste'foga chiqarilib hibsga olinadi. Uning o'rniga qirol marshal Petro Badaloni tayinlaydi. Italiyaning Gitlerga qarshi bo'lgan davlatlar bilan shartnoma tuzgandan so'ng Germaniya Italiyaning Shimoliy va markaziy qismlarini bosib oladi Shimoliy Italiyada nemislar qarshiligi bostirilgandan so'ng Mussolini Shveysariyada yashirinmoqchi bo'ladi. Lekin partizanlar tarafidan qo'lga tushiriladi. Keyin esa 1945-yil 28- aprelda Dango yaqinida osib o'ldiriladi..

Italiyada fashizmning tezda muvaffaqiyat qozonishiga, shubhasiz, Mussolinining shaxsiy sifatleri katta ahamiyatga ega bo'ldi. U qadimgi rimliklarda «dohiy» ma'nosini beruvchi «duche» so'zini o'ziga unvon qilib oldi. Uning rahbarligidagi fashizm ramzlarga, marosim va afsonalarga ega bo'lgan o'ziga xos dinga aylandi. Qora ko'ylakli armiya tuzildi. Mussolini saroylar ayvonidan odamlarning ko'p ming kishilik yig'inlariga qarata yorqin va jonli nutqlar bilan murojaat qilar edi. U o'z nutqida yirik magnatlarning mehnatsiz daromadlarini, amaldorlarning suiste'mollarini, birorta ham muammoni hal etishga qodir bo'lmagan parlamentni fosh etar, bularning hammasini bartaraf etishga va Italiyaning qadimgi ulug'vorligini tiklashga va'da berardi. Sehlrangan omma buni jondildan olqishlar va «Boshla bizni, duche» deya baqirardi.

Mussolini milliy tiklanishga da'vat etardi. U Italiyaning barcha kulfatlari sababchisi parlament tuzumi ekanligini ta'kidlar, bu tuzumni sotqinlikda va korrupsiyada ayblardi. Uning fikricha, Italiyada yangi tartib -«postliberal», «postmarksistik», «postdemokratik», o'ziga xos yangi, italyancha «milliy sotsializm» hukmron bo'lishi zarur edi. Mussolinining «milliy sotsializm» dasturiga ko'ra, davlatning mohiyati o'zgarishi, u mehnat va sarmoya o'rtasidagi hamkorlik shakliga, «korporatsiya»ga aylanishi lozim edi. Mehnat va sarmoyaning samarali o'zaro ta'siri natijasida Italiya yagona korporatsiyaga aylanishi, barcha sarmoya egalari va ishchilar, zamindorlar va dehqonlar bir oila a'zolari sifatida ishlashlari targ'ib qilinardi. Albatta, bunda demokratik va progressiv kuchlar siyosiy hayotdan quvilishi kerak edi.

Korporatsiya (lot. corporatio -birlashma) -biror guruhning manfaatlarini himoya qilish maqsadida tuzilgan birlashma (sexlar, gildiyalar, diniy ritsarlik ordenlari, yirik monopolistik birlashmalar).

Qisqa muddatda barcha og'ir muammolarni hal etishni va'da qilayotgan Mussoliniga minglab odamlar ishondilar.

1919—1921 -yillardagi ichki kurash burjuaziyani mamlakatda «tartib» o'rnatadigan kuchli hokimiyat qidirishga majbur qildi. Fashistlar bu maqsadga eng mos keladigan kuch edilar. 1920-yilning kuzidan boshlab fashist tashkilotlari tez ko'paya bordi. Ular zavodlarga ham bordilar va u yerda o'z kasaba uyushmalarini tashkil etdilar. Qishloqlarda yirik zamindorlar va badavlat dehqonlar kuchi bilan amalda fashistlarning qurolli to'dalariga aylangan «o'z-o'zini mudofaa otryadlari» tuzildi.

Italiya sotsialistik partiyasi (ISP) va Umumiy mehnat konfederatsiyasi (UMK) 1921-yil 3-avgustda fashist rahbariyati bilan «totuvlik pakti»ni imzolab, katta xatoga yo'l qo'yidilar. Bu paktga ko'ra, ikkala tomon ham bir-birini tanqid qilishdan voz kechdi.

Fashistlar ishchi tashkilotlarining qo'llab-quvvatlashi tufayli yetakchi siyosiy kuchga aylandilar.

Fashistlar shiddat bilan hokimiyat sari intildilar. 1921-yil may oyidagi saylovlarda ular parlamentda 35 o'ringa ega bo'ldilar. 1922-yil kuziga kelib, ko'pgina munitsipalitetlar ustidan nazorat o'rnatdilar. Mamlakatning Emiliya, Toskana va Lombardiya kabi eng nufuzli viloyatlari ham fashistlar nazorati ostiga o'tdi. 1922-yil oktabrida ular o'z vakillariga bir necha vazirlik lavozimini berish talabi bilan hukumatga murojaat qildilar. Rimga yurish qilish uchun tayyorlanish maqsadida fashist guruhlarining yalpi safarbarligi e'lon qilindi.

Qirol fashist isyoniga qarshi armiyani qo'llash huquqini beradigan farmonni imzolashdan bosh tortdi. Buning o'rniga 29-oktabr kuni u Milanga telegramma yo'llab, Mussoliniga bosh vazir bo'lishni taklif qildi. Bunga e'tiroz belgisi sifatida vazirlar mahkamasi iste'foga chiqdi, Mussolini esa Rimga keldi. Tarafdorlari uni qadimiy shahar ko'chalarida hukumat boshlig'i sifatida gulduros qarsaklar bilan kutib oldilar. «Rimga yurish» hokimiyatni egallash bilan yakunlandi.

Yuzaki qaraganda, Mussolini hokimiyatga qonuniy yo'l bilan kelgandi. Chunki qirol istagan paytida bosh vazir tayinlash huquqiga ega edi. Ammo Mussolini tarafdorlari parlamentda ozchilik edilar: 420 deputatlik o'rnidan bor-yo'g'i 35 tasi fashistlarga tekkandi. Hokimiyatni bunday osongina egallashning ortida hukmron doiralar, yirik sanoatchilar, moliyachilar va zamindorlarning manfaatlarini yotardi. Ular mamlakatdagi demokratik kuchlarga qarshi kurashda Mussolinidan zarbdor kuch sifatida foydalanishni o'ylagan edilar.

Dastlabki davrda yetarli kuch to'play olmagan Mussolini demokratik partiyalar, kasaba uyushmalari va muxolif matbuot bilan murosa qih'b keldi. Uning hukumati koalitsiya asosiga qurilgandi: 1923-yil aprelgacha Xalq partiyasi bilan, 1924-yilning oxirigacha Liberal partiya bilan hamkorlik qildi.

Italiyaning yangi dohiysi shaxsiy hokimiyatini mustahkamlash uchun tadbirlar belgilab, shiddatli va qat'iy tarzda ishga kirishdi. Konstitutsiyaga zid ravishda partiya rahbariyati a'zolaridan iborat Katta fashist kengashini tuzdi. Kengash amalda parlamentga taqdim etiladigan barcha dekretlar va qonunlar loyihasini, hukumatdagi o'z a'zolari orqali esa hukumat faoliyatini nazorat qilar edi. 1922-yil 23-noyabrda qirol va parlament Mussoliniga cheklanmagan hokimiyat berdi. Endi u vazifalarga tayinlash tartibini ham belgilab edi. Shundan keyin barcha amaldorlar va davlat xizmatchilari fashist partiyasi a'zolari bo'lishi yoki partiya rahbarlari roziligi bilan tayinlanishi zarurligi belgilab qo'yildi.

1924-yil oxirida Mussolinining tazyiqi ostida parlament saylov qonunini o'zgartirdi. Yangi qonunga ko'ra, saylovlarda eng ko'p ovoz olgan partiya (kamida 25 foiz ovoz) deputatlar palatasida o'rinlarning uchdan ikki qismini olar edi. 1924-yilgi saylovlarda fashistlar katta g'alabaga erishdilar va deputatlar palatasini to'la o'z nazoratlari ostiga oldilar. Bu imkoniyatdan ular mamlakatdagi qonun chiqaruvchi parlament hokimiyatini uzil-kesil bartaraf etish uchun foydalandilar. 1925 va 1926-yillarda qabul qilingan bir qator qarorlar Mussoliniga amalda yakka hukmronlik o'rnatish imkonini berdi. 1926-yilda boshqa siyosiy partiyalar tarqatib yuborildi. Yil oxiriga kelib, Italiya bir partiyali diktatorlik davlatiga aylantirildi.

Italiya diktatori o'zining mamlakatdagi hokimiyatini mustahkamlash yo'lida yana bir muhim qadam qo'ydi. Mussolini bilan katolik cherkovi o'rtasida imzolangan Lateran bitimlari Vatikan bilan Italiya davlati o'rtasida totuvlik o'rnatdi. Italiya armiyasi papaga qarashli yerlarni bosib olgan 1860-yildan beri cherkov davlatga dushmanlik ko'zi bilan qarar edi. Papalar amalda faqat Vatikan doirasida qolgan edilar. 1929-yilgi bitim papani Vatikaning dunyoviy hukmdori deb e'tirof etdi. Italiya hukumati mudosara qilingan yerlar uchun pul to'lashga rozi bo'ldi. Davlat katolitsizmni milliy din deb e'tirof etdi, cherkov mulkini soliqlardan ozod qildi va cherkovga nikoh qonunlarini belgilash huquqini berdi.

Shunday qilib, Italiyada G'arbdagi birinchi totalitar tuzum tashkil topdi. Bu tuzum iqtisodiy qayta qurish sohasida nihoyatda katta vazifalarni ilgari surdi. Fashist davlati mamlakatdagi butun ijtimoiy va iqtisodiy hayotni qamrab oladigan «korporativ tartib» yaratishni rejalashtirgan edi. Bu tartibning asosiy tamoyillari Katta fashist kengashi tomonidan 1927-yilda qabul qilingan «Mehnat xartiyasi»da bayon etilgan edi. U ishlab chiqarish muammolarini birga-likda hal etish uchun kasaba uyushmalarini va ishbilarmonlarni teng asosda korporatsiyalarda birlashtirishni nazarda tutardi. Ishbilarmonlar va ishchilar bir tashkilotning teng huquqli a'zolariga aylanardilar. Xalq xo'jaligining sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo, banklar, transport kabi sohalarga mos keladigan 22 korporatsiya tuzildi.

Totalitarizm (lot. totalis -butun, hammasi, to'la) -davlat boshqaruvining shakllaridan biri bo'lib, jamiyat hayotining barcha sohalari ustidan to'la davlat nazorati o'rnatilganligi bilan xarakterlanadi. XX asrning 20-yillarida Germaniya va Italiya fashizmining rasmiy mafkurasiga aylandi.

Bu beso'naqay tashkilotning tepasida Korporatsiyalar milliy kengashi turardi. Unga ishbilarmonlar va ishchilar vakillaridan tashqari fashist partiyasidan vakillar ham kiritilgandi. Korporativ tizim «ijtimoiy inqilob» g'alabasini anglatibgina qolmay, «iqtisodiy hayotga yangicha rahbarlik» namunasi ham bo'lishi zarur edi. Fashizm ishlab chiqarish vositalari va qurollariga, xususiy mulk tamoyillariga tajovuz qilmadi, aksincha, hamisha ularning o'zgarmasligini ta'kidlab keldi. Italiyaning barcha yirik monopoliyalari o'z mavqelarini saqlabgina qolmay, uni yanada mustahkamladilar. Shu bilan birga, iqtisodiyotda davlat sektorining majburiy rivojlantirilishi fashizmning o'ziga xos belgilaridan biridir. Mamlakat iqtisodiy hayotini boshqarishni davlat qo'lga olib berishni ta'minlaydigan ikki muassasa tuzildi. Sanoatni tiklash instituti (STI) yirik davlat trestiga aylandi. U cho'yan eritishning 90 foizini, po'lat ishlab chiqarishning 70 foizini, mashinasozlik mahsulotining 25 foizini o'z qo'lga olgandi. Italiyaning butun tijorat floti, fuqaro aviatsiyasi, telefon aloqasi, avtomobil yo'llari unga qarardi. Boshqa hukumat muassasasi -Suyuq yoqilg'i bo'yicha milliy boshqarma (SYoMB) gaz qazib olishning 75 foiziga, sun'iy kauchuk ishlab chiqarishning 100 foiziga va neftni qayta ishlash zavodlarining 30 foiziga egalik qilardi.

Iqtisodiyotning davlat tomonidan tartibga solinishi. Mussolinining tashqi siyosati

Italiyada iqtisodiy inqiroz 1934-yilgacha davom etdi va mamlakat iqtisodiyotini chuqur depressiyaga duchor qildi. U Italiyada 1926-yilda o'tkazilgan pul islohoti sharoitida boshlandi. Inqiroz cho'qqiga chiqqan 1932-yilga kelib sanoatdagi

ishlab chiqarish 1929-yildagi darajaga nisbatan 33% ga qisqardi, ayrim sohalardagi qisqarish bundan ham ko'proqni tashkil qildi. Tashqi savdo hajmlari ikki baravarga kamaydi. Yirik sanoat kompaniyalarining tayanchi hisoblangan uchta eng yirik bank kasodga uchradi. Inqiroz mehnatkash ommaning ahvolini yanada og'irlashtirdi. 1933-yilda rasman hisobga olingan ishsizlarning soni 1 mln. dan oshdi. Oylik maosh, rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, 1929—1934-yillarda 50-60%ga qisqardi. Qishloq xo'jaligida inqiroz dehqonlarning shusiz ham mushkul ahvolini yanada og'irlashtirdi. Italiya dehqonlarining asosiy mahsuloti-vino, meva va sabzavot-larga talab tushib ketdi. Dehqonlar va qishloq xo'jaligidagi ishchilar daromadlarining pasayishi qishloq xo'jaligini halokat yoqasiga olib keldi. O'n minglab yer maydonlari sudlarning hukmiga ko'ra qarz beruvchilarga berildi. Shahardagi o'rta tabaqa vakillari -hunarmandlar, mayda tadbirkorlar, mayda va o'rta savdogarlar og'ir ahvolda qoldilar. Inqiroz davomida Italiyada 12 mingta korxona kasodga uchradi va bankrot deb e'lon qilindi. Boshqa davlatlardan farqli o'laroq, Italiyada xo'jalik ishlariga aralashish tashabbusi iqtisodiyotni rivojlantirish borasida o'z konsepsiyasi bo'lgan totalitar fashist davlatidan chiqardi. Bu konsepsiya eng avvalo *avtarkik xo'jalik*, ya'ni mamlakatning barcha zarur mahsulot turlari bilan o'z-o'zini ta'minlashiga asoslangan xo'jalikni ko'zda tutardi.

Davlat birinchi navbatda kasodga uchragan uchta eng **yirik** bankni qutqarish choralarini ko'rdi. 1933-yil boshida Italiyada davlat moliya idorasi - Sanoatni qayta qurish instituti tuzilib, u kasodga uchragan banklarning qimmatbaho qog'ozlarini davlat hisobiga sotib oldi. Bu harakat natijasida Sanoatni qayta qurish instituti banklar ustidan, ular orqali esa metallurgiya va mashinasozlik korxonalarining aksar qismi, kemasozlik va deyarli butun harbiy sanoat ustidan nazorat o'rnatdi. Shunday qilib, davlat iqtisodiyotni saqlab qolish va rivojlantirish tashvishini to'liq xalqning yelkasiga yukladi. Inqiroz munosabati bilan Italiya fashizmi o'zining asosiy ijtimoiy tajribasi - korporativ davlatni tuzishga kirishdi. Bu nom lotincha corporatio so'zidan kelib chiqqan bo'lib, hamkorlik, ma'lum maqsadda birlashish degan ma'noni anglatadi. Bu holda fashizm maqsadlari -buyuk Italiyani barpo qilishga erishish uchun davlatdagi barcha ijtimoiy tabaqalarni birlashtirish ko'zda tutildi. «Buyuk Italiya» davlati butun O'rta Yer dengizi bo'ylarini o'z ichiga olishi va u «Buyuk Italiya»ning ichki dengiziga aylanishi lozim edi. Bu davlat bir paytlar Rim imperiyasi tarkibiga kirgan barcha hududlarni birlashtirishni ko'zda tutardi.

1930- 1934-yillarda 22 ta sohaviy tashkilotlar tuzilib, ular **korporatsiyalar** deb nomlandi. Har bir korporatsiyaga tadbirkor va ishchilarning tegishli tashkiloti kirardi. Tadbirkor va ishchilarning vakillari hukumat buyrug'iga ko'ra Korporatsiyalar milliy kengashiga kiritiladi. Bu kengash iqtisodiyot vazirligi mavqeiga ega bo'lib, uni vazir, vazir o'rinbosarlari, fashistlar partiyasi vakillari va turli ekspertlar boshqarardilar. Korporatsiyalar milliy kengashi davlat qo'lida iqtisodiyot rivojlanishiga ta'sir qilishning asosiy vositasiga aylandi. Korporatsiyalar tuzish yo'li bilan davlat korxona egalari va ishchilarning hamkorlik qilishiga erishmoqchi bo'ldi. Sohaviy korporatsiyalar ishlab chiqarish me'yorlari, mehnat sharoitlarini tartibga soldi, tadbirkor va ishchilar o'rtasidagi ixtiloflarni hal qildi. Mussolini o'zini korporatsiyalar kengashi raisi qilib tayinladi. 30-yillar o'rtasiga kelib Italiyaning butun aholisi korporativ tizimga jalb qilindi. Korporativ tizim qishloq xo'jaligini ham qamrab oldi. Qishloqda majburiy

mahsulot tayyorlash tizimi joriy qilindi, qishloq xo'jaligi mahsulotlari faqat davlat idoralariga belgilangan narxlar bo'yicha sotilishi lozim edi. Bu dehqonlarni kafolatlangan mahsulot sotish bozori bilan ta'minladi va o'n minglab dehqon xo'jaliklarini kasodga uchrashdan saqlab qoldi. Mussolini korporativ tizimni «ijtimoiy inqilob»ga teng deb e'lon qildi. Biroq, korporativ tizimning bosh maqsadi Italiya yirik sarmoyasini qo'llab-quvvatlash va Italiyaning yetakchi monopoliyalarni imkon qadar ko'proq daromad bilan ta'minlashdan iborat edi. Korporativ tizim monopoliyalarga ulkan daromad keltirdi. Besh yil ichida, 1934-yildan 1939-yilga qadar, Italiyaning 16 ta eng yirik kompaniyasi daromadlari 78%ga o'sdi.

Korporativ tizim davlatga mamlakat iqtisodiy hayotining mulkdorlik shaklini o'zgartirmay boshqarish imkonini berdi. Davlat Sanoatni qayta qurish instituti orqali qarz berish yo'li bilan mamlakat iqtisodiy hayotiga ta'sir ko'rsatdi. Iqtisodiy qiyinchilik yillarida davlat majburiy davlat qarzlarni joriy qilib, aholini davlat xazina chiptalarini sotib olishga majburladi. Italiya iqtisodiyotining davlat tomonidan boshqarilishi unga faqat inqiroz bilan bog hq qiyinchiliklarni yengib o'tish emas, balki tarkxbiy o'zgarishlar borasida ham ancha olg'a tashlash imkomni beidi. 1937-yilga kelib Italiya iqtisodiyoti 1929-yilgi darajaga, ya'ni urushdan keyingi davrdagi eng yuqori darajaga ko'tarildi Bu vaqtga kelib Italiya agrar-sanoat mamlakatidan sanoat-agrar mamlakatiga aylandi. Biroq, iqtisodiy nvojanishda erishgan jiddiy yutuqlariga qaramay, Italiya Yevropadagi rivojlangan sanoat mamlakatlari darajasiga yeta olmadi. 1939-yilda cho'yan bu yerda AQSH va Germaniyadagiga qaraganda 20 baravar, po'lat -tegishli ravishda 12 va 8 baravar hamda Angliyadagiga qaraganda 5 baravar kam eritilardi. Shu bilan birga, fashizm Italiyada xususiy monopolistik, ya'ni yirik sarmoyaning tez va kuchli o'sishini ta'minladi. Bu ishlab chiqarishni majburiy to'plash va sanoatda yakka hokimlik hisobiga amalga oshirildi. 1931-yilda po'lat prokati ishlab chiqaruvchi barcha korxonalar majburiy ravishda *konsorsiumga* birlashtirildi. 1932-yilda biror-bir sanoat sohasida 70% sarmoyaga ega bo'lgan kompaniyalarning davlat tomonidan ularning manfaatlarini asosida boshqarilishini ko'zda tutuvchi qonun qabul qilindi. Endi ishlab chiqarishning katta qismi tadbirkorlarning bir necha guruhi tomonidan nazorat qilindi.

Konsorsium (lotincha consortium -qatnashuv, uyushma) -bir necha bank yoki sanoat kompaniyalarining qarzni birgalikda joylashtirish yoki umumiy qimmat turuvchi loyihani birgalikda amalga oshirish maqsadida vaqtinchalik kelishuvi.

Bu monopolistik guruhlar fashistlarning rahbarlari bilan qalin munosabatlarda bo'lib, ularning vakillarini mablag' bilan ta'minlardi. Deputatlar senatorlar va katta fashistlar kengashi a'zolarining aksariyat qismi yirik hissadorlik kompaniyalarida maosh to'lanuvchi lavozimlarni egallagan edi. Fashizm Italiyada yirik sarmoya va yirik yer egalari o'rtasida siyosiy va iqtisodiy ittifoq o'rnatish yo'li bilan yirik yer egalarning ham qo'llab-quvvatlashishiga erishishni ko'zlar-di. O'ttizinchi yillarda yirik sanoat kompaniyalari egalari orasida 516 nafar yirik yer egalari ham bor edi. Ular bank operatsiyalari, yer olib sotish bilan shug'ullanib, moliyaviy oligarxiyaga qo'shildilar. Monopolistik guruhlar va yirik yer egalari Italiyadagi fashistlar davlatining ijtimoiy-iqtisodiy tayanchi bo'ldilar.

Moliya oligarxiyasi -mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishiga, yirik sarmoya yig'ilgan taqdirda esa jahon iqtisodiyotiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi eng boy sarmoyadorlarning kichkina guruhi.

O'z milliy monopoliyalarga ichki bozorda hukmronlik qilish uchun qulay imkoniyatlar yaratish maqsadida Italiya davlati iqtisodiyotning avtarkik tizimini yaratish bo'yicha faol harakatlarni boshladi. U mamlakatning o'zini o'zi ta'minlashi va strategik xom ashyoning olib kelinishiga qaramligining qisqartirilishidan iborat edi. Avtarkik tizim uch asosiy maqsadni ko'zlardi:

- avtarkik fikrlash tarzini yaratish, ya'ni Italiyaliklarni import tovarlarini sotib olishdan voz kechishga majbur qilish;
- iqtisodiyotni takomillashtirish, ilmiy-texnik o'sishni rag'batlantirish, sanoatning raqobatbardosh sohalarini yaratish;
- importni qisqartirish va Italiya mahsulotlari eksportini oshirish yo'li bilan iqtisodiy mustaqillikka erishish. Ushbu munosabat bilan davlat 1934—1935-yillarda tashqi savdo monopoliyasini joriy qildi va bu xorijiy tovarlar importini keskin qisqartirdi.

Avtarkiya -odatda, ma'lum mamlakat doirasidagi alohida xo'jalik. Avtarkizm sharoitida mamlakat yo boshqa mamlakatlari bilan aloqa qilmaydi, yoki bu aloqalar o'ta chegaralangan bo'ladi.

Shu bilan birga, Mussolini «g'alla uchun kurash» kompaniyasini e'lon qildi va u Italiyaning g'alla bilan o'zini o'zi to'liq ta'minlashiga olib kelishi lozim edi. Garchi 30-yillarda g'alla yetishtirish hajmlarining o'sishiga erishilgan bo'lsada, Italiya g'alla bilan o'zini o'zi to'liq ta'minlashga muvaffaq bo'la olmadi. Chorvachilik mahsulotlari bilan ham xuddi shu hol yuz berdi. Birin-ketin ko'mir, neft, elektr energiyasi uchun «kurash» kompaniyalari o'tkazila boshlandi, ular milliy iqtisodiyotni xususiy xom ashyo va elektr manbalari bilan ta'minlashga qaratildi. Biroq, Italiya fashizm intilgan iqtisodiy avtarkiyaga erisha olmadi, rivojlangan ilg'or sanoat davlatlari qatoriga qo'shilmadi. Asosiy qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ishlab chiqarish mamlakatdagi ichki ehtiyojni qondirmadi.

Italiya fashizmi o'ttizinchi yillarda mamlakat hayotining barcha tomonlarini o'ziga bo'ysundirib, totalitar diktaturani o'rnatdi. Demokratiyaning barcha, hatto rasmiy belgilari, shu jumladan, parlament ham tugatildi. Parlamentning saylanuvchi palatasi "o'rniga fashi di kombattimento va korporatsiyalar palatasi tuzilib, unga tayinlanuvchi «deputatlar» kirdilar. Fashistlar partiyasi esa davlat tizimiga to'liq qo'shildi. Partiya nizomiga ko'ra u duce Mussolini buyruqlariga bo'ysunib, davlat xizmatini bajaruvchi «fuqarolar militsiyasi» (lotincha «milicia» -qo'shin)ga aylandi.

Ommaviy axborot vositalari fashizmga xizmatga o'tib, fashist senzurchilari tomonidan qattiq nazorat qilindilar. Dorilfununlarda professorlar duchega sodiqlikka qasamyod qildilar. Ommaviy tashkilotlar tizimi, fashistik matbuot va maktab orqali, sershovqin targ'ibot kompaniyalari yordamida fashist g'oyalari ommaga singdirildi.

Duce (italyancha duce-dohiy) - Italiyadagi fashistlar diktatori B. Mussolinining unvoni.

Mussolini nomi ommaviy axborot vositalari tomonidan ilohiylashtirildi. O'zining ko'p sonli nutqlarida Mussolini fashizm “demokratiyadan buzilgan” Yevropani

yangilashi, sog'lomlashtirishi va «Osiyo bolshevizmiga» qarshi kurashga boshlashi lozimligini isbotlashga urindi. «Italiyaning asosiy dushmani-bolshevizm, -deb aytardi u, -Italiya fashizmi unga qarshi turadi».

Duchening nutqlaridan olingan parchalar fashist targ'ibotchilarining asosiy quroliga aylandi. Gazetalar «Mussolini doimo haq» qabilidagi shiorlarni muttasil va sabot bilan takrorlardilar. Madaniyat vazirligining yo'riqnomalaridan birida esa shunday deb ko'rsatilgan edi: **«...italiyaliklar mamlakatda hozir amalga oshirilayotgan barcha ishlar duchening tashabbusi bilan bo'layotgani va ularda duche shaxsining ramzi mavjudligini doimo esda saqlashlari lozim»**. Duchening benuqsonligi va beqiyos qudratiga ishonch italiyaliklar ongiga muttasil singdirilishi lozim edi.

O'sib kelayotgan avlod fashistlarning bolalar va o'smirlar tashkilotlariga jalb qilindi. Bu tashkilotlardagi rasm-rusumlar va ularning faohyati harbiylashtirilgan xususiyatga ega bo'ldi. Maqsad -o'ylamasdan itoat qiluvchi mukammal fashist askarini tarbiyalash edi.

Biroq, fashizm italiyaliklarning ongini zaharlay yoki unga chuqur singa olmadi. Fashizm Italiya millati ongiga, uning diniy va demokratik an'analariga tamomila zid edi. Demokratik kuchlarning vakillari yashirin sharoitda fashistlarga qarshi kurashni davom ettirdilar. Fashistlarning tashkilotlariga joylashib, ularga qarshi faol qo'poruvchilik ishlarini olib bordilar, yoshlar orasida fashizmga qarshi kayfiyatlarining uyg'onishiga sabab bo'ldilar. Fashizmga qarshi kurashda katolik cherkovining qator vakillari ham munosib hissa qo'shdilar.

Italiya fashizm talablarining imkoniyatlariga muvofiq emasligi fashistlarning tashqi ekspansiyaga intilishlarini kuchaytirdi. Italiya harbiylashish va urushga tayyorgarlik ko'rish yo'liga tushdi. Mussolini italiyaliklarni O'rta Yer dengizini «o'z dengizimiz»ga aylantirishga chaqirdi. **1934-yilda** jadal sur'atlarda harbiy-dengiz floti va harbiy aviatsiyani qurishga kirishildi. **1935-yil** oktabrida Italiya armiyasi Efiopiyaga urush e'lon qilmay bostirib kirdi. Faqat 1936-yil may oyidagina 600 ming kishilik Italiya armiyasi mamlakatni ishg'ol qilishga erishdi. Millatlar Ligasi Italiya hukumatining harakatlarini qoralovchi rezolyutsiyani qabul qildi va mamlakatga qarshi iqtisodiy sanksiyalar e'lon qildi. Bu Italiyaning fashistlar Germaniyasi bilan yaqinlashishiga turtki berdi. 1937-yil noyabrida Italiya Germaniya va Yaponiya imzolagan Antikomintern bitimiga qo'shildi. Mussolini uni atrofida butun Yevropa birlashishi lozim bo'lgan «doira» sifatida ta'rifladi (**«Berlin-Rim-Tokio doirasi»** degan nom shundan kelib chiqdi). Ushbu bitimga ko'ra Germaniya Efiopiyaning bosib olishini tan oldi, xalqaro aloqalarda umumiy bo'lgan yo'nalish belgilandi, harbiy aviatsiyani rivojlantirishning yagona siyosati ishlab chiqildi, Bolqon va Dunaybo'yi davlatlaridagi ta'sir doiralan chegaralandi.

Italiya Ispaniyadagi fuqarolar urushida faol qatnashdi va Frankoni qo'llab-quvvatladi. Germaniya bilan o'zaro kelishuvga ko'ra Italiya **1939-yil aprelda** Albaniyani bosib oldi. Ikkinchi jahon urushi arafasida **-1939-yil 22-mayda** Germaniya va Italiya o'rtasida Yevropada harbiy blokni tuzish to'g'risidagi «Po'lat bitim» imzolandi. Bitimning tuzilishi Ikkinchi jahon urushiga olib kelgan omillardan bin bo'ldi.

ISPANIYA

Tarixni esga oling !

- Qadimda Ispaniya Iberiya deb atalgan. Bu hududda bir necha shahar-davlatlar mavjud bo'lib, ular miloddan avvalgi 2-asrning oxiri va 1-asrning boshlarida Rimliklar tomonidan bosib olindi.
- Rim imperiyasi inqirozga yuz tutayotgan bir paytda, 418-yilda Ispaniya hududida Vestgotlar qirolligi tashkil topdi.
- 6-asrning oxiri va 7-asrning boshlarida Ispaniya Arab xalifaligi tomonidan ishg'ol etildi. Keyinchalik bu erda arablarning Qurdoba (Kardova) amirligi tashkil topdi. Ayni paytda bu hududda Kastiliya va Aragoniya qirolliklari ham mavjud edi. Suni alohida ta'kidlash kerakki, Ispaniya o'rta asrlarda Sharq va G'arb madaniyatlari tutashgan hudud edi. Sharq mutafakkirlarining nodir asarlari Ispaniyada lotin tili tarjima qilinib, Evropaga tarqaldi.
- Rivojlangan o'rta asrlarda Ispaniya qirolligi qudratli davlatga aylandi va dengizda hukmrohlik uchun Angliya bilan raqobatlashar edi.
- Buyuk geografik kashfiyotlarni ham Ispanlar boshlab berishdi. Ispanlar Amerika qit'asining katta qismi, Afrika va boshqa hududlarda mustamlakalarni bosib oldilar.
- 1-jahon urushida Ispaniya betaraf turdi.

**Ispaniyada siyosiy hayot.
Siyosiy partiyalar va ularning
mamlakatdagi o'rni. Harbiy
diktaturaning o'rnatilishi**

Ispaniya Yevropaning chetki janubi-g'arbiy burchagida joylashgan va Yevropa davlatlari tizimida muhim strategik bo'g'inni tashkil etadi. U uzoq vaqt davomida Osiyo, Afrika va Lotin

Amerikasida ulkan imperiyani barpo etib, yirik mustamlakachi davlat bo'lib keldi. Ispan mustamlakalan XIX asr oxirida mamlakatda hukmron ijtimoiy kuchga va siyosiy hayotdagi eng ta'sirdor omilga aylangan yirik ispan pomeschiklari -latifundistlarini boyitib turardi. Latifundistlar hukmronligi hukmron armiyaga va katolik cherkoviga tayanardi. Zodagon oilalarning, yirik latifundistlarning vakillaridan iborat zobitlar korpusi o'zini qaror topgan tartiblar qo'riqchisi hisoblar va har qanday ilg'or o'zgarishlarga intilishlarni mamlakat milliy manfaatlariga daxl qilish sifatida baholab, ularga barham berardi. 1916-1917-yillarda armiyada «harbiy xuntalar» tarmog'i yuzaga keldiki, ular mamlakatda harbiy diktatura o'rnatish rejalarini tuzib yurishardi. Ushbu xuntalar XX asrda mamlakat siyosiy hayotiga armiyaning tez-tez aralashuvi vositasiga aylandi.

Xunta (isp. xunta -yig'in, birlashma) -hukumatni g'ayriqonuniy ravishda egallovchi va diktatorlik usullari bilan hukmronlik qiluvchi fitnachilar guruhi (Ispaniya, Lotin Amerikasi mamlakatlari).

Ispanlarning asosiy ko'pchiligi katoliklar edi. Shu boisdan katolik cherkovi mamlakat siyosiy hayotida muhim rol o'ynardi. Katolik cherkovi diniy ishlar bilan cheklanib qolmasdan o'z ijtimoiy asosini mustahkamlashga intilgan holda dunyoviy

ishlarga ham aralashardi. Katoliklar kasaba uyushmalari, o'zaro yordam kassalari, shirkatlar tuzdilar. 1919-yili esa cherkov nazorati va rahbarligi ostida Katolik agrar federatsiyasi tashkil etildi. Bu federatsiya agrariylarga-yirik zamindorlar, dehqon-mulkdorlar, ijarachilar va qirollarga kuchli ta'sir ko'rsatar edi. Federatsiya qishloq xo'jaligida konservativizmning tayanchiga aylandi va agrar islohotlarga qarshi chiqdi. Dehqonlar katolik cherkovining eng sodiq tarafdorlari va mamlakatdagi konservativ kuchlarning tayanchi edi.

Barcha ushbu kuchlarning hokimiyati monarxiyada mujassamlashgandi. 1874-yildan Ispaniya taxtini Burbonlar sulolasining hukmronlari egallab, 1931-yilgacha hukm surishdi. To'g'ri, ularda hech qanday hokimlik vakolatlari yo'q edi. Ispan qirollari ko'p jihatdan ingliz qirollariga o'xshardi. Bu yerda ham hokimiyat amalda Angliyadagi kabi yirik zamindor zodagonlar va Birinchi jahon urushi davrida ulg'aygan, mustahkamlangan burjuaziya qo'lida edi.

Ispaniya tabiiy qazilmalar -ko'mir, temir rudasi, simob, uran, marganets, mis va boshqalarning noyob xazinalariga ega. Ushbu boyliklar Birinchi jahon urushi davrida ingliz va fransuz sarmoyadorlarining diqqatini jalb etdi. Ispan pomeschiklariga foydali qazilmalar mavjud yerlarni chet ellik sarmoyadorlarga sotish foydali edi. Shu tariqa Ispaniya sanoatining barcha muhim tarmoqlari xorij kapitali -ingliz, fransuz, nemis, italyan, kanadalik, amerikalik, belgiyaliklar qo'lida o'tdi. Ispaniyadan xom ashyo va oziq-ovqat olib ketish bo'yicha Germaniya birinchi o'rinni egalladi.

Ispan proletariati bir xil tarkibda bo'lmagani bois uning siyosiy partiyalarida tartibsizlik hukm surardi. Ishchilar harakatida sotsialistik ishchi partiyasidan tashqari shaxsning cheklanmagan mustaqilligiga asoslangan hokimiyat o'rnatishga intiluvchi anarxo-sindikalizm ham kuchli ta'sirga ega edi. Anarxo-sindikalistlar yakka terror va isyonni ko'zda tutuvchi «bevosita harakat» taktikasini qo'llashdi. 1921-yili Ispaniyada sotsialistik yoshlar federatsiyasi bazasida kommunistik partiya (IKP) tashkil etildi.

Anarxo-sindikalizm -ishchilar harakatida anarxizm g'oyalari ta'sirida bo'lgan oqim. Anarxo-sindikalistlar kasaba uyushmalarini (fransuzcha-sindikatarlar) ishchilar sinfini tashkillashtirishning muhim shakli deb hisoblashadi. Ishlab chiqarish vositalari kasaba uyushmalariga o'tishi shart. Bevosita harakat-iqtisodiy ish tashlash, sabotaj, umumiy iqtisodiy stachka taktikasini qo'llashadi.

Birinchi jahon urushidan so'ng mamlakatda tamomila yangicha vaziyat yuzaga keldi. Tuzilgan burjua partiyalari -konservativ va liberal partiyalar siyosiy hamda ijtimoiy islohotlar o'tkazilishini, respublika barpo etilishini talab qilishdi. Mayda va o'rta burjuaziya vakillari, demokratik intelligensiyaning kattagina qismi Respublikachilar federatsiyasini tuzishdi. Bu federatsiya demokratik o'zgarishlar va demokratik respublika barpo etilishi dasturini ilgari surdi. Mamlakatda siyosiy inqiroz boshlandi. 1917-yildan 1922-yilgacha Ispaniyada 11 ta hukumat almashdi. Ispaniya tarixida Burbonlar monarxiyasining zavoli va harbiy diktatura hukmronligi davri boshlandi.

Italiyada Mussolinining hokimiyat tepasiga kelganligi Ispaniya qiroli Alfonso XIII va uning a'yonlarida harbiy diktatura o'rnatilishi zarurligiga intilishni kuchaytirdi. Kataloniya burjuaziyasi general Primo de Riverani yetakchilikka ko'tardi. **1923-yil 13-sentabr**dagi isyon natijasida hokimiyat general **Primo de Rivera** boshchiligidagi harbiy

direktoriya qo'liga o'tdi. Harbiylar birinchi marta mamlakatni boshqarish imkoniyatiga ega bo'lishdi. Generalga amalda cheklanmagan hokimiyat berildi, lekin tez orada Ispaniya yakka shaxs hokimligini qo'llab-quvvatlamasligi ma'lum bo'ldi. Iqtisodiyot izdan chiqdi, hamma joyda hukumatga qarshi chiqishlar boshlandi. **1930-yil 28-yanvarda** general iste'foga chiqishga majbur bo'ldi. Bu harbiy-monarxistik diktaturaning xotimasi bo'ldi.

Generalning iste'fosi tug'dirgan siyosiy inqiroz mamlakat sanoati, qishloq xo'jaligi, savdosi va moliyasini izdan chiqargan umumjahon iqtisodiy inqiroziga to'g'ri keldi. Ishsizlik jami ishchilarning 40 foizdan ko'prog'ini qamrab oldi. Inqiroz ishchilar, dehqonlar, o'rta tabaqalar va intelligensiya chiqishlarining yangi to'lqiniga turtki berdi. Barcha chiqishlarda bir narsa -demokratik respublika o'rnatilishi talab qilindi.

Ispaniyada respublikaning g'alaba qilishi. Fashizmning hujumi

Ispaniyada keskin iqtisodiy va siyosiy inqiroz vujudga keldi. Diktatura ag'darilganidan keyingi birinchi haftalarda eski respublikachi partiyalarni tiklash va

yangilarini tuzish qizg'in kechdi.

An'anaviy monarxistik partiyalar -konservativ va radikal partiyalar chuqur inqirozga uchrab, siyosiy hayotga ta'siri yo'q qator mayda guruhlariga ajralib ketdi. **1930-yil mart** oyi oxirida monarxistlarning tarqoq guruhlari o'ng *liberal-respublikachilar partiyasiga* birlashdi. 1930-yil avgustda mamlakatda ommaviy ish tashlash harakati avj oldi va dehqonlarning chiqishlari boshlanib ketdi. Bu respublikachi partiyalarni yanada faol harakatlarga undadi. Barcha respublikachi partiyalar keyinroq sotsialistik partiya ham qo'shilgan inqilobiy qo'mita tuzishdi va yashirin Muvaqqat burjua hukumat tashkil etishdi. Ularning maqsadi diktaturani majburan ag'darish edi.

Respublikachilarning monarxistlar bilan birinchi to'qnashuvi **1931-yil 12-aprelda** bo'lib o'tgan mahalliy munitsipal saylovlarda yuz berdi. Saylovchilarning aksariyati o'z ovozlari respublikachilarga berishdi. Saylovlar yakuni haqidagi xabar siyosiy kurashning rivojlanishiga turtki berdi. Mamlakatda burjua-demokratik inqilobi boshlandi. Barcha shaharlarda namoyishlar bo'lib o'tdi. Demokratlar davlat muassasalarini egallashib, siyosiy mahbuslarni ozod qilishardi. Qator shaharlarning munitsipalitetlari respublika e'lon qilishdi. Respublikachilar g'alabasi muqarrarligini ko'rgan qirol **Alfonso XIII 14-aprelda** taxtdan voz kechdi. Inqilob yanada avj olib, yuksalish yo'nalishidagi rivojlanishini davom ettirdi.

1931-yil iyunda Ta'sis Majlisiga saylovlar bo'lib o'tdi. Aksariyat o'rinlarni respublikachi partiyalar va sotsialistlar egallashdi. Saylovlardan so'ng sotsialistlar va so'l respublikachi partiyalar ishtirokida koalitsion hukumat tuzildi. **1931-yil 9-dekabrda** Ispaniyada mamlakatni «barcha mehnatkashlar respublikasi» deb e'lon qilgan yangi konstitutsiya qabul qilindi. Mamlakatda chuqur islohotlar o'tkazildi. Agrar islohot haqidagi qonun bo'yicha pomeshchiklarning yerlari to'lov evaziga musodara qilinadigan bo'ldi. Eng og'ir majburiyatlar bekor qilindi, ijara haqi kamaytirildi. Milliy masala qisman hal etildi faqat Kataloniya cheklangan avtonomiya berildi. Parlament bitta qonun chiqaruvchi palatadan iborat bo'ldi. Ayni demokratik erkinliklar joriy etildi. Koalitsion hukumat ishchilar sinfining ahvolini birmuncha yaxshiladi. 8 soatk

ish kuni, ijtimoiy sug'urtalash, ishchi kuchmi yollashmng boshqarilishi haqidagi qonun qabul qilindi. Koalitsion hukumat faoliyati konservativ kuchlarning javob reaksiyasini uyg'otdi. Ular revanshga va hokimiyatni qaytarishga qattiq tayyorlana boshlashdi. **1932-yili** barcha reaksion kuchlar *Ispan avtonom o'nglar konfederatsiyasiga* birlashdi. Bu tashkuot moliya kapitali, cherkov va harbiy doiralar bilan bog hq yirik pomeschchiklar tashkiloti edi. U dehqonlar ommasi-ning muayyan qismi tomonidan quvvatlanishga erishdi. Ispan fashistlari 1933-yil «Ispan falangasi» partiyasiga birlashdi.

Koalitsion hukumat asta-sekin xalq ommasi orasida o z tayanchini yo'qota bordi. Hukumat tomonidan qabul qilingan respublika muhofazasi haqidagi qonun ishchilarning stachka qilish huquqini cheklar, hukumatga qarshi tashviqotni va «bo'ysunmaslikka undash»ni taqiqlardi. Ichki ishlar vazirligiga gazetalarni taqiqlash, miting va namoyishlarni to'xtatish bo'yicha keng vakolatlar berilgandi.

1933-yilgi *korteslarga* (parlament) saylovlar bu safar o'ng partiyalarga g'alaba keltirdi. O'ng partiyalar korteslarda asosiy ko'pchilikni tashkil etdi, respublikachilar sotsialistlar bilan birga qattiq mag'lubiyatga uchradi. Ispaniya fashistik to'ntarish ko'lankasida qoldi. Hokimiyat o'nglar, monarxistlar va fashistlar qo'liga o'tgan paytda buni amalga oshirish qiyin bo'lmadi. Yangi parlament va hukumat avvalgi parlamentning barcha yutuqlariga barham berishga intilgan holda aksilislohotlar o'tkazishga kirishdi. Cherkovga qarshi qaratilgan qonun bekor qilindi, ruhoniylarga davlat subsidiyalari tiklandi. Bu oddiy ruhoniylarni xonavayronlik va qashshoqlik-dan xalos etdi va ular o'ng partiyalarning hamda monarxiyaning jonkuyar, shiddatkor tarafdorlariga aylanishdi. Amnistiya haqidagi qonun Primo de Rivera diktaturasini qo'llab-quvvatlagan barcha monarxistlar va isyonchi-generallarni jazolanishdan ozod etdi. Agrar islohot to'xtatildi. Sotsialistlar va respublikachilar davlat apparatidagi rahbar lavozimlardan chetlatilib, o'ng partiyalar vakillari bilan almashtirildi.

Mamlakatda siyosiy hayotga tobora kuchli ta'sir ko'rsatayotgan fashistik tashkilotlar jadal ravishda ko'paya boshladi. Ular monarxistik va harbiy tashkilotlar bilan yaqinlashdilar. Fashistlar o'z harbiy tashkilotlarini tuzishga kirishdilar. Ularning harakatlari asta-sekin fuqarolik jamiyatini va davlat tuzilmasini buzaverdi. 1934-yil fevralda «Ispan falangasi» boshqa reaksion tashkilot -«Milliy-sindikalist hujum xuntasi» bilan yagona fashistik partiyaga -«*Ispan falangasi va XONS*»ga birlashdi.

Yangi fashistik partiya 1934-yil noyabrda Ispaniyani «inqilobiy yangilash» dasturini ilgari surdi. Bu dastur «26 modda» deb nomlanib, shaxsan general Primo de Rivera tomonidan tuzilgan edi. Dastur buyuk ispan imperiyasini barpo etish vositasida «yangi tartib» o'rnatilishini talab qilardi. Siyosiy totahtarizm va davlat mashinasi kulti qaror topdi. Siyosiy partiyalar va parlament tizimini tugatish ko'zda tutilardi. Siyosiy birhkka iqtisodiy birlik to'g'ri kelishi shart edi.

Ishlab chiqarishda hamkorlik qilayotgan barcha kishilar «uzviy jamoani» tashkil etishi shart edi. Katalitsizm fashizm mafkurasining tarkibiy qismi sifatida tan olinardi, lekin cherkov ispan millatining birligiga ziyon yetkazuvchi harakatlardan saqlanish majburiyatini yuklardi.

Fashistik xavf so'l kuchlarni o'z kuchlarini birlashtirishga va fashizmga qarshi yagona front bo'lib chiqishga majbur qildi. Fashizmga qarshi kurashda **Dolores**

Ibarruri (1895-1989) katta rol o'ynadi. Dolores Ibarrurini Passionariya, ya'ni Olovli deb atashardi. Fashizmga qarshi yo'naltirilgan o'tli, yorqin nutqlari unga butun dunyoda fashistlarga qarshi dadil va qat'iy kurashchi shuhratini keltirdi.

Mamlakatdagi vaziyat og'irlashib bordi. Ispaniya navbatdagi to'qnashuvga faol tayyorlanayotgan ikkita siyosiy lagerga ajraldi. **1934-yil** 1-oktabrda eng reaksiyon doiralarning uchta vakili -«Ispan avtonom o'nglar konfederatsiyasi» (SEDA) partiyalari hukumatga kiritildi va bu qurolli qo'zg'olon boshlanishi uchun yetarli bo'ldi.

SEDAning uchta vakilini hukumatga kiritish haqidagi qarorga javoban butun mam-lakatni **5-oktabr** tongida umumiy ish tashlash qamrab oldi. Unda bir millionga yaqin kishi qatnashdi. Ko'plab shaharlarda namoyishlar va chiqishlar bo'lib o'tdi. **Asturiyada** qurolli qo'zg'olon boshlandi; ishchi alyanslar (kasaba uyushmalari) bu yerda ishchi-dehqon respublikasini e'lon qildi, hukumat qo'shinlarini quvib yubordi va qizil armiya bo'linmalarini tuzishga kirishdilar. Asturiyalik ishchilar hukumat qo'shinlari bilan ikki hafta davomida qattiq janglar ohb borishdi. Hukumat bu yerga yirik harbiy kuchlarni tashladi. Qo'zg'olon bostirildi. Janglarda bir mingdan oshiq kishi halok bo'ldi, 2 mingdan ko'prog'i yaralandi va 30 mingga qamoqqa tashlandi.

Asturiyadagi voqealar fashistlarning hal qiluvchi jangga faol tayyorgarlik boshlaganiniko'rsatdi. Asturiya ular uchun bosh repetitsiya bo'ldi. Ular bu yerda asosiy kuch sifatida armiyaga, fashistik tashkilotlarga va Marokash korpusiga tayanishdi. 1921-yili hukumat Marokashda **Fransisko Frankoni** (1892 -1975) asturiyalik ishchilarga qarshi jazo operatsiyalariga qo'mondon etib tayinladi va u o'z imkoniyatidan foydalandi. Franko qo'zg'olonni bostirishda o'ta shafqatsizlik ko'rsatdi va darhol Ispan armiyasi Bosh shtabining boshlig'i etib tayinlandi.

1935-yil dekabrda hukumat iste'foga chiqdi va 1936-yil 16-fevralda yangi saylovlar bo'lishi belgilandi. Bu so'l kuchlarni birlashishga undadi va **1936-yil 15-yanvarda** so'l respublikachi partiyalar va kasaba uyushmalari vakillari *Xalq fronti haqida bitimni* imzolashdi. Dasturda quyidagi talablar: siyosiy mahbuslarni afv etish, 1934-yil oktabrdagi janglarda ishtiroki uchun ishdan bo'shatilganlarni ishga qabul qish, repressiya aybdorlarini jazolash, armiya va davlat apparatini demokratlashtirish, dehqonlarga soliqlarni va ijara haqini kamaytirish, ishsizlikni tugatish uchun jamoat ishlarini tashkil etish, ijtimoiy sug'urtalanish haqidagi qonunlarni tiklash va boshqalarni ilgari surdi. Shu tariqa Ispaniyaning kelajagi saylovlarga bog'liq bo'lib qoldi.

1936-yil 16-fevralda Xalq fronti partiyalari korteslarga saylovlarda salmoqli muvaffaqiyatga erishdilar. Ularning 268 nafar vakili deputatlikka saylandi. O'ng partiyalar faqat 205 ta o'rin olishdi. Saylov natijalari asosida so'l respublikachilar yo'lboshchisi-**Manuel Asani** boshchiligida yangi hukumat tuzildi.

Yangi respublikachi hukumat o'z dasturidagi va'dalarni bajarishga kirishdi. 30 ming mahbus qamoqdan ozod qilindi. Korxonalarda ishchi nazorati joriy etildi. Mamlakatda tartibni yo'lga qo'yish uchun ishchi militsiya bo'linmalari tuzila boshlandi. Mamlakatda demokratik erkinliklar tiklandi, agrar islohot davom ettirildi -1936-yil iyunigacha dehqonlar 700 ming gektardan ziyod yer olishdi. Kataloniya avtonomiyasi ham tiklandi. Asturiyadagi qo'zg'olondan so'ng ishdan bo'shatilganlar esa yana ishga qabul qilindi.

Marokashdagi harbiy-fashistik isyon. Fuqarolar urushining boshlanishi

Ispaniyaning demokratik rivojlanishini qonuniy vositalar bilan orqaga qaytarish ilojisiz ekanligini anglagan qora kuchlar respublika qarshi qurolli qo'zg'olonga tayyorlana boshladi.

Moliya kapitali moliyaviy ta'minotni amalga oshirdi, reaksion generallar armiyani tayyorlashdi. Isyonchilarga yordam berishni va'da qilgan Gitler va Mussolini bilan aloqalar o'rnatildi. Yirik zamindorlar va cherkov iyerarxiyasi ham qurolli qo'zg'olonni yoqlashdi. Harbiy-fashistik isyon **1936-yil 17-iyulda** Marokashning ispan zonasida boshlanib, 18-iyulda Ispahiya hududiga ko'chdi. Butun armiyaning 80 foizi isyonchilar tomonidan bo'lib chiqdi. Deyarli barcha shaharlarda janglar ketardi.

Isyonning birinchi kunlaridanoq respublikani qo'lida qurol bilan himoya qilishga tayyor 300 mingdan ortiq kishi yig'in punktlariga kelishdi. *Fuqarolar urushi* boshlandi. Fashizmga qarshi ulkan jang, demokratiya bilan fashizmning birinchi ochiq olishuvi boshlandi. Bir zarba bilan respublikani tor-mor qilishga intilish muvaffaqiyatga erishmadi. 19-iyul oqshomida Ispaniyaning asosiy sanoat markazlari xalq qo'lga o'tdi. Hamma joyda zavod-fabrikalar ishchilar nazoratiga olindi. Xalq militsiyasi tartibni ta'minladi. Fashistlar qo'lida faqat Sevilya, Galisiya, Navarra, Eski Kastiliya va Aragon qoldi. Fuqarolar urushi taqdirini Germaniya va Italiyaning aralashuvi hal qildi. Germaniya «Kondor» harbiy-havo diviziyasini taqdim etdi. Bu diviziya bir necha haftada butun Marokash korpusi tarkibini o'tkazdi. Italiyadan 300 ming askar keltirildi, Germaniyadan samolyotlar, tanklar va artilleriya olib kelindi. Harbiy harakatlarda 50 ming nemis askar va zobitlari, 15 ming portugaliyalik qatnashdi. General F. Franko isyonchi qo'shinlar qo'mondoni etib tayinlandi.

Ispaniyadagi fuqarolar urushi tez orada fashizm bilan demokratiya o'rtasidagi g'oyaviy kurash maydoniga aylandi. Dunyoning butun mamlakatlaridan fashizmning tor-mor etilishini o'z hayoti va sharaflari ishi deb bilgan ko'ngillilar respublikachilarga yordamga oshiqishdi. Jahon bo'ylab demokratlarning «Ispaniyaga yordamga!» shiori tarqaldi. Ispaniyaga kelgan antifashistlardan ko'ngilli baynalmilal bo'linmalar tuzila boshlandi. **1936-yil 9-noyabrdayoq** Madrid ko'chalaridan birinchi baynalmilal brigada saf tortib o'tdi va darhol Ispaniya poytaxt mudofaasi uchun jangga kirdi. Ispaniyadagi fuqarolar urushida 54 mamlakatdan kelgan ko'ngillilar qatnashishdi.

Fashizmga qarshi kurash butun ispan xalqida ulkan ma'naviy yuksalish uyg'otdi. Bu kurash tez orada milliy-inqilobiy urushga aylandi. Respublika ayni paytda o'z saflarini qayta qurib, o'z hukumatini mustahkamladi. **1936-yil oktabrda** Ispaniyada so'l sotsialistlar yo'l boshchisi **Largo Kabalero** boshchiligidagi yangi hukumat tuzildi. Yangi hukumat muntazam armiya tuzishga va agrar islohotni chuqurlashtirishga kirishdi. 1936-yil 7-oktabrdagi dekretga asosan dehqonlar va chorakorlarga deyarli 5,5 mm. gektar yer berildi. Basklar mamlakati avtonomiyaga erishdi. Oziq-ovqat mahsulotlariga qat'iy narxlar belgilandi, ish kuni qisqartirildi. Ayollarga erkaklar bilan teng huquqlar berildi.

Mamlakatda madaniy o'zgarishlar keng quloch yoydi. Qisqa muddatda 10 mingta yangi maktab ochildi, 500 ming kishiga savod o'rgatgan «madaniy militsiya» tashkil etildi, oliy o'quv yurtlari tarmog'i kengaytirildi. Davlat stipendiyalari tizimi joriy

etilib, eng qashshoq oilalarning farzandlariga birinchi marta universitetlarda tahsil olish imkoniyati yaratildi.

1936-yil sentabri boshlarida fashistlar Madridga hujum boshlashdi. Yaxshi qurollangan fashistlar armiyasiga yomon qurollangan xalq militsiyasi bo'linmalari qarshi turardi. Ular cheksiz qahramonlik va fidoyilik ko'rsatib, fashistlarni to'xtatishdi. Dushman shahar ostonalariida minglab jangchilar bilan emas, minglab qahramonlar bilan to'qnashdi.

O'sha paytda Dolores Ibarruri shunday yozgan edi: «Ayni kunlarda Ispaniyada bo'lmasdan turib, xalqimiz qahramonligini bor bo'yicha tasavvur qilish mumkin emas. Onalar o'lim bilan olishuvga ketayotgan farzandlarini ko'z yoshi to'kmasdan kuzatishardi. Ayollar erkaklardan fidoyilarcha mardlikni talab qilishardi. Ular qo'rqoqlarning xotinlari bo'lishdan ko'ra qahramonlarning bevasi bo'lishni afzal ko'rishardi». Ispan xalqi o'sha kunlarda Vatanni qanday himoya qilish, Respublikani qanday asrash kerakligini namoyon etdi.

Ispan xalqining fidokorona va matonatli kurashi butun dunyoda ulkan ma'naviy yuksalish uyg'otdi. Bu kurash fashizm va sivilizatsiya mutlaqo nomuvofiqligini ko'rsatdi. Dunyo birinchi bor fashizmni harakatda ko'rdi va bu antifashistik ongning keng tarqalishiga olib keldi. Eng mashhur intelligensiya namoyandalari o'sha kunlarda fashist bosqinchilariga qarshi zarba berishga chaqirib, insoniyatga murojaat qilishdi.

Respublikachilar va fashistlarning kuchlari teng emas edi. Fashizm g'alaba qildi. **1939-yil** 26-martda Barselona ishg'ol qilindi, **1939-yil 28-martda** esa fashist qo'shinlari Madridga kirishdi. G'arb davlatlari Franko hukumatini darhol tan olishdi. Angliya va Fransiya hali qonuniy hukumat mavjudligidayoq yangi hukumatni tan olishgan bo'lsa, AQSH Frankoni Madridga kirganidan uch kun keyin -1-aprelda tan oldi.

Ispaniyadagi fuqarolar urushi butun dunyoda antifashistik ong rivojlanishiga yo'l ochib, fashizm va insoniyat sivilizatsiyasi nomuvofiq ekanligini yaqqol namoyon qildi. Fashistlarning total urushi total tashkil qilingan qotilhkka avlandi Fashist uchuvchilari 1937- yil 26-aprelda Gernike shahrini tamomila vayron qildilar. Bu kunning butun dahshati Pablo Pikassoning mashhur «Gernike» kartinasida aks ettirilgan. Gernikening vayron qilinishi va tinch aholining yo'q qilinishi bema'ni shafqatsizlik hodisasi sifatida tarixga kirdi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar.

1. Nima uchun Italiya birinchi jahon urushidan so'ng “goliblar ichida mag'lub” vaziyatida edi?
2. “Qizil ikki yillik” va uning yakunlari haqida so'zlab bering.
3. “Fashizm” atamasi qachon paydo bo'lgan va uning tarqalishi to'g'risida nimalarni bilasiz?
4. Benito Mussolini faoliyati haqida nimalarni bilib oldingiz?
5. “Totalitarizm”, “Konsorsium”, “Avtarkiya”, “Moliya oligarxiyasi” va “duche” atamalariga ta'rif bering.
6. ”Berlin-Rim-Tokio o'qi” to'g'risida nimani bilasiz?

7. "Hunta" va "anarxo-sindikalizm" atamaları qanday ma'nolarni anglatadi?
8. Ispaniyada harbiy diktaturaning o'rnatilishi haqida so'zlab bering.
9. "1918-1939 yillarda Italiya va Ispaniya ijtimoiy hayotidagi o'xshashliklar" mavzusida mustaqil ishlang.

1918-1939 YILLARDA AQSH

Tarixni esga oling !

- Amerika qit'asi Buyuk geografik kashfiyotlarga noma'lum edi. Buyuk geografik kashfiyotlar natijasida bu qit'aga dunyoning turli burchaklaridan ispanlar, gollandlar, fransuzlar, inglizlar, yahudiylar va boshqa xalqlar kirib kelishdi. Ayni paytda Shimoliy Amerikada inglizlar bir necha mustamlakalarga asos solishdi.
- 18-asrning ikkinchi yarimida Shimoliy Amerikadagi ingliz mustamlakalari mustaqillik uchun kurash boshladi. Uning tepasida Jorj Vashington, Tomas Jefferson, Samuel Adams, Benjamin Franklin, Tomas Peyn, Patrik Genri va Jeyms Medison kabilar bosh-qosh bo'lishdi. 1776-yil 4-iyulda AQSHning "Mustaqillik Deklaratsiyasi" qabul qilindi. 1783 yilda Buyuk Britaniya hukumati shtatlarning mustaqilligini tan olishga majbur bo'ldi.
- 1861-1865 yillarda AQSHda fuqarolar urushi bo'lib o'tdi. Urush natijasida janudiy va shimoliy shtatlar birlashtirildi hamda AQSHda qullik bekor qilindi.
- AQSH 1-jahon urushida dastlab betaraf turdi. Faqatgina 1918-yilning bahoridagina harbiy harakatlarda ishtirok eta boshladi.

AQSHning dunyodagi etakchi davlatga aylanishi. O'zgacha fikrlovchilarga

Birinchi jahon urushidan AQSH juda katta foyda bilan chiqdi. Amerika kompaniyalari Yevropa mamlakatlariga ulkan miqdorda va yuqori narxlarda harbiy jihozlar, qurol-yarog' va oziq-ovqat yetkazib berdi. Ko'plab Yevropa mamlakatlari AQSHdan urush olib borish uchun kredit oldilar va urushdan so'ng AQSH oldida qarzdor bo'lib qoldilar. Amerika kompaniyalari urush davrida jami 35 mlrd. dollardan ortiq sof daromad oldilar. Bundan tashqari, Yevropadagi 20 mamlakat AQSHdan 10 mlrd. dollar qarzdor bo'lib qoldi. Ular har yili AQSHga kamida 1 mlrd. dollardan to'lab turishlari lozim edi.

Urushdan keyingi dastlabki yillardayoq AQSHda mamlakat tarixidagi eng shafqatsiz va keng miqyosli qatag'on avj oldirildi. 1918-yil mayida AQSH hukumati «*Da'vatkorlik to'g'risidagi hujjat*»ni e'lon qildi. Unga ko'ra mamlakatdagi mavjud tuzum to'g'risida bildirilgan barcha salbiy fikrlar jinoiy deb e'lon qilindi. Bunday ayb bilan qamoqqa olingan har qanday odamga 10 ming dollar jarima solish yoki 20 yil muddatga qamoq jazosi ko'zda tutildi. Ushbu hujjatga ko'ra 2 ming kishi hukm qilindi. O'zgacha fikrlovchilarga nisbatan jismoniy tazyiq qo'llash Amerika huquqni muhofaza qilish idoralari faoliyatida odatiy holga aylandi. 1919-yil hujjati «*sindikalizm*»ni, ya'ni sanoatdagi xususiy mulkdorlikni qoralovchi har qanday da'vatlarni man etardi. O'zgacha fikrlashda shubha qilingan taraqqiyparvar arboblarga qarshi sud jarayonlari uzluksiz o'tkazila boshlandi. 1920-yil yanvarida AQSH politsiyasi 70 shaharda

taraqqiyparvar tashkilotlarning a'zolariga qarshi tadbir uyushtirdilar. 10 mingdan ortiq kishi qamoqqa olindi. Xuddi shu yili kasaba uyushmalari harakati faollari sanalgan italiyalik muhojirlar - Sakko va Vansetti qamoqqa olindilar. Ular bankni o'g'irlash va politsiyachini o'ldirishda ayblandilar. 1927-yilda ular elektr kursida qatl qilindilar. Faqat Ikkinchi jahon urushidan so'ng ularga soxta guvohliklar asosida ayb qo'yilgani ma'lum bo'ldi.

20-yillarda AQSH ichki va tashqi siyosat. Yangi ijtimoiy falsafa

1922-yilda AQSHda ishlab chiqarishning o'sishi boshlandi. Avtomobilsozlik, samolyotsozlik, radio, elektrotexnika sanoatlari jadal sur'atlarda rivojlandi. O'sish yangi

texnikaviy asosda, eng yangi texnika uskunalari, konveyer tizimi, *standartlashtirish, modernlashtirish usullarini keng tadbir etish yo'li bilan amalga* oshirildi. Ishlab chiqarishda yangi fan va texnika kashfiyotlari, seriyali ishlab chiqarish usuli keng qo'llanila boshlandi. Ishlab chiqarishda aql bovar qilmas o'sish ro'y berdi. 1927-yilga kelib AQSHda yiliga 7 mln. avtomobil ishlab chiqarilardi. Avtomobilsozlikning o'sishi keng shosse yo'llarining barpo etilishiga turtki bo'ldi, shahar va qishloq qurilishinmg rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi. Ishlab chiqarishning o'sishi Amerika monopoliyalariga ulkan daromadlar keltirib, ularning raqobatbardoshligini oshirdi.

Standartlashtirish - xom ashyo, ishlab chiqarish jarayonlari, tayyor mahsulotlar va h. k. larga nisbatan davlat miqyosida yagona, qat'iy belgilangan me'yor va talablarni o'rnatish. Iqtisodiyotdagi jadal o'sish o'z qo'llarida katta iqtisodiy va siyosiy hokimiyatni jamlagan ulkan ishlab chiqarish va moliya birlashmalarining tashkil topishiga olib keldi.

Avtomobilsozlikda uch yirik kompaniya - «Ford», «Jeneral Motors» va «Kraysler» butun avtomobil sanoatini o'ziga bo'ysundirdi. Kimyo sanoatida «Dyupon» firmasi, po'lat quyish sanoatida «Po'lat tresti» hukmronlik qildi. Banklarning hukmronligi ayniqsa beqiyos bo'ldi. Morgan va Rokfeller nazorati ostidagi olti yirik bank mamlakatdagi jami sarmoyaning yarimidan ortig'ini nazorat qildi. Amerikaning barcha yirik moliya va sanoat kompaniyalari birgalikda mamlakat ichki va tashqi siyosatini, Amerikadagi butun siyosiy tizimni nazorat qildilar. Ular Amerika davlat siyosatining shakllanishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatdilar.

20-yillarda mamlakat siyosiy hayotida yangi sharoitga moslashishga erishgan Respublikachilar partiyasi muhim rol o'ynadi. 1920-yildagi prezidentlikka saylovlarda Demokratlar partiyasi mag'lubiyatga uchradi va Oq uyni respublikachilar egalladilar. Ular Oq uy va Kongressda 1932 yilgacha hukmronlik qildilar. Bu davrda prezidentlik kursida **U. Garding** (1921-1923), **K. Kulij** (1923-1924 va 1925-1929) va **G. Guver** (1929-1932) o'tirdi. Bu davr Amerika iqtisodiyotining gullab-yashnash (prosperiti) davri bo'ldi. Unga U. Garding asos soldi. 1922-yilda u qo'shimcha foyda solig'ini, narx-navo ustidan nazoratni bekor qildi va kompaniyalarga ishchilar bilan munosabatlarda to'liq erkinlik berdi.

U. Garding ishini davom ettirgan K. Kulij 1925-yilda: «Amerikaning ishi - tijorat», deb e'lon qildi. Bu jumla Amerika hukmron doiralarning bosh tamoyiliga aylandi. Ishlab chiqarish Amerika jamiyati taraqqiyotini harakatlantiruvchi kuch hisoblanib, u tinimsiz o'sishi va boyliklar yaratishi, ularning bir qismi AQSHdagi

qashshoqlikka barham berishga sarflanishi lozim edi. Agar Yevropada ijtimoiy muammolarni ijtimoiy islohotlar yo'li bilan hal qilishga uringan bo'lsalar, AQSHda boshqa yo'ldan borildi. Bu yerda tadbirkorlik faoliyatining o'sishi, yuqori tabaqalarning boyishi bevosita qashshoqlikning tugatilishiga olib kehshe lozim edi. Bu ijtimoiy falsafa boylar boyigani sari, boylikning bir qismi shubhasiz qashshoqlarga ham tegadi, degan qarashdan kelib chiqqandi. Ushbu falsafa tarafdorlari Amerikada ro'y berayotgan o'zgarishlarni ro'kach qildilar. 1928-yilda Amerikada 28 mln. avtomobil bor edi, ya'ni Amerikadagi deyarli har bir oila XX asrning bu ardoqli kashfiyotiga egalik qilish imkoniyatini qo'lga kiritgandi. Avtomobillashtirish Amerika maishiy hayotining muhim omili hisoblanardi. «Hamma g'ildiraklarga, hamma narsa g'ildiraklar uchun» shiori amerikaliklarning eng suygan shiori edi. Shu bilan birga, iste'mol mollari - radiopriyomniklar, elektr jihozlari, yo'lovchilar samolyotlari, tayyor kiyim-kechak ishlab chiqarish ham jadal rivojlandi, mamlakatni yalpi telefonlashtirish amalga oshirildi. Tovarlarini kreditga sotish keng yo'lga qo'yildi, bu esa tijorat va ishlab chiqarishning yuksalishiga turtki berdi.

Amerika tashqi siyosatida ikki yo'nalish - *izolyatsionizm* va *internatsionalizm* tarafdorlari doimiy kurash olib bordilar. Izolyatsionistlar AQSH eng avvalo ichki muammolar bilan shug'ullanishi, qimmat tashqi siyosiy tadbirlarga pul va mablag' sarflamasligi lozim, deb hisoblardilar. Internatsionalistlar esa, aksincha, AQSHning faol tashqi siyosati natijasida Amerika tijorati faqat yutadi, degan g'oyani ilgari surardilar. AQSHning jahon iqtisodiyotidagi yuksak mavqei uning Birinchi jahon urushidan so'ng jahon siyosatida yetakchi davlatga aylanishiga olib keldi.

1919-yildan 1935-yilgacha bo'lgan davrda AQSHning hukmron doiralari Lotin Amerikasi va Osiyodagi turli mamlakatlarga milliy-ozodlik harakatlarini bostirish uchun bir necha marta qo'shin yubordilar. Amerika dengiz piyodalari Panama (1919, 1921), Gonduras (1919, 1924- 1925), Xitoy (1920, 1924-1925), Kosta-Rika (1921)ga tushirildi. 1926-yildan 1935-yilgacha Amerika qo'shinlari Nikaragua va Kubada saqlab turildi. 20-yillarda Amerika sarmoyasi g'arbiy yarim sharda tanho hukmronlik qildi. Lotin Amerikasidagi 20 mamlakatning 14 tasi AQSHning moddiy nazorati ostida bo'lib, bu mamlakatlarda Amerika hukmron doiralarning irodasiga bo'ysungan tuzumlar qaror topdi.

Amerika Qo'shma Shtatlari G'arbiy Yevropadagi moliya tizimlarida ham yetakchi marralarni qo'lga kiritib, bundan qit'a ustidan o'z siyosiy hukmronligini o'rnatish yo'lida foydalandi. Daues rejasi (1924) ko'magida moliya sarmoyasi G'arbiy Yevropaga kiritildi va Germaniya harbiyish-lab chiqarish qudrati hamda Germaniya militarizmining tiklanishiga ko'maklashdi. Amerika kompaniyalarida ayniqsa Polsha katta qiziqish uyg'otdi, Amerika sarmoyasi bu yerda Polsha qazilma va metallurgiya sanoatining 50%i ustidan nazorat o'rnatishga erishdi.

Buyuk depressiyalarning boshlanishi. FDRning "yangi yo'nalishi".

AQSHda boshlangan jahon iqtisodiy inqirozi aynan shu mamlakat uchun eng sertalafot oqibatlar keltirdi. Inqiroz 1929-yilning 24-dekabrida Nyu-York birjasidagi vahimadan

boshlandi. Aksiyalar kursi keskin ravishda pasayaverdi. Bir haftadan so'ng aksiyalarning umumiy qiymati 4,5 baravar pasaydi, barcha qimmatli qog'ozlar,

jumladan, pullar ham shuncha qadrsizlandi. Bir necha hafta mobaynida ko'plab zavodlar, shaxtalar, temir yo'llar, elektr stansiyalari to'xtab qoldi. Sanoat ishlab chiqarishi deyarli yarimiga qisqardi. Avtomobillar chiqarish 80%ga, eksport, import, chakana savdo aylanmasi ikki barobarga kamaydi. Ushbu inqiroz «*Buyuk depressiya*» deb nomlandi, zero, 1929-1932-yillarda 130 mingga yaqin firmalar bankrotlikka uchradi.

Qishloq xo'jaligidagi vaziyat ham keskin yomonlashdi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarining xarid narxlari tushib ketganligi fermer xo'jaliklarining ommaviy inqiroziga sabab bo'ldi. Inqiroz yillarida milliondan ortiq fermer xo'jaliklarining bor-budi sotib yuborildi. Ularning egalari esa ishsizlar safiga qo'shilishdi. Ishsizlik amerikaliklar uchun haqiqiy ofatga aylandi. 1933-yili mamlakatda 17 mln. ishsiz bo'lib, har uchinchi ishchi ish haqidan mahrum edi. AQSHda ish-sizlikdan sug'urtalash tizimi mavjud bo'lmagani bois ko'pchilik odamlar uchun ochdan o'lish haqiqatdan xavf sola boshladi. 1931-yili Nyu-Yorkda ikki mingdan ziyod odam ochlikdan halok bo'ldi. Ishlab turgan ishchilarning ahvoh ham aytarli yaxshi emas edi, zero, ish haqi 40% ga kamaytirilgan, ko'pchilik to'liqsiz ish haftasida mehnat qilardi.

Buyuk depressiya ommaviy stachkachilik harakatiga turtki berdi, ishchilar va fermerlarning chiqishlari boshlandi. 1931-yil dekabrda va 1932-yili ishsizlarning Vashingtonga yurishlari tashkil etildi. Ular "ocharchilik yurishlari" deb nomlandi. G'alayonlar qishloq xo'jalik hududlariga ham tarqaldi. 22 shtatni fermerlarning chiqishlari qamrab oldi. Davlat beshafqat repressiyalar yo'h bilan chiqishlarni bostirdi. Qora tanli aholi orasida ham g'alayonlar avj oldi. Ijtimoiy tuzumning barcha tayanchlari dahshatli tezlikda buzila boshlandi. Amerika bir necha yillar mobaynida mavjud tizimning halokati yoqasida turdi.

1932-yili prezidentlikka saylovlar og'ir iqtisodiy inqiroz, ijtimoiy qutblanish va qizg'in siyosiy kurash sharoitlarida o'tdi. G. Guver - Respublikachilar partiyasidan, Nyu-York shtati gubernatori Franklin Delano Ruzvelt (1882- 1945) Demokratlar partiyasidan nomzod edilar. F. Ruzvelt keng miqyosli iqtisodiy va ijtimoiy islohotlar o'tkazish ko'zda tutilgan ko'lamdor dastur bilan chiqdi. U mustahkam g'alabaga erishdi - Ruzvelt uchun 23 mln. saylovchi ovoz berdi, raqibi esa 16 mln. ovoz oldi. Demokratlar 12 yil mobaynida birinchi bor zafar qozonishib, o'z nomzodlarini Oq uyga chiqarishdi. F. Ruzvelt AQSH ning 32-prezidenti hamda Amerika tarixidagi eng mashhur prezidentlardan biri edi. U 1932-yildan 1944-yilgacha prezidentlikka to'rt marta saylangan yagona prezident ham edi. Zero, konstitutsiyaga ko'ra, prezident faqat ikki muddatga saylanishi mumkin.

F. D. Ruzvelt Morganlar moliya guruhiga yaqin boy amerikalik oilasida dunyoga keldi. U AQSHning ikkita eng nufuzli oliy o'quv yurti - Garvard hamda Kolumbiya universitetlarini tamomlab, huquqshunos diplomini oldi. Siyosiy faoliyatini 1910-yili harbiy-dengiz floti ministrining yordamchisi lavozimidan boshladi. Bu vazifasini yetti yil, ya'ni 1920-yilgacha egallab turdi, keyin kasallik tufayli tark etdi. Ruzvelt 1921-yili falaj dardiga yo'liqdi. U mustaqil harakatlanish qobiliyatidan mahrum bo'lsada, buyuk ishbilarmonlik fazilatlarini va siyosiy iste'dodi tufayli katta siyosatga qayta oldi. Ruzvelt 1928-yili barcha qonun-qoidalariga qarshi o'laroq, Nyu-York shtati gubernatori etib saylandi.

FDR (butun Amerika ism-sharifi initsiallariga ko'ra, uni shunday atardi) prezident bo'lgach, Amerika iqtisodiyotida «**yangi yo'nalish**» sifatida shuhrat qozongan keng miqyosli islohotlarni boshladi. Bu yo'lning mohiyati ishlab chiqarish vositalariga xususiy mulkchilik to'liq saqlangan holda davlat boshqaruvini iqtisodiyotga va ijtimoiy munosabatlarga keng joriy etishdan iborat edi. Ruzvelt hamda uni quvvatlovchi siyosiy arboblarni dadil qadam tashlay olishdi - mamlakat iqtisodiyotini boshqarishning davlat dastaklarini qo'llash ko'zda tutilar, mehnat huquqini jiddiy qayta ko'rish, ishsizlikka qarshi kurashga katta mablag'lar ajratish va ijtimoiy sug'urta asoslarini yaratish (pensiylar, kasallik bo'yicha nafaqalar, sog'liqni saqlash, xalq ta'limi tizimini takomil-lashtirish) rejalashtirilgandi. Shunday qilib, Ruzveltning «yangi yo'nalish»idagi asosiy vazifa davlatning iqtisodiy faoliyat jarayoniga faol aralashuvi yo'li orqali mamlakatni inqirozdan chiqarishdan iborat edi.

Ruzvelt Amerika bank tizimini qutqarishdan o'z yo'nalishini amalga oshirishga kirishdi. Inqiroz natijasida mamlakatdagi deyarli barcha banklar yopilgan edi. Favqulodda bank qonuni shartlariga ko'ra faqat eng yirik banklarga davlat zayomlari ochish va olish uchun ruxsat berildi. Oqibatda banklar soni qisqardi, lekin qolganlari haqiqatda faoliyat ko'rsatardi. 30-yillarning yarimiga kelib, 1929-yili AQSHda ishlab turgan 25 ming bankdan faqat 15 mingtasi keldi. Ular davlatdan kreditlar olib, omonatchilar bilan hisob-kitob qilishdi. Shu tariqa amerika iqtisodiyotining tabarruk qadamjosi - banklar saqlab qolindi.

1933-yil 16-iyunda kuchga kirgan “**sanoatni qayta tiklash haqidagi**“ qonun «yangi yo'nalish» doirasidagi yana bir muhim tadbir bo'ldi. Bu qonun sanoatning davlat tomonidan boshqarilishi tizimini joriy qildi. Sanoatning har bir sohasi uchun davlat qonuni sifatida tatbiq qilingan «halol raqobat kodekslari» ishlab chiqildi. Mazkur kodekslar har bir korxona uchun muayyan ishlab chiqarish hajmini, mahsulot narxini, savdo bozorini belgilab berardi.

Qonun ishbilarmonlarga ish haqining eng kam darajasini va ish haftasining maksimal vaqtini kodekslarda qat'iy qayd etishni ham belgilardi. Shuningdek, ishchilarning kasaba uyushmalar vujudga keltirish va jamoaviy shartnomalar tuzish huquqi e'lon qilingandi. Sanoatni qayta tiklash haqidagi qonun bo'yicha ishsizlarga yordam chorolari ko'zda tutilgandi. Ijtimoiy ishlar maxsus qo'mitasi tuzilib, uning ixtiyoriga yo'llar qurish, maktablarni ta'mirlash, sport majmualari va boshqa inshootlar barpo etish uchun katta miqdorda mablag' berildi. Mazkur tadbirlar 8 mln. amerikaliklarni ish bilan ta'minladi. Ajratilgan mablag'larga 10.000 km. katta yo'llar qurildi, 77 ming ko'priklar va 800 ta aerodrom barpo etildi, o'nlab harbiy kemalar yaratildi.

Qashshoq oilalardagi 18 dan 25 yoshgacha bo'lgan ishsizlar uchun maxsus lagerlar barpo etildi. Bu yerda davlat hisobidan ta'lim olib, sanoatning yangi tarmoqlari uchun zarur ixtisosliklarni egallashardi. Har bir shtatga ishsizlarga yordam ko'rsatish uchun dotatsiyalar ajratildi. Mazkur faoliyatning miqyoslari ulkan edi va Amerika ijtimoiy ziddiyatlardan saqlanishga muvaffaq bo'ldi.

**Fermerlarning ahvoli,
ijtimoiy qonunchilikdagi
o'zgarishlar va
Neoliberalizm siyosatiga
qarshi harakat**

FDR amerikalik fermerlarni qutqarishga alohida e'tibor qaratdi. Inqiroz AQSH qishloq xo'jaligiga ulkan ziyon yetkazdi. An'anaviy bozorlarida:

mahrum bo'lgan, bank kreditlarini yo'qotgan ko'plab fei mer xo'jaliklari halokatga uchradi. Jorjiya, Alabama Oklaxoma, Texas fermerlari o'z fermalarini tark etib, boshqa shtatlarga ish va yer topish uchun jo'nab ketishdi. Amerika yo'llari birmuncha yaxshi sharoitli shtatlarga jo'nayotgan fermer oilalarining avtomashinalariga to'la edi. Bu yerlarda ham ularni o'zlari qochgan xuddi o'sha falokat kutardi. Mazkur voqealarni XX asrning buyuk amerikalik yozuvchisi Jon Steynbek «G'azab g'ujumlari» asarida ajoyib tarzda tasvirlagan.

1933-yil 12-mayda fermerlarga yordam haqidagi qonun qabul qilindi. Ularning mahsulotlariga bo'lgan narxlarni oshirish zarur edi. Fermerlarga ekinzor maydonini va chorva sonini qisqartirish haqida davlat bilan kontrakt tuzish taklif etildi. Burring uchun ularga muko-fotlar berildi. Fermerlarning qarzlari davlat hisobiga qabul qilindi va noma'lum muddatga to'xtatib qo'yildi. Davlat yuz minglab fermerlarga kreditlar berdi. Norentabel fermalar tugatildi. 1933-1936-yillarda qarzlar va soliqlarni to'lamaganligi uchun deyarli 600 ming fermalar, ya'ni jami fermalarning 10 foiziga yaqini «kim oshdi»da sotib yuborildi. Mazkur choralar amerikalik fermerlarning barcha muammolarini hal etmasada, qishloq xo'jaligini halokatdan saqlab qoldi.

“Yangi yo'nalish” AQSHdagi ijtimoiy munosabatlarni hiberallashtirish uchun ijtimoiy qonunchilik sohasida muhim siljishni amalga oshirdi. 1935-yili AQSH Kongressi «*Vagner qonuni*»ni qabul qildi. Mazkur qonun bo'yicha ishchilar jamoaviy shartnomalar tuzish huquqiga va ish tashlash huquqiga ega bo'lishdi. Bundan buyon ish tashlashda qatnashganligi uchun ta'qib qilish man qilindi. Xuddi shu yili **AQSH tarixida birinchi marta** ijtimoiy sug'urtalash haqidagi qonun qabul qilindi. Bu qonunda keksalarni ta'minlash va ishsizlik bo'yicha kompensatsiya to'lash, ko'zi ojizlarga, majruhlarga, yolg'iz onalarga va yetimlarga yordam berish ko'zda tutildi. Bunday qonunlar mavjud bo'lmagan mamlakatda bu hodisa ijtimoiy islohotlar va adolatli jamiyat yaratish yo'lidagi olg'a tashlangan katta qadam edi.

FDRning «yangi yo'nahsh»i AQSH tarixidagi eng ilg'or sahifalardan biri bo'ldi. Bu Amerika siyosatida liberalizm va liberal g'oyalarning g'alabasi edi. «Neoliberalizm» nomi shu bilan bog'liqlik, ruzveltcha liberalizm avvalgi liberal islohotlardan farqli o'laroq, davlatdan kelib chiqardi va uning asosida ijtimoiy islohotlarni amalga oshirish maqsadida yirik biznes daromadining ma'lum qismini olish uchun davlat tomonidan barcha samarador dastaklardan faol foydalanish yotardi. Eng boy oilalarning millionlab va milliardlab daromadlariga keng mehnatkashlar ommasining ahvolini yaxshilash uchun qo'shimcha soliqlar solindi. «Yangi yo'nalish» bozor iqtisodiyoti doirasida umuman butun jamiyatning sifat jihatdan o'zgarishiga olib keluvchi teran ijtimoiy islohotlarni amalga oshirish mumkinligini ko'rsatdi.

«Yangi yo'nalish» amalga oshirilishining boshlang'ich davrida AQSHdagi yirik biznes uni qo'llab-quvvatladi, hatto bu rejaning hayotga tatbiq etilishiga ko'maklashdi. Biroq inqiroz o'tib borgan sari moliya va sanoat kapitali vakillari, shuningdek muxolif siyosiy kuchlar FDR siyosatiga qarshi ochiq chiqa boshlashdi. Amalda 1934-yildayoq burjuazianing bir qismi «yangi yo'nalish» siyosatiga muxolifatlikka o'tdi. Bu **1934-yili** Dyupon va Morganlar yirik monopolistik guruhlarining bevosita ishtirokida **Amerika ozodlik liqasi** tuzilishida o'z ifodasini topdi. Mazkur tashkilot davlat tomonidan boshqarilish va liberal islohotlar rad etilishini, yirik kapitalga soliqlar kamaytirilishini

hamda mehnatkashlarga va demokratik harakatlarga nisbatan qattiq yo'nalishga o'tilishini talab qildi.

Burjuaziya muhitidagi «yangi yonalish» dushmanlarining asosiy qismi AQSH Oliy sudiga va uning ortida turgan moliya oligarxiyasining reaksiyon kuchlariga tayanardi. Umrbod saylangan Oliy sud a'zolarining aksariyati xususiy biznes sohasiga davlat tomonidan har qanday, aralashuvga qarshi chiqishardi va «yangi yo'nalish» huquqan to'g'riligini inkor etishardi. Ularning tazyiqi tufayli AQSH Oliy sudi 1935-yil mayida qabul qilingan qonunlarning, 1936-yil yanvarida qishloq xo'jaligining boshqarilishi haqidagi qonunning konstitutsiyaga to'g'ri emasligini e'lon qildi. So'ngra 1933-1934-yillarda qabul qilingan yana 9 ta qonun konstitutsiyaga to'g'ri kelmaydigan qonunlar sifatida tan olindi.

Erishilgan ijtimoiy yutuqlarga nisbatan xavf «yangi yo'nalish» atrofida liberal-demokratik kuchlarning keng koalitsiyasini birlashtirdi. **1936-yili** FDR saylovlarda ajoyib g'alaba qozondi. 48 shtatdan 46 tasi uning nomzodini quvvatladi. Bu umumxalq qo'llab-quvvatlanishini olgan neoliberalizmning zafari edi.

“Yangi yo'nalish”ning jamiyatni liberalizatsiyalashdagi roli. FDRning tashqi siyosati.

Kasaba ayushmalari huquqlarining va ish tashlash huquqining tan olin-ganligi ishchilar sinfining o'z saflari birligi uchun kurashiga yangi turtki berdi 1934

yildayoq 1 mln. 170 ming ishchi, ya'ni avvalgidan ko'ra ko'proq kishi stachkalarda qatnashdi. 1933-1939-yillarda AQSHda 8 mln. dan ortiq ishchi ish tashladi. Stachkalar hujumkor xususiyatga ega bo'lib yuqori darajadagi uyushganligi bilan ajralib turardi.

Kasaba yushmalari soni ko'paya boshladi. Tan olingan markaz- *Amerika mehnat federatsiyasi (AMF)* bilan birga yangi kasaba uyushma tashkiloti - *Ishlab chiqarish kasaba komiteti* paydo bo'ldi. Bu tashkilot **1938-yildan** *Ishlab chiqarish kasaba uyushmalari Kongressi (ICHKUK)* deb nomlandi. Yangi kasaba uyushma birlashmasi tarkibiga malakasiz ishchilar kirishgan va ular ma'lum darajada sinfiy hamkorlikda va korchalonlarga qarshi kurashdan bosh tortishda mujassamlanadigan eskicha qarashlardan ozod edilar.

1939-yilga kelib, kasaba uyushmalari a'zolari soni 9 mln.ga yetdi, kasaba uyushmalari harakati mamlakat mamalakat siyosiy hayotining muhim qismiga aylandi. Kasaba uyushmalari barqaror ravishda Demokratik partiyani qo'llashardi va shu qo'llab-quvvatlash tufayli partiya 1952-yilgacha hukmronlikni egallab turdi. FDR 1940 va 1944-yillarda asosan ishchilar sinfining ovozlari hisobidan katta ustunlik bilan saylangan edi.

FDR prezidentligi davrida ichki siyosatning liberallashtirilganligi tashqi siyosatda ham aks etdi. AQSHning tashqi siyosati yanada moslashuvchan va haqqoniyroq bo'lib qoldi. Yangi ma'muriyatning tashqi siyosatdagi birinchi yirik **ishi - 1933-yil noyabrda** Sovet Ittifoqi bilan diplomatik munosabatlar o'rnatilganligidir. Ikki mamlakat o'rtasida munosabatlar me'yorlashganligi ularning iqtisodiy aloqalarini faollashtirdi. 1935 va 1937-yillarda AQSH bilan SSSR o'rtasida ikki mamlakatning o'zaro foydali iqtisodiy munosabatlari rivojlanishiga imkon beruvchi savdo bitimlari tuzildi.

1933-yili AQSH hukumati Lotin Amerikasi mamlakatlariga nisbatan «yaxshi qo'shnichilik» siyosatini e'lon qildi. FDR Gaitidan Amerika qo'shinlarini chaqirib oldi. Kuba bilan shartnoma tuzilib, AQSHning intervensiya huquqi bekor qilindi. Lotin Amerikasi davlatlari bilan ular uchun qulay savdo bitimlari tuzildi. Siyosatining yangi usullari tufayli AQSH Janubiy Amerikadagi asosiy raqiblar - Angliya, Germaniyani tezda qisib qo'yishga erishdi. AQSH yevropalik raqobatchilariga qarshi kurashda Lotin Amerikasi mamlakatlari aholisining keng qatlamlarida hukmron bo'lgan panamerikanizm g'oyalaridan mohirona foydalandi. Shu davrda o'tkazilgan uchta Panamerika konferensiyalari AQSHning Lotin Amerikasidagi gegemonligi mustahkamlanishiga imkon yaratdi.

30-yillar o'rtalarida AQSHdagi hukmron doiralarning diqqat markazini Yevropa va Uzoq Sharq siyosati muammolari egalladi. Bu masalalar bo'yicha o'tkir siyosiy kurash avj oldi. AQSHda ko'pdan beri «izolyatsionizm», ya'ni Yevropa siyosatiga har qanday aralashishni rad etish siyosati hukmron edi. Mazkur siyosat tarafdorlari AQSHning xalqaro mavqeini mustahkamlash uchun «qo'llar erkinligi» saqlanishi zarurligini va davlatlar bilan harbiy-siyosiy ittifoqlarga kirishmaslikni ta'kidlashardi. Bundan tashqari, izolyatsionistlar Yevropa qit'asidagi ikki koalitsiyaning to'qnashuvi ularning o'zaro zaiflashuviga olib keladi va qaysidir uchinchi tomonga hal qiluvchi daqiqada o'z shartlarini o'tkazish imkonini beradi deb hisoblashardi. Izolyatsionistlarning mavqei Amerikaning keng xalq doiralariida hukmron bo'lgan urushga qarshi kayfiyatlar, shuningdek Demokratik partiyaning o'zida «betaraflik - urushga qarshi vositachi» shiorini ilgari suradigan kuchli senatorlar guruhi mavqei tufayli kuchaya bordi. Bu senatorlar guruhi ko'pgina holatlarda tashqi siyosat masalalari bo'yicha muhim qarorlar qabul qilinishiga faol ta'sir ko'rsatishga muvaffaq bo'ldi. **1935-yil avgustida** ularning tazyiqi bilan *betaraflik haqidagi qonun* qabul qilindi. Bu qonun Yevropa qit'asidagi urushayotgan mamlakatlarga qurol-aslaha va harbiy materiallar yetkazilishini taqiqlardi. Yevropa qit'asidagi fashistik davlatlarning tajovuzkorona siyosati va ularning dunyoda hukmronlikka ochiq da'volari avj olgani sayin AQSH tashqi siyosatida boshqa yo'nalish - *internatsionalizm* (baynalmilalchilik) tobora kuchayib bordi. Bu yo'nalish vakillari fashistik davlatlar blokining vujudga kelishi AQSHga ham harbiy xavf tug'diradi va shuning uchun G'arbiy Yevropadagi demokratik davlatlar bilan, birinchi navbatda Angliya bilan yaqinlashish zarur deb hisoblashardi. Prezident FDR, uning kabineti a'zolari va Amerika Kongressining ko'plab taniqli yetakchilari internatsionalistik yo'nalish tarafdorlari edi.

FDR 1937-yil 5-oktabr kuni Chikagoda so'zlagan nutqida agressorlar atrofida «karantin» o'rnatishga chaqirdi. U fashistik davlatlarning bosqinchilik harakatlarini ham keskin qoraladi. AQSH hukumati o'zining barcha imkoniyatlarini ishga solib urushga faol tayyorgarlik ko'ra boshladi. Shu maqsadda qurol ishlab chiqarish kengaytirilib, ularning sifati takomillashtirib borildi. Tinch okeani orollarida shoshilinch ravishda harbiy bazalar qurishga kirishildi.

1939-yil 26-iyul kuni AQSH Yaponiya bilan savdo shartnomasini bekor qildi. **1939-yil 4-noyabrda** Ikkinchi jahon urushi boshlangandan so'ng betaraflik haqidagi qonun qayta ko'rib chiqildi va bu Angliya hamda Fransiya AQSHdan qurol-yarog'

sotib olish imkonini berdi. AQSH demokratik davlatlar tomonidagi o'z holatini qat'iy belgiladi.

1941-yil 11-martda Kongress prezident FDRga himoyasini «prezident AQSH mudofaasi uchun hayotiy muhim hisoblagan har bir millatga» qurol va harbiy anjomlar qarzga (**lend**), yoki ijaraga (**liz**) berishi uchun imkon yaratgan **lend-liz haqidagi qonunni** qabul qildi. AQSH lend-liz bo'yicha amalda Angliyaga, Sovet Ittifoqi va Xitoyga qurol bilan katta yordam berdi. Qonun AQSHning Ikkinchi jahon urushiga kirishidan sakkiz oy oldin mamlakat harbiy sanoati rivojlanishini tezlashtirishga shart-sharoitlar yaratdi. Bu siyosiy jihatdan AQSHning urushayotgan tomonga aylanganligini anglatdi hamda amerikalik siyosiy va harbiy arboblarga jahon siyosatida faol rol o'ynash huquqini berdi. Biroq, bu AQSHning bevosita urushga kirish niyatidalgini bildirmasdi. Izolyatsionistlarning mavqei kuchli edi va Amerikaning rahbar namoyandalari doimiy ravishda AQSHning urushdagi ishtiroki harbiy harakatlarda faqat dengiz va havo kuchlarining qatnashishi bilan cheklanishi haqida ma'lum qilishardi. Shu boisdan AQSH hukumati fashistlar agressiyasiga faol va qat'iy qarshi chiqishga shoshilmadi. Shu bilan birga AQSH Buyuk Britaniyaning halokatga uchrashiga va Britaniya imperiyasining parchalanishiga yo'l qo'ya oimasdi. Zero, gitlerchilar Germaniyasining g'alabasi natijasida yuzaga keladigan yangicha kuchlar nisbati AQSH uchun g'oyatda foydasiz va xavfli bo'lishi mumkin edi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar.

1. Birinchi jahon urushining AQSH uchun oqibatlarini misollar bilan tushuntiring.
2. “Da’vatkorlik to’g’risida hujjat”ning qabul qilinishi va uning oqibatlari haqida so’zlab bering.
3. Jahon iqtisodiy inqirozi AQSH iqtisodiyotiga qanday ta’sir ko’rsatdi?
4. AQSHning prezidenti F. D. Ruzveltning “Yangi yo’nalish”i jamiyatni liberallashtirishda qanday rol o’ynadi?
5. “1918-1939 yillarda AQSHning tashqi siyosati” mavzusida mustaqil ishleng.

1918-1939 YILLARDA LOTIN AMERIKASI MAMLAKATLARI

Tarixni esga oling !

- Lotin Amerikasi shimolda Meksika chegaralaridan boshlanib, janubda Olovli yergacha cho'zilgan. Qit'aning tub aholisi mayya, atstek va ink kabi qabilalar edi.
- Lotin Amerikasi buyuk geogragik kashfiyotlar davrida Fransiya, Ispaniya va Portugaliya mustamlakachilari tamonidan bosib olindi. Mustamlakachilar Lotin Amerikasining tub aholisini deyarli qirib tashladilar. So'ngra ishchi kuchiga bo'lgan talabning orta borishi natijasida mustamlakachlar Afrikadan

negrnlarni qul qilib olib kelishdi. Negrar omon qolgan tub aholi bilan chatishib o'ziga xos irq – mulatlarni tashkil etishdi.

- 18-asrning oxiri va 19-asrning birinchi yarimidan boshlab Lotin Amerikasi davlatlarining mustaqillik uchun kurashi kuchaydi va ular bilan birin ketin mustaqillikka erishdilar: Meksika va Peru – 1821 yil, Venesuela va Yangi Grenada (hozir u Kolumbiya) – 1819 yil, Braziliya va Ekvador – 1822 yil, Boliviya – 1825 yil. 1830 yilga kelib Janubiy Amerikaning barcha xalqlari mustaqillikni qo'lga kiritishdi.
- Lotin Amerikasi mustaqil davlatlarning paydo bo'lishidan 1-jahon urushigacha o'tgan davr mobaynida AQSH bu hududda o'z ta'sirini mustahkamlashga harakat qildi va bu yo'lda Ispaniya bilan urush olib bordi.
- 1-jahon urushida Lotin Amerikasi davlatlari betaraf turdilar va bu hol davlatlar iqtisodiyotining o'sishiga sabab bo'ldi.

**Lotin Amerikasi
mamlakatlarining yarim
mustamlakaga aylantirilishi**

Faqat torgina Dreyk bo'g'ozini Lotin Amerikasini Antarktidadan ajratib turadi. Qit'a hududining katta qismi abadiy yashil o'rmonlar, dunyodagi eng yirik qalin

savannalardan iborat. O'rmonlarda texnika va tibbiyot uchun ahamiyati beqiyos bo'lgan qimmatbaho daraxt turlari, rezina ishlab chiqarishda bebaho xom ashyo sanalgan kauchuk olinuvchi daraxtlar ko'plab o'sadi.

Lotin Amerikasi zamini foydali qazilmalar -temir rudasi, mis, molibden, xrom, tabiiy gaz, uran rudasi, marganets, nikel, kobalt, volfram, qo'rg'oshin, rux, qalayi, surma, fosfatlar va boshqa qazilmalarga juda boy. Tabiiy boyliklarining hajmi va xilma-xilligi jihatidan hech bir qit'a Lotin Amerikasiga tenglasha olmaydi.

Lotin Amerikasi bu yerda o'z rivojlanayotgan sanoati uchun xom ashyo olishni va uikan mol o'tkazish bozoriga ega bo'lishni ko'ziagan AQSHning va Yevropadagi yirik davlatlarning e'tiborini ko'pdan o'ziga tortib keladi. XIX va XX asr chegarasida ular Lotin Amerikasida keng ekspansiyani avj oldirdilar. 1903-yilda AQSH Panama kanali hududini «abadiy» foydalanish uchun sotib olib, muhim strategik mavqeni qo'lga kiritdi.

AQSH agrar munosabatlarning sodda shakllarini saqlab qolishga, Lotin Amerikasi mamlakatlarini o'zining agrar-xom ashyo «dumi»ga aylantirish maqsadida uni iqtisodiy ixtisoslashtirishni kuchaytirishga urindi. Argentina va Urugvay -bug'doy, go'sht, jun, Braziliya -qahva va kauchukni yirik miqdorda yetishtiruvchi, Boliviya -qalayi, Chili -mis va selitra, Meksika va Venesuela - neft yetkazib beruvchi davlatlarga aylandi. Asosan AQSHga meva yetkazib berish bilan shug'ullangan Markaziy Amerika mamlakatlari «bananli respublikalar» nomini oldi.

Bu yerda Nikaragua, Paragvay, Salvador, Panama va Kosta-Rikada yuksak mavqega ega bo'lgan AQSHning yirik «Yunayted frut kompani» kompaniyasi xo'jayinlik qildi. Kuba shakarqamish yetishtirishga ixtisoslashtirildi. Kuba, Panama, Gaiti, Nikaragua, Dominika respublikasi kabi mamlakatlar AQSHning yarim mustamlakasiga aylantirildi. Ularda hokimiyat tepasiga harbiy xuntalar keldi. Mamlakatni boshqarishni ular oilaviy ishga aylantirdilar. AQSHning pullari evaziga uikan qurolli kuchlarni saqlab turdilar.

Lotin Amerikasi xalqlari xorijiy kompaniyalarning tazyiqiga qarshi ozodlik va mustaqillik uchun muntazam kurash olib bordilar. Bu kurashda demokratik xususiyatga ega Meksika inqilobi yirik hodisa bo'ldi. U 7 yil (1910-1917) davom etdi va mustaqil Meksika respublikasining e'lon qilinishi bilan tugadi. Meksika inqilobi qit'ada ozodlik harakatlari silsilasining boshlanishiga turtki berdi va ular Lotin Amerikasi mamlakatlarining yirik davlatlarga qaramligi zaiflashib, mustaqilliklari mustahkamlanishiga olib keldi.

Lotin Amerikasi mamlakatlari Birinchi jahon urushi qit'ada iqtisodiyotning **ikki jahon urushi oralig'ida** o'sishiga imkon yaratdi. Yevropa tayyor mahsulotlari importining qisqarishi bu yerda qayta ishlash sanoatining rivojlanishiga turtki berdi. Peru, Kolumbiya, Venesuela, Kuba va boshqa mamlakatlarda olinayotgan foydali qazilmalar hajmi ko'paydi, qishloq xo'jalik xom ashyosini ishlab chiqarish va tashqi savdo hajmlari ham oshdi. Shu bilan birga milliy burjuaziya va milliy ishchilar sinfi, o'rta va mayda savdogarlar tabaqasi ham o'sdi.

Biroq, Birinchi jahon urushidan so'ng yirik davlatlarning Lotin Amerikasidagi ekspansiyasi yanada kuchaydi. Shu bilan bir vaqtda jahon bozorida Lotin Amerikasi mollari (oziq-ovqat mahsulotlari, qahva, selitra, mis, neft)ga bo'lgan talab kamaydi. Bu qit'adagi qator mamlakatlarning iqtisodiy ahvoriga salbiy ta'sir qildi. Mehnatkashlarning turmush darajasi keskin pasaydi.

Birinchi jahon urushi tugashi bilan Lotin Amerikasi mamlakatlari hayotida keskin o'zgarishlar sodir bo'ldi. Bu eng avvalo ijtimoiy nizolarning keskinlashishida aks etdi. Qit'adagi barcha mamlakatlarda ishchilarning yirik ish tashlashlari, dehqonlarning qo'zg'olonlari, talaba va ziyolilarning inqilobiy namoyishlari bo'lib o'tdi. Ular ta'lim tizimini isloh qilish, siyosiy hayotni demokratlashtirish, agrar islohotlarni amalga oshirishni talab qildilar. Inqilobiy harakat to'lqinida eski kasaba uyushmalari markazlari mustahkamlandi, ulkan mehnatkash ommani birlashtirgan yangi kasaba uyushmalari vujudga keldi. Lotin Amerikasi mamlakatlarining hukmron doiralari ayrim yon berishlarga borishga va islohotlarni o'tkazishga majbur bo'ldilar. Deyarli barcha mamlakatlarda sakkiz soatli ish kuni, yakshanbada dam olish, ijtimoiy sug'urta va shu kabilar joriy qilindi.

Qit'adagi mamlakatlarning iqtisodiy va ijtimoiy qiyinchiliklaridan foydalangan yirik davlatlar ularning iqtisodiyotiga faol aralashishga kirishdilar. 20-yillarga qadar Lotin Amerikasiga sarmoya joylashtirish borasida Angliya birinchi o'rinda turardi. Biroq, 20-yillar oxiriga borib AQSH bu borada Angliyani ancha chetga surdi. 30-yillar oxiriga borib esa yirik AQSH kompaniyajari bu yerda hal qiluvchi mavqeni qo'lga kiritdilar. AQSH elektr stansiyalari, temir yo'llar, pochta, telegraf, neft va tog'-kon sanoatini o'z nazorati ostiga oldi.

Xorijiy sarmoyaning tazyiqi Lotin Amerikasi jamiyati ijtimoiy-iqtisodiy tizimining konservatsiyalanishi va jahon ijtimoiy taraqqiyoti darajasidan ortda qolishiga olib keldi. 20-yillarda iqtisodiy faol aholining 66%i qishloq xo'jaligida ishlab, faqat 14%igina ishlab chiqarishda band etilgan edi. Xorijiy sarmoyaning tazyiqi bu yerda yaratiluvchi boyliklarning asosiy qismi chet elga chiqib ketishiga imkon yaratardi.

Lotin Amerikasi mamlakatlari rivojlangan davlatlarning xom ashyo «dumi»ga aylanib qoldi. Oziq-ovqat mahsulotlari, foydali qazilmalar bu yerdan past narxlarda olib ketilib, tayyor mahsulot ko'rinishida tannarxidan bir necha o'n baravar yuqori narxlarda qaytib kelardi. Teng huquqli bo'lmagan bitimlar majburan qabul qildirilar, xalqqa qarshi tuzumlar qaror topar edi.

XX asrning 30-yillarida Lotin Amerikasi qit'asiga harbiy-fashistlar ittifoqi mamlakatlari -Germaniya, Italiya va Yaponiyaning faol ta'sir ko'rsatishi kuzatildi. Ikkinchi jahon urushiga tayyorgarlik ko'rayotgan bu mamlakatlar Lotin Amerikasidan qishloq xo'jalik mahsulotlari, strategik xom ashyo, neft, rangli metallar, selitra xarid qildi. Germaniya sarmoyasi Argentina, Braziliya, Chili, Paragvay iqtisodiyotiga faol joylashtirilib, bu mamlakatlardagi hukmron sinflarning siyosatiga tobora kuchliroq ta'sir ko'rsata boshladi. Nemis muhojirlarining ko'pligidan foydalanib, gitlerchilar bu yerda fashistik tashkilotlarni ko'paytirdilar, natsizm mafkurasini tarqatishga urindilar.

Gitler Germaniyasi rahbariyatining diqqat markazida Janubiy Amerikadagi eng yirik davlatlar hisoblangan Argentina va Braziliya turdi. Bu mamlakatlarda qo'shin boshliqlari fashizm andozasidagi harbiy diktatura o'rnatilishini orzu qilardi. Ofitserlar korpusi nemis harbiy instruk-torlari tomonidan o'qitilgan bo'lib, qo'shin ham fashistlar qo'shini namunasi bo'yicha tuzilgandi. Argentina va Braziliya fashizm ekspansiyasining Janubiy Amerikadagi tayanchi bo'lishi lozim edi. Gitlerchilarga Italiya fashistlari ham ko'maklashib, Braziliya, Chili va Argentinada o'z tayanch punktlarini barpo etdilar. Bu yerda tashkil etilgan fashistik tashkilotlar hokimiyatni egallash uchun qurolli chiqishlarni tayyorladilar.

Biroq, fashistlarning Janubiy Amerikada hokimiyatni egallash borasidagi rejai chippakka chiqdi. Germaniya va Italiya bu yerdan o'zlarining G'arbiy Yevropadagi raqiblarini siqib chiqarishga iqtisodiy jihatdan zaiflik qildilar. Iqtisodiyotda yetakchi marralarni egallashga bo'lgan urinishlar bir nechta firma tashkil qilish va savdoni birmuncha kengaytirish bilan yakunlandi.

Ijtimoiy-siyosiy hayotda fashistlarning hokimiyatni egallashga bo'lgan urinishi liberal-demokratik kuchlar boshchiligidagi antifashistlarning qudratli demokratik harakati qarshiligiga uchradi. Meksikada **L. Kardenas** (1934-1940)ning demokratik hukumati, Xalq fronti harakatiga tayanib, 1938-yilda general Sediloning fashistlar ko'magida harbiy to'ntarish uyushtirishga bo'lgan urinishini chippakka chiqardi. Bu Lotin Amerikasi qit'asida fashizmga qarshi kurashda keskin burilish yasadi. Fashistlar hokimiyatni Ispaniyadagi kabi egallashni uddalay olmadilar. Meksikadan Kolumbiya, Kuba va Chili ibrat oldi. Ayniqsa, Chilida ro'y bergan o'zganshlar katta ahamiyatga egadir. Bu yerda demokratik tashkilotlarning keng ommasi ko'magida hukumat tepasiga demokratik kuchlar vakili senator Salvador Alyende boshchiligidagi Xalq fronti keldi.

Lotin Amerikasi xalqlari qit'aga fashizmni kiritmadilar. Bu Ikkinchi jahon urushidagi kuchlar nisbatida katta o'rin tutdi. Biroq, fashizmga tarafdor kuchlar to'liq tor-mor etilmadi va ular Ikkinchi jahon urushi yillari Lotin Amerikasi mamlakatlarining antifashistlarning demokratik ittifoqi tomonida urushga qo'shilishlariga faol to'sqinlik qildilar. AQSH qo'shini tarkibiga harbiy-havo kuchlari eskadrilyasini Filippinga jo'natgan Meksika hamda 5 ming kishilik (ittifoqchilar

qo'shini tarkibiga kirgan) ekspeditsiya korpusini Italiyaga yuborgan Braziliyadan tashqari, Lotin Amerikasi mamlakatlari urushda bevosita ishtirok etmadi.

Braziliya 1922-yilda Braziliyada prezident **Bernardisning** ochiq oydin terroristik diktaturasi o'rnatildi. Demokratik erkinliklar chegaralandi, mehnatkashlarning namoyishlari ayovsiz ta'qib ostiga olindi. **1930-yilda** davlat to'ntarishi natijasida hokimiyat tepasiga yirik chorvador boy **Vargas** keldi. U konstitutsiyani bekor qilib, parlamentni tarqatib yubordi va inqilobiy harakatni yanada shafqatsizlik bilan bostirishga kirishdi. Kasaba uyushmalarining siyosiy faoliyat bilan shug'ullanishi taqiqlab qo'yildi. Vargasning tuzumi 1945-yilgacha saqlanib qoldi.

Kuba Kuba XX asr boshidan AQSHning ulkan shakarqamish plantatsiyasiga aylantirildi. 1924-yilda AQSHning moliya sarmoyasi yordamida Kubada hokimiyatni AQSHdagi «Kloben elektrik kompani» kompaniyasining sobiq vitse-prezidenti **Xerardo Machado** qo'lga kiritdi. U shafqatsiz terroristik tartib o'rnatdi. Machadoning tuzumi yordamida AQSH sarmoyasi Kubaning jami iqtisodiyotini o'ziga to'la bo'ysundirdi. Shakar va tamaki sanoatidan tashqari, AQSH tog'-kon sanoati, energetika sohasi, qayta ishlash sanoati, transport va jami shahar xo'jaligini qo'lga kiritdi. AQSHning qo'llab-quvvatlashiga tayangan Machado har qanday muxolifatni yo'q qilish uchun kurashdi. Ishchilar harakati, dehqonlar, kasaba uyushmalari va talabalarning tashkilotlari qatag'on qilindi. Machado hukmronligi yillari uning diktaturasiga qarshi borgan 3 mingga yaqin Idshi qatl etildi. Machado ba'zan shaxsan o'zi mahbuslarni akulalarning komiga itqitardi. 1928-yilda u o'zining prezidentlik lavozimiga kelgusi muddatga saylanishini uyushtirdi. Bunga iavoban Kubada AQSHning ochiq-oydin malayi bo'lgan xalaqa qarshi diktaturani ag'darib tashlash uchun kuchli harakat boshlandi. **1933-yil 12-avgustda** Machado Kubadan qochdi. **1934-yil 1-yanvarda** Kubada AQSHning boshqa bir malayi - **Batistaning** diktaturasi o'rnatildi. Mamlakatda harbiy-politsiya terroriga tayangan tuzum qaror topdi.

Nikaragua Nikaraguada AQSH o'z nazoratini qurolli tazyiq o'tkazish yo'li bilan o'rnatishga urindi. Mamlakat deyarli AQSHning «Yunayted frut kompani» kompaniyasi mulkiga aylandi. **Sesaro Augusto Sandino** rahbarligidagi partizanlik harakati bostirilib, uning o'zi AQSH gumashtasi general **Anastasio Somosa** tomonidan qatl qilindi. 1936-yildan boshlab Somosa Nikaragua diktatorligini qo'lga kiritdi va mamlakat ustidan AQSHning to'la hukmronligini o'rnatdi.

Chili Shu bilan birga qator Lotin Amerikasi mamlakatlarida AQSH manfaatlarida va AQSH monopoliyalari ko'magi bilan harakat qilgan reaksiyon kuchlar o'z mikmronliklarini o'rnatishni uddalay olmadilar. Bir tomondan, AQSH Yevropadagi o'z raqiblari (birinchi navbatda Germaniya va Angliya)ning qat'iy qarshiligi hamda mahalliy milliy burjuaziyaning qarshiligiga uchradi. Qit'a mamlakatlarining xorijiy sarmoya tazyiqiga qarshi kurashi ham muhim ahamiyat kasb etdi. Lotin Amerikasi xalqlari xorijiy sarmoyaga qarshi ozodlik va mustaqillik uchun kurashda qo'lga kiritgan eng yirik natija **1938-yilda** Xalq fronti Chilida erishgan g'alaba hisoblanadi. Bu ishchi va dehqonlar, mayda va o'rta burjuaziya hamda barcha vatanparvar kuchlarning ittifoqi edi. Mamlakat prezidentligiga **Pedro Agirra Serda (1938—1941)** saylandi. U tuzgan hukumatga radikal demokratik va sotsialistik partiyalarning vakillari kirdi. Kompartiya hukumatni qo'llab-quvvatlashini bildirdi. Prezident Agirra 1932-yildan so'ng harbiy

diktatura davnda bekor qilingan fuqaroviy erkinliklarni qayta tikladi. Hukumat tomonidan xorijiy tazyiqdan xoli milliy iqtisodiy nvojlasmhnmg keng dasturi ishlab chiqildi.

Venesuela Jiddiy o'zgarishlar Venesuelada ham yuz berdi. Mamlakat butun qit'aning neftga bo'lgan talabini qondirgan Lotin Amerikasidagi birinchi mamlakat bo'ldi. Neft konlari ishchilari mamlakatdagi vatanparvarlik harakatining bosh kuchiga aylandi. Bu harakat o'z faoliyatini mamlakatni AQSH monopoliyalari tazyiqidan xalos etish va demokratik islohotlarni o'tkazishga qaratdi. Ularning tashabbusi bilan 1936-yili mamlakatda prezident **Eleasar** Kontreras (1935 - 1941)dan demokratik erkinliklar, kasaba uyushmalari huquqlarini tiklashni va ijtimoiy islohotlar o'tkazishni talab qilgan ommaviy namoyishlar avj oldi. Vatanparvar kuchlarning tazyiqi ostida prezident fuqarolarning shaxsiy huquqlarini kafolatlovchi mamlakat konstitutsiyasini qabul qilishga majbur bo'ldi. Bir vaqtning o'zida har bir shtat o'z konstitutsiyasini qabul qildi.

Kolumbiya va Peru Boshqa yirik mamlakatlarning ikki urush o'rtasida kechgan davrdagi ahvoli o'ta beqaror bo'ldi. Bir tomondan, demokratik erkinliklar, ijtimoiy islohotlar hamda ichki va tashqi siyosatda mustaqil yo'l tutish uchun kurashgan vatanparvar kuchlar ancha o'sdi, ikkinchi tomondan esa ular AQSHning yanada shafqatsiz zulmiga duchor bo'ldilar. Bu davda Lotin Amerikasi davlatlari o'rtasida o't olgan nizolar qit'ada demokratik harakatning rivojlanishiga to'g'anoq bo'ldi. **1932-yil sentabrida** Kolumbiya va Peru o'rtasida Kolumbiya janubi, Amazonkaning yuqori tomoni -Letisiya hududidagi boy neft koni orqasidan qonli urush boshlandi. Bu yerga Peru qo'shinlari kirib keldi.

Ikki mamlakat o'rtasida diplomatik munosabatlar to'xtatildi. Harbiy harakatlar 9 oy davom etdi, minglab askarlar va o'n minglab tinch aholi halok bo'ldi, yuzlab qishloqlar vayron etildi. Faqat **1934-yilning may** oyida ikki mamlakat o'rtasida sum tuzildi va unga ko'ra Letisiya Kolumbiyaga qaytarildi. Urush natijasida ikkala mamlakatda ham reaksion kuchlar o'z mavqelarini mustahkamladilar. Kolumbiyada hokimiyat tepasiga prezident **Eduard Santos** keldi va oldingi prezident boshlagan islohotlarni to'xtatdi.

Boliviya va Paragvay U prezidentlik qilgan davrda mamlakatda AQSH monopoliyalarining hukmronligi qaror topdi. Peruda hokimiyat fashizm tarafdori bo'lgan general **Oskar Benavides** (1933-1939) qo'liga o'tdi. U mamlakatda terrorga asoslangan tuzumni o'rnatdi va demokratik erkinliklarni deyarli tugatdi. Shundan so'ng Peruda ham AQSHning niavqei mustahkamlandi.

1932-yili Bohviya va Paragvay o'rtasida 20-yillarda boy neft konlari ochilgan Chako-Boreal viloyati orqasidan nizo chiqdi. 1927—1928-yillardayoq Boliviya-Paragvay chegarasida qurolli to'qnashuvlar bo'lib o'tgan edi, 1932-yilda ular chinakam urushga aylandi. Paragvay qo'shini bahsli hududga bostirib kirdi va uning katta qismini egallab oldi. Urush ikkala tomonga ham qimmatga tushdi. 250 ming kishi halok bo'ldi va yaralandi. Urush natijasida ikkala davlatning ham iqtisodiyoti katta zarar ko'rdi. 1935-yil iyunida harbiy harakatlar to'xtatildi. **1938-yil 21-iyulda** esa sulh bitimi imzolaniib, unga muvofiq hududning katta qismi AQSHning yirik «Standart oyl kompani» tresti qo'liga o'tdi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar.

1. Lotin Amerikasi mamlakatlari uchun birinchi jahon urushining oqibatlari haqida so'zlang.
2. 1918-1939 yillarda Lotin Amerikasi mamlakatlaridagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat haqida nimalarni bilib oldingiz?
3. XX asrning 20-30-yillarida Braziliya, Kuba va Nikaraguada o'rnatilgan siyosiy tuzum haqida fikringizni bayon eting.
4. Pedro Agirra Serda va Eleasar Kontreraslarning siyosiy faoliyatini yoritib bering .
5. Kolumbiya va Peru o'rtasida qonli urushning boshlanishiga sabab nima edi?
6. Boliviya va Paragvay o'rtasidagi qurolli to'qnashuvlarning sababini so'zlab bering.
7. www.krugosvet.ru saytidan foydalanib "Lotin Amerikasida 1918-1939 yillarda faoliyat yuritgan siyosiy arboblarning" mavzusida mustaqil ishlang.

1918-1939-YILLARDA XITOIY

Tarixni esga oling !

- Xitoy sharqiy Osiyodagi eng yirik davlatlardan biridir. Bu hududda ilk paleolit davridan beri odamlar yashab keladi.
- Xitoy hududida paydo bo'lgan ilk davlatlardan biri Xuanxe daryosi bo'yidagi Sya davlatidir. Bundan tashqari qadimgi Xitoyda Chjou, Sin, Xan kabi davlatlar mavjud edi.
- Ilk o'rta asrlarda Xitoyda Suy, Tan va Sun kabi davlatlar tashkil topdi. Sun sulolasi hukmronligining oxirgi yillarida Xitoy mug'ullar tomonidan iste'lo qilindi (1279).
- 14-asrga kelib, Mug'ullar davlatining inqirozidan foydalangan Xitoyda ozodlik kurashi boshlandi. Bu kurashlar natijasida 1368-yilda Xitoy mug'ullardan ozod qilindi va yahgi Min sulolasiga asos solindi.
- 16-asr oxiri va 17-asr boshlarida Xitoy manjur qabilalarining hujumiga duchor bo'ldi. 1644-yilda Pekinda hokimiyatni qo'lga olgan manjurlar Sin sulolasiga asos solishdi. Bu sulola Xitoyni 1-jahon urushiga qadar boshqardi.
- 1911 va 1913 yillarda Sun Yatsen boshchiligidagi Sin sulolasiga qarshi yirik qo'zg'olonlar bo'lib o'tdi. 1914-yilda Xitoyda Sin sulolasi tugatilib, Yuan Shikay boshchiligidagi diktatura o'rnatildi.

Xitoy urushdan

keyingi

yillarida

Birinchi jahon urushi oxirlarida Xitoy qoloq, yarim feodal, yarim mustamlaka mamlakat edi. Xitoy yirik dunyo davlatlarining ta'sir doiralariga taqsimlangan, mamlakat sanoati, transporti, banklari, tashqi savdosining asosiy qismi xorijiy kompaniyalarga tegishli edi. Birinchi jahon urushi yillarida mamlakat sanoati o'sib, milliy ishchilar sinfi shakllandi va bosh maqsadi chet el hukmronligidan to'liq ozod bo'lishidan iborat milliy-demokratik inqilobning asosiy harakatlantiruvchi kuchiga aylandi.

1918-yilga kelib mamlakatda ikki inqilobiy harakat markazi -Xitoy xalqining tan olingan milliy yo'l boshchisi **Sun Yatsen** (1867-1925) boshchiligidagi *Gomindan* hamda *Xitoy kommunistik partiyasi* tashkil topdi. Sun Yatsen *Guanchjou*da kommunistlar ham qo'llab-quvvatlagan hukumat tuzdi. Sovet Ittifoqidan taklif etilgan harbiy mutaxassislar Qizil armiyaning jangovor qismlari o'zagini tashkil etgan o'z armiyasini vujudga keltirishda Sun Yatsenga yordam berishdi. Bundan tashqari, 1924-yil yanvarida Xitoyning shimoli-sharqida *Gomindan* va *XKP* hamkorligi asosida umummilliy birlashgan inqilobiy front tuzildi. *Guandun* provinsiyasi 1925-1927-yillardagi birinchi inqilobiy fitqarolar urushining tayanch bazasiga aylandi. Xorijiy politsiya tomonidan *Shanxay*dagi namoyishning o'qqa tutilishi inqilobga turtki vazifasini o'tadi.

Sun Yatsen (1866-1925), *Gomindanning* asoschisi. 1866-yil 12-noyabrda *Kanton* yaqinida dunyoga keladi. Tarixiy mangbalarida *Sun Ven* va *Sun Chjunsan* ismlari bilan ham uchraydi, uning yaponcha taxallusi *Nakayama* edi.

Gonoluluda tahsil oladi, 1892-yil *Gankong*dagi tibbiyot maktabini tugallaydi. Tibbiyot amaliyotini *Makaoda* o'taydi va u yerda maxfiy siyosiy tashkilot a'zolari bilan tanishadi. 1894-yil *Shimoliy Xitoyga* sayohat qiladi. 1895-yil *Kantonda* *Sun Yatsen* qo'zg'olon ko'tarishga harakat qiladi. Rejasi amalga oshmagach, u *Yaponiyaga*, keyinchalik esa *Londonga* qochadi. Uning hayotdagi asosiy maqsadi *Xitoyda* inqilob yasash edi. Ana shu maqsadda u *Sharqqa* qaytadi. U o'z maqsadi xorijiy davlatlar vositasida amalga oshirishga intildi. *Yaponlar Tayvanda*, *Fransuzlar Hindu-Xitoyda* turib yordam berar edilar. 1905-yilda *Sun Yatsen* *Tokioda* tahsil olayotgan minglab xitoy talabalari ishtirokida *Birlashgan Liga* (*Tunmenxoy*) ni tuzadi.

1911-yilda, *Sun Yatsen* *AQSHda* ekanligida *Xokoudagi* bir guruh inqilobchilar qo'zg'olon boshlashga undovchi xabarni beradi. Qizig'i shundaki harbiy qismlar qo'zg'olonchilar tarafiga o'tib oladilar. *Monarxiya* ma'muriy boshqarmasining amaldorlari esa qo'zg'olonni bostirish haqidagi buyruqqa bo'ysunmaydilar. *Manjur* sulolasi taxtdan ag'darib tashlanadi. *Sun Yatsen* *Xitoy Respublikasi Prezidenti* etib saylanadi. Ammo *Sun Yatsen* bu lavozimni rad etadi. Bundan foydalangan sobiq imperator armiyasining qo'mondoni *Yuan Shikay* 1913-yilda ikkinchi inqilob boshlanganini e'lon qiladi, lekin bu urunish muvaffaqiyatsiz tugagach *Yaponiyaga* qochadi. *Sun Yatsen* *Xitoy Xalq Respublikasining* asoschisi edi.

Sun Yatsen 1925-yil 12 martda *Pekinda* vafot etadi.

Chan Kayshi mamlakat hukumati tepasida

Shanxaydagi voqealardan so'ng *Gomindan* bilan *XKP* ning yo'llari ajrala boshladi. 1925-yili *Sun Yatsen* vafot etdi. Uning o'rniga kelgan **Chan Kayshi** (1887-1975)

XKP bilan hamkorlikdan bosh tortdi va o'z tuzumini xorijlik vakillar yordamida qaror toptirishga intildi. U 1927-yili *Guanchjou*da hukumat tepasiga chiqdi va *XKP* tarafdorlariga qarshi ularni *Guandun* provinsiyasidan chiqarib yuborish maqsadida

Sun Yatsen

kurasha boshladi. Chan Kayshi hokimiyati barcha chet el vakolatxonalari tomonidan tan olindi va Xitoyning qonuniy hukmdori bo'lib qoldi

XKP asosiy kuchlarini Janubiy va Markaziy Xitoyda yig'a boshladi. Bu yerda xalq ozodlik armiyasimng bronchi bo'linmalari tashkil etildi. Ushbu provmsiyalar hududida armiyaning tayanch bazalari barpo etildi va demokratik ishchi-dehqon hokimiyati o'rnatildi. 1925-1931-yillarda Uxon provinsiyasi markazida XKP boshchilik qilgan birinchi inqilobiy Xitoy hukumati joylashgan edi.

Mamlakatda uchhokimiyatchilik yuzaga keldi: XKP-Uxonda, Gomindan - Guandunda va o'zlarini ayrim provinsiyalarning hukmdori deb e'lon qilgan ko'p sonli militaristlar (Chjan Szohn, U. Peyfu va boshqalar). XKP ning Xitoy milliy-ozodlik uchun kurash yagona frontini qaror toptirish yo'lidagi barcha intilishlari natija bermadi.

Yaponiya agressiyasining 1931-yil sentabrida Yaponiya Xitoyga qarshi boshlanishi. hujumini boshlab, uch oy mobaynida
Gomindanning XKP bilan mamlakatning shimoli-sharqiy provinsiyalarini kurashi. bosib oldi va 1 mln. kv. km dan ziyod maydonga

ega qo'g'irchoq davlat tuzdi. Yapon bosqinchilari ushbu qo'g'irchoq davlat hukmdorligiga manjurlar sulolasining so'nggi imperatori Pu In qo'yishdi. Ma'lumki, manjurlar sulolasi 1912-yili Sun Yatsen boshchiligidagi inqilobiy qo'zg'olon natijasida ag'darilgan edi. Yapon militaristlari SSSR va MXR bilan chegaradosh bu qo'g'irchoq davlat hududini SSSR ga (1938-yili Hasan ko'li yonida) va MXR ga (1939-yili Xolxin-Gol daryosi yonida) qarshi dushmanlik harakatlari platsdarmiga aylantirishdi.

Yaponiyaning Xitoyga qarshi urushi xitoy xalqining ozodlik urushida yangi bosqichni boshlab berdi. Bu urush yaponlarga qarshi vatanparvarlik chiqishlarining yangi to'lqinini qo'zg'atdi. Bunda tashqi agressiyaga qarshi kurash asosiy markazga qo'yildi. Begonalar hukmronligiga qarshi ozodlik kurashi bilan xorijiy kompaniyalarning ijtimoiy istibdodiga va xorijiy agressiyaga qarshi kurash yagona oqimga birlashdi.

Gomindan rahbariyati yapon agressiyasiga qarshi kurash olib borishdan bosh tortayotganini ko'rgan XKP o'z qizil armiyasini janubdan shimolga o'tkazishdek dadil qaror qabul qildi. Bundan maqsad -yaponlar hujumi yanada rivojlanishiga yo'l qo'ymaslik edi. **1934-1935-yillarda** XKPning qurolli kuchlari shimolga yurishni amalga oshirdi. Ularning soni 300 ming kishiga yetardi, lekin doimiy ravishda o'zlarini ta'qib qilayotgan gomindanchilarning hujumlarini qaytarishga majbur bo'lishdi. Janglar bilan Shensi provinsiyasi shimoli tomon 3 ming km. yo'l bosib o'tildi, 300 ming kishidan 30 ming kishi qoldi.

XKP Shensi provinsiyasi da o'rnashib olgach, xitoy xalqining yapon agressorlariga qarshi kurashiga boshchilik qildi. XKP birodarkush fuqarolar urushini to'xtatish va Yaponiyaga qarshi kurashda kuchlarni birlashtirishga chaqirib, Gomindan rahbariyatiga murojaat qildi. Lekin Chan Kayshi bu chaqiriqlarga muntazam ravishda rad etish bilan javob berdi va buning ustiga 1936-yili dekabrda Shensi poytaxti -Sian shahrida Qizil armiyaga qarshi yangi hujum boshlashga harakat qildi.

Ushbu sotqinlikdan g'azablangan Siandagi Gomindanchi qo'shinlar isyon ko'tarib, Chan Kayshini qamoqqa olishdi. Ular Gomindan hukumatining qayta tashkil

etilishini, fuqarolar urushi butunlay to'xtatilishini, Sun Yatsen vasiyatlari bajarilishini va Vatanni qutqarish konferensiyasi chaqirilishini talab qilishdi. Faqat Sianga kelgan XKP vakili, Mao Szedun o'rinbosari **Chjou Enlayning** aralashuvi Chan Kayshini sotqinligi uchun jazodan saqlab qoldi. Chjou Enlay bilan muzokaralar natijasida Chan Kayshi fuqarolar urushini to'xtatish va yapon agressiyasiga qarshilikni tashkil etish haqidagi talabni qabul qildi.

1937-yil iyulida barcha vatanparvar kuchlarni birlashtirgan yagona aksilyapon milliy fronti tashkil etildi. Nisbatan katta bo'lmagan xalq qurolli kuchlari mehnatkashlar ommasining faol madadidan foydalanib, tezda kuchaydi va Xitoyning ko'plab hududlarini ozod qilib, ularni xitoy inqilobining tayanchiga aylantirdi.

Milliy-ozodlik urushi Xitoy xalqining yapon bosqinchilariga qarshi milliy-ozodlik urushi uzoq va og'ir bo'ldi. Bu urush 1937-yil iyulida boshlanib,

8 yil, ya'ni 1945-yil sentabriga qadar davom etdi. Yapon qo'shinlari Xitoyda shunday keng hududni, jumladan, ko'plab yirik shaharlarni bosib olishga muvaffaq bo'lishdiki, natijada gomindanchi hukumat ikki marta o'z qarorgohini o'zgartirishiga to'g'ri Urush davomida Xitoy xalqi bosqinchilarning ortida vapon istilochilariga qarshilik bazalariga aylangan ozod hududlarni vujudga keltirdi. Ilg'or demokratik kuchlarning ta'siri kengayib bordi. 1940-yil oxinga kehb, demokratik kuchlar nazoratida turgan hududlar aholisining soni 100 mln kishini tashkil etardi. Bu yerda xalq hokimiyati tuzumi shakllandi. Bu yerda Xitoyning kelajagi yaratilardi.

Ayni paytda Gomindan qat'iy harakatlarni amalga oshirishdan bosh tortib, taslimchilik siyosatini davom ettirdi. Buning ustiga, Gomindanchi hukumat 1937-1938-yillarda agressor bilan murosali bitim haqida yashirin muzokaralar olib borgani ham ma'lum bo'ldi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar.

1. Birinchi jahon urushining Xitoyga ta'siri haqida nimalarni bilib oldingiz?
2. Sun Yatsenning Xitoy xalqi uchun qilgan xizmatlari nimalardan iborat?
3. Chan Kayshining hokimyatni qo'lga kiritishida qaysi G'arb davlatlari ko'mak berdi?
4. Xitoy halqining yapon bosqinchilariga qarshi milliy-ozodlik urushi natijalari haqida so'zlab bering.
5. "Gomindanning XKP bilan kurashi" mavzusida mustaqil ishlang.

1918-1939-YILLARDA HINDISTON

Tarixni esga oling !

- Hindiston Janubiy Osiyodagi yirik davlatlardan biridir. Bu hududdagi dastlabki davlatlar Hind daryosi va uning irmog'i bo'lgan Panjob vodiysida vujudga keldi. Bu hududda miloddan avvalgi 3-2 ming yilliklarda Moxenjadaro va Xarappa madaniyatlari ravnaq topdi. Olimlarning fikricha Moxenjadaro va Xarappa Hindistonda paydo bo'lgan ilk davlatlardandir.

- Miloddan avvalgi 6-asrda Hind daryosi bo'ylarida Magadxa, Koshala va Malla kabi 20 dan ziyod davlatchalar mavjud edi. Bu davlatlar ichida dastlab Magadxa kuchayib, atrofdagi davlatlarni bo'ysundiradi. Miloddan avvalgi 345-yilda oddiy tabaqadan chiqqan Ugrasen Nand Magadxani bosib olib, Nand davlatiga asos soldi.
- Miloddan avvalgi 327-yildan Hindistonda yunonlar (Aleksandr Makedonskiy) bosqini boshlandi va Hindiston yunonlar tomonidan bosib olindi.
- A. Makedonskiy vafotidan so'ng yunonlar Hindistondan quvib chiqarildi va Chandragupta tomonidan Mauriylar davlatiga asos solindi. Mauriylardan so'ng Hindistonda Kushonlar (O'rta Osiyoda paydo bo'lgan davlat) hukmronlik qilishdi.
- Milodiy 4-asrning birinchi yarimida Hindistonda Guptalar davlatiga asos solindi.
- 11-asrda Hindistonning shimoliy qismi G'aznaviylar tomonidan bosib olindi.
- 13-asrning boshlarida G'aznaviylardan mustaqil bo'lgan Dehli sultonligi tashkil topdi. 1398-1399 yillarda Amir Temur Dehli sultonligini bosib olib, Hindistonni zabt etdi. Dehli sultonligi mayda knyazliklarga bo'linib ketdi.
- 1414-1451 yillarda Hindistonda sayidlar sulolasi hukmronlik qildi. Keyinchalik Dehli shimolidagi afg'on qabilalari Bahlul Lodi (1451-1489 yillar) boshchiligidagi sayidlarni hokimiyatdan chetlatdilar. O'rta Osiyodan borgan Bobur Mirzo qo'shinlari Bahlul Lodining o'q'li Ibrohim Lodi (1489-1526 yillar)ga qarshi urush olib borgan va Hindistonni zabt etib, Boburiylar sulolasiga asos soldi.
- 18-asrning oxiri va 19-asrning birinchi yarimida Hindistonda inglizlar ta'siri kuchaydi. Inglizlar Hindistonni mustamlakaga aylantirish niyatida faol tashqi siyosat olib bordilar. 19-asrning ikkinchi yarimida Hindiston inglizlar tomonidan to'liq bosib olindi.

Birinchi jahon urushidan keyingi yillarda ham Hindiston inglizlar mustamlakasi edi. Hindistonning mustaqilligi uchun kurashuvchi Hind milliy kongressi (HMK) hind xalqi orasida katta obro' -e'tiborga ega, xalqning o'zi ham zolimlarga qarshi yangidan kurash boshlashga shay edi.

1919-yil 13-aprelda Amritsar shahrida (Panjob poytaxti) ingliz qo'shinlari taniqli siyosiy arboblarning, HMK faol rahbarlarining shahardan chiqarib yuborilishiga qarshi norozilik mitingini o'qqa tutdilar. Maydonda 20 ming kishi to'plangan edi. Qo'shinlar qurolsiz kishilarga qarata o'q ota boshlashdi. Mingdan ziyod kishi o'ldirildi, ikki mingdan ko'prog'i yaralandi. Hind xalqi ommaviy chiqishlar, namoyishlar, ish tashlashlar bilan javob qaytardi, hamma joyda politsiya bilan to'qnashuvlar yuz bera boshladi. Mamlakat fuqarolar urushi yoqasiga kelib qoldi. Biroq HMK boshlangan ommaviy harakatni qo'llab-quvvatlamadi. Partiyada kurashning kuch ishlatish shakllarini inkor etib, faqat tinch, zo'rliksiz shakllariga yo'l qo'yadigan gandicha mafkura g'alaba qozondi. Kurashning bu shaklini Gandi *satiyagraxa* - «qat'iylik haqiqatda» deb nomladi. Shuni ta'kidlab o'tmoq kerakki, M. K. Gandi Hindiston mustaqilligi uchun kurashgan vatanparvar sifatida nafaqat Hindistonda, balki butun

dunyoda hurmatga sazovar shaxsdir. Biz Hindistonning bu davr tarixini Gandining tarjimai holi misolida yoritishga harakat qildik.

Gandi, Mohandas Karamchand (Gandhi, Mohandas Karamchand) (1868-1948 y.y.) Mustaqil Hindiston davlatining asoschisi. 1869-yil 2 oktyabrda Porbandar (Gujarat shtati)da dunyoga kelgan. 7 yoshidayoq unashtirilgan Gandhi 13 yoshida Kasturbay Mananjiga uylanadi.

Gandi Hindistonda ta'lim olgach, 1888-yil Angliyaga jo'nab ketadi va "Inner templ"da huquqni o'rganadi. 1891-yil Hindistonga qaytgach huquq bilan shug'ullana boshlaydi. Tez orada Gandhi advokat va siyosiy arbob sifatida taniladi.

Uning tashabbusi bilan 1894-yil Natalda Hindiston Milliy Kongressi (HMK) tashkil etiladi. Gandhi 1904-yildan boshlab "Hindiston ovozi" haftalik gazetasini chop eta boshlaydi. Ayni paytda u Hindistonning ozodligi uchun kurash boshlaydi. U mustaqillik uchun zo'rliksiz va tinch yo'l bilan kurashish dasturini e'lon qiladi va uni "satyagraha" ("qat'iylik haqiqatda") deb nomlaydi. Bu harakatlari tufayli Gandhi tez-tez xibsga olinar edi. 1918-yil birinchi bor Gandhi boshchiligidagi "ochlik" kompaniyasi boshlanadi.

1919-yil inglizlar yangi, hindlarning huquqlarini cheklaydigan "Rouletta qonuni"ni e'lon qiladi. Bunga javoban Gandhi umumhindiston satyagraxasini boshlab yuboradi, minglab hindlar nomoyishga otlanishadi, ko'chalarda tartibsizliklar yuz beradi. Inglizlar Amritsardagi tartibsizliklarga chek qo'yish maqsadida qurol kuchidan foydalanishdi, bir qancha odamlar shavqatsiz qirib tashlanadi (379 kishi). 1920-yilda Gandhi ikkinchi umumhindiston satyagraxasini boshlaydi va 1922-yil xibsga olinadi hamda olti yil qamoq jazosiga hukm qilinadi (1924-yil ozod etiladi).

1930-yilda Gandhi tuz solig'ining ko'tarilishiga qarshi chiqadi. 1930-yil 12-martda u bir guruh izdoshlari bilan Arabiston dengizi sohiliga yo'l oldi va bu yerda ingliz tuz kompaniyasiga bo'ysunmaslik belgisi sifatida tuz pishira boshladi. Gandhi sheriklari bilan birga qamoqqa olindi, Kongressning boshqa rahbarlari, shu jumladan, J. Neru ham xibsga olindi. Umuman 60 mingdan ziyod kishi qamaldi. Milliy kongress qonundan tashqari deb e'lon qilindi.

1931-yili Londonda «doira stoli» konferensiyasi ochildi va bunda Angliya vakillari kastalar va diniy guruhlar (hindparastlar va musulmonlar) o'rtasiga nifoq solishga urinishdi. «Doira stoli» ishining to'liq befoyda ekanligiga ishonch hosil qilgan Gandhi Hindistonga qaytdi va 1931-yil dekabrda ikkinchi fuqarolar bo'ysunmasligi kompaniyasini boshladi. Gandhi va Kongress sessiyasining barcha qatnashchilari yana qamoqqa olindilar.

1936-yil Gandhi o'zi qarorgohini Sevagram (markaziy Hindiston) ga ko'chiradi va "Harijan" ("Hudo farzandlari") haftalik gazetasini nashr eta boshlaydi. Tez orada rafiqasi bilan birgalikda xibsga olinib, Punaga qamoqqa jo'natiladi. 1943-yil fevral

M. K. Gandi

oyida Gandi 21 kunlik ochlik e'lon qiladi. Bir yil o'tgach uning rafiqasi qamoqda olamdan o'tadi. 1944-yil may oyida, hindlar va musulmonlar o'rtasida nizolar boshlangan bir paytda Gandi ozod qilinadi. U tartibsizlikni to'xtatish maqsadida 1944-yilning noyabrida Sharqiy Bengaliya va Biharni piyoda aylanib chiqadi. 1947-yil 15-avgustda Hindiston eng nozik belgi – diniy belgiga ko'ra ikkiga – Hindiston va Pokistonga bo'linadi.

Gandi 1948-yil 30-yanvarda ibodatga ketayotganida hind aqidaparastlari tamonidan o'ldiriladi.

Gandi 80 tomdan iborat asarlar muallifidir. “Mening hayotim” (*The Story of My Experiments with Truth*, 1927) avtobiografik asari, “Yosh Hindiston” (“*Young India*”) kabilar shular jumlasidandir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar.

1. Hind Milliy Kongressining Hindiston ozodligi uchun kurashi qanday sharoitlarda kechdi?
2. M. K. Gandining Hindiston siyosiy hayotidagi roli haqida nimalarni bilib oldingiz?
3. M.K. Gandi qalamiga mansub qanday asarlarni bilasiz?
4. “M. K. Gandining Hindiston xalqi oldidagi buyuk xizmatlari” mavzusida mustaqil ishleng.

1918-1939-YILLARDA TURKIYA

Tarixni esga oling !

- Turkiya geografik jihatdan Kichik Osiyo va Bosfor bug'ozining Evropa qismini o'z ichiga oladi.
- Qadimda Kichik Osiyo hududida Xett, Lidiya, Frigiya, Troya kabi davlatlar ravnaq topgan. Miloddan avvvvalgi 6-asrda bu hududlar Eron Ahamoniylari tomonidan iste'lo qilindi. Yunon-fors urushlari(mil.avv. 492-449 yillar)dan keyin Kichik Osiyoning bir qismi yunonlar qo'lga o'tdi.
- Mil. avv. 4-asrda Kichik Osiyo Makedonskiy davlati tarkibida edi, A. Makedonskiy vafotidan so'ng Salavkiylar davlati tarkibiga kiritildi. Mil. avv. 3-asr o'rtalarida Parfiya Salavkiylar davlatidan ajralib chiqqanidan song, Kichik Osiyo uning uning qo'lga otdi.
- Parfiya davlati va keyinchalik uning o'rnida vujudga kelgan Sosoniylar davlati butun umri mobaynida Kichik Osiyo uchun qudratli Rim imperiyasi bilan qonli urushlar olib bordi. Bu urushlar natijasida Kichik Osiyo Rimliklar tomonidan bosib olindi.
- Milodiy 395-yilda Rim imperiyasi ikki qismga – sharqiy va g'arbiy qismga bo'linganidan so'ng, hozirgi Turkiya hududi Sharqiy Rim imperiyasi (Vizantiya) tarkibiga kiritildi.
- 11-asrdan boshlab Kichik Osiyo hududiga Saljuqiylar (O'rta Osiyolik Saljuqbek asos solgan) hujumi boshlandi. Vizantiya imperiyasi saljuqiylar hujumiga dosh berolmadi. 11-asr oxiriga kelib saljuqiy turklar Kichik Osiyoni deyarli to'liq

bosib oldilar va keyinchalik saljuqiylardan chiqqan Usmon (1258-1326 yillar) tomonidan Usmonli turk imperiyasiga asos solindi.

- Usmonli turk imperiyasi o'rtasrlarda Evropa va Osiyodagi eng qudratli davlat edi. U o'z qudrati bilan Evropa davlatlarini dahshatga solardi.
- Songgi o'rtasrlarga kelib bu davlat zaiflashib qoldi. 1-jahon urushi arafasida Usmonli turklar imperiyasi Evropa davlatlarining qarzdoriga aylandi. Urushda esa Germaniya, Bolgariya va Avstro-Vengriya tarafdin turib ishtirok etdi.

Turkiya Birinchi jahon urushidan so'ng. Usmonli turk imperiyasining bo'linishi

Usmonli turklar imperiyasi I-jahon urushini mag'lub davlatlar qatorida yakunladi. Osiyo va Afrikadagi katta hududlar imperiya tarkibiga kirar edi. Shuning uchun urush yakunlangach g'olib

davlatlar Turkiya masalasida bir qarorga kelishi qiyin bo'ldi. Chunki Angliya ham, Fransiya ham impriya mulklarining katta qismi o'ziga tegishini istashar edi. Shu bois Turkiya bilan tinchlik shartnomasining imzolanishi cho'zilib ketdi. Baribir, **1920-yil 10-avgustda** Parij yaqinidagi Sevr shahrida shunday tinchlik shartnomasi imzolandi. Bu Turkiya taqdirini hal qilishi lozim edi. Sevr shartnomasiga ko'ra sobiq Usmonli turk imperiyasi amalda Fransiya bilan Angliya o'rtasida taqsimlandi. Suriya va Livan Fransiya mandati ostiga o'tdi. Millatlar Ligasidan olgan mandat shartlariga ko'ra, Fransiya yigirma yilda Suriya va Livanni "mustaqillikka" tayyorlashi shart edi. Xuddi shu shartlarda Angliya ham Mesopotamiya (Iroq) va Falastinga mandat oldi. Hijoz qirolligi (Arabiston yarim oroli) mustaqil deb e'lon qilinadigan bo'ldi. Sevr tinchlik shartnomasida nafaqat Usmonli turk imperiyasining bo'linishi, balki Turkiyaning o'zini ham parchalash ko'zda tutilgandi. Turkiyada yarim mustamlaka tartiboti o'rnatilardi va amalda suveren davlat huquqidan mahrum qilingandi. Chet ellik fuqaro turk sudiga bo'ysunmasligi mavjud bo'lgan kapitulyatsiya tartiboti ham tiklanardi. Angliya va Fransiya vakillaridan iborat komissiya Turkiya mablag'lariga egalik qilar, Turkiya byudjetining nazoratini amalga oshirardi.

Milliy-ozodlik harakati Sevr shartnomasining imzolanishi butun Turkiyada norozilik uyg'otdi. Hukumat shartnomani qat'iyon rad etdi. Turkiyada Sevr shartnomasini tugatishga qaratilgan milliy-ozodlik harakati boshlandi. Qishloq joylarda partizan bo'linmalari, shaharlarda ishchi tashkilotlari tuzishga kirishildi. Milliy-ozodlik harakatining tashkil etilishi va tayyorlanishida turk armiyasi generali **Mustafo Kamol** (1881-1938) **poshsho** katta rol o'ynadi. U qisqa muddatda turk armiyasini yangidan tuzishga erishdi va bu armiya 1922-yili intervensiya armiyasining bir qismi bo'lgan grek qo'shinlarini mag'lubiyatga uchratdi. Shundan keyin Mustafo Kamol izdoshlari kamolchilar, Turkiyada yuz bergan inqilob esa kamolchilik inqilobi deb atala boshlandi. Bu davrda Rossiya davlati Turkiyaga katta moddiy-ma'naviy yordam ko'rsatdi. 1921-yil 6-martda Moskvada do'stlik va birodarlik haqida sovet-turk shartnomasi imzolandi. Sovet hukumati Sevr shartnomasini tan olishdan bosh tortdi va Turkiyaga 10 mln. so'mlik oltin miqdorida tekin yordam berdi. Mustafo Kamol bu mablag'ni o'z armiyasining qurol bilan to'liq jihozlanishiga sarfladi.

Dastlabki yutuqlar Mustafo Kamolni yanada ruhlantirdi. Uning tashabbusi bilan sultonlik bekor qilindi va sulton mamlakatdan qochib ketdi. Turkiya qoloqligining, mag'lubiyatlarining, G'arb davlatlariga qaram, yarim mustamlaka provinsiyaga aylanib qolganligining bosh sababiga barham berildi. **1923-yil aprelida** Mustafo Kamol tashabbusi bilan yangi partiya -*Xalq partiyasi* tashkil etildi. Xalq partiyasi (*keyinchalik Xalq respublikasi partiyasi -XRP nomini olgan*) Mustafo Kamol va uning inqilobiy islohotlari uchun asosiy siyosiy tayanch bo'lib keldi.

Mustaqillikning e'lon qilinishi. Inqilobning o'ziga xos xususiyatlari Turkiya respublikasi G'arb davlatlarini Sevr shartnomasi o'rniga yangi shartnoma imzolashga majbur qildi. **1923-yil 24-iyulda** Lozanna shahrida imzolangan yangi shartnomaga muvofiq, Antanta davlatlari Turkiya mustaqilligini, kapitulyatsiya va unga asoslangan noteng huquqli shartnomalar bekor qilinishini tan olishdi. Lozanna shartnomasi yangi mustaqil turk davlatining G'arb davlatlari tomonidan tan olinganligi hujjati sifatida Turkiya uchun o'ta muhim ahamiyatga ega edi. XVII—XVIII asrlardagi puturdan ketgan sultonlik davlati bo'laklarida demokratik prinsiplarga ega zamonaviy davlat yaratildi. Turkiya nafaqat mustaqillikka erishgan, balki ko'p partiyali siyosiy platformali prezidentlik respublikasi tarzidagi demokratik boshqaruv prinsiplarini qabul qilgan birinchi Osiyo davlati ham edi.

Turkiyada g'alaba qilgan kamolchilik inqilobi qator o'ziga xosliklarga ega edi. Eng avvalo, iqtisodiy rivojlanish asosida iqtisodiyotning davlat tomonidan boshqarilishi turardi. Bu shuni anglatardiki, davlat kapital jamg'arilishi va xususiy turk kapitalini rag'batlantirish uchun barcha o'z dastaklaridan foydalanadi. Xususiy kapital imtiyozli kreditlar olgani holda imtiyozli holatga qo'yiladi. Bu milliy xususiy tadbirkorlar qatlamini yaratish uchun shart-sharoitlarni vujudga keltirdi. Shuningdek, pudrat va davlat korxonalariga mahsulot yetkazish bilan shug'ullanadigan xususiy mulkdorlarning boyishi uchun ham imkon yaratdi. Mazkur siyosat natijalar bera boshladi. 20-yillarda birinchi qand zavodlari qurildi, to'qimachilik sanoati kengaytirildi, temir yo'llar tarmog'i yuzaga keldi, birinchi milliy banklar tashkil etildi. Biroq dehqonlar kamolchilik inqilobidan hech narsa olishmadi -yer avvalgidek zamindorlar va davlat amaldorlari qo'lida qoldi.

Shuningdek, kamolchilik inqilobi odatda respublikaning barcha yutuq va muvaffaqiyatlari sababchisi bo'lgan muayyan shaxs nomi bilan bog'liq bo'ldi. Respublika e'lon qilinganidan so'ng mamlakatda ulkan shuhrat qozongan Mustafo Kamol respublikaning birinchi prezidenti etib saylandi va u bu lavozimni **1938-yilda** vafot etguniga qadar uzluksiz egallab turdi. Mustafo Kamol **1927-yili** Xalq respublikasi partiyasining umrbod raisligiga saylandi va unga **Otaturk**, ya'ni Turklar otasi faxriy unvoni berildi. Kamolchilik inqilobidagi shaxs kulti shu bilan izohlanadiki, bunday inqiloblarning harakatlantiruvchi kuchi aholining turli guruhlar -ishchi-dehqonlardan tadbirkorlar, yirik savdogarlar, ziyolilar va yuqori amaldorlargacha bo'ladi. Binobarin, ularni faqat millat yo'lboshchisi sifatida hamma tan olgan shaxs birlashtirishi mumkin.

Bu yo'lboshchiga katta ustunliklar beradi-u demokratik atributlardan foydalangan holda islohotlar o'tkazishga go'yo butun xalqdan sanksiya oladi. Buni kamolchilik inqilobining eng diqqatga sazovor xususiyati deyish mumkin.

Kamolchilik inqilobining salbiy hususiyatlari

Shu bilan birga kamolchilik inqilobi qator salbiy xususiyatlarga ham ega edi. Avvalo, davlat hokimiyati shovinistik mazmun kasb etgani holda Turkiyaning barcha fuqarolari, dini va millatidan qat'i nazar, turklar ekanligini e'lon qildi. Bunday shovinizm hukumat qattiq tazyiqqa olgan kurd aholisini chiqishlarga undadi. Boshqa tomondan, kamolchilik hukumati dehqonlarning taqdiriga mutlaqo befarqlik bilan qarardi va ularga yer berilishi uchun hech narsa qilmadi. Hukumat kurdlarning va dehqonlarning barcha chiqishlarini shafqatsizlik bilan bostirdi, mavjud hamda patensial muxolifat vakillari o'rtasida ko'p sonli qamashlar o'tkazildi. Shu tariqa kamolchilik inqilobi asta-sekin o'z xalqiga qarshi repressiyalar yo'lga tushib qoldi. Kurdlar va dehqonlar harakati doimiy muammoga aylanib, Mustafo Kamol hukumati vaqti-vaqti bilan ularning chiqishlarini bostirishga intilib, haqiqiy urushlar boshlardi.

Otaturk 1938-yili 57-yoshida vafot etdi. Uning ichki va tashqi siyosatini Ismet Inenyu davom ettirdi. U ham XRP ning umrbod raisligiga saylangan edi. U 1950-yilning mayiga qadar mamlakat prezidenti, 1961-yil noyabridan to 1965-yilgacha Bosh vazir bo'lgan. Ismet Inenyu prezidentligi davrida Turkiya fashistlar Germaniyasi bilan ancha yaqinlashdi. Mamlakat islohotlardan tobora uzoqlashgan holda harbiylashish yo'lga o'tdi. Ikkinchi jahon urushi boshlanishidan birmuncha oldin Turkiya Germaniya bilan do'stlik to'g'risida shartnoma imzoladi. Garchi urush davrida Turkiya betaraflik e'lon qilgan bo'lsada, u Germaniyaga xrom va boshqa qimmatli xom ashyolarni yetkazib bergan, bo'g'ozlar orqali Qora dengizga fashistlar harbiy kemalarini o'tkazgan, o'z hududidan fashistlar josuslariga panoh bergan edi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar.

1. Usmonli Turklar imperiyasi qaysi davlatlar o'rtasida taqsimlandi?
2. Turkiyadagi milliy ozodlik harakatida Mustafo Kamol poshshoning tutgan o'rnini haqida gapirib bering.
3. Nima uchun G'arb davlatlari Sevra shartnomasini yangilashga majbur bo'ldi?
4. Kamolchilik inqilobining salbiy xususiyatlari haqida so'zlab bering.
5. www.krugosvet.ru saytidan foydalanib "Mustafo Kamol – Turkiya Respublikasining birinchi prezidenti" mavzusida mustaqil ishleng.

1918-1939 YILLARDA ERON VA AFG'ONISTON

Tarixni esga oling !

- Eron geografik jihatdan juda qulay hududda joylashgan. Bugungi Eron shimolda Kavkazorti mamlakatlari, Kaspiy dengizi va Turkmaniston bilan, sharqda Afg'oniston va Pokiston bilan, g'arbda Turkiya, Iroq va Quvayt bilan chegaradosh. Janubda esa fors qo'ltig'iga tutash.
- Eron hududida tashkil topgan ilk davlatlardan biri Elamdir (mil. avv. 3 ming yillik). Mil. avv. 7-asrda Eronning shimoli-g'arbida Midiya davlati tashkil topdi. Mil. avv. 6-asrda Erondagi parsua qabilasining Ahamon urug'i Ahamoniylar davlatiga asos solishdi. Mil. avv. 4-asrda bu davlat yunon-

makedon davlati tomonidan bosib olindi. Yunon-makedonlar davlati zaiflashgach, mil. avv. 3-asrda Eron Parfiya davlatiga qo'shib olindi. Milodiy 3-asrning birinchi yarimida Eron hududida Sosoniylar davlati tashkil topdi.

- 11-12 asrlarda Eron hududi saljuqiy turklar tomonidan ishg'ol etildi. 1502-1722 yillarda Eron Safaviylar sulolasi boshqaruvida edi. 1722-yilda Safaviylar sulolasi ag'darildi.
- 1736-yilda afg'on qabilasidan bo'lgan Nodirqul Eron taxtini egalladi. Nodirshoh vafotidan so'ng mamlakatda taj-taxt uchun kurashlar avj oldi. Nihoyat 1794-yilda hojar qabilasining yo'l boshchisi Og'a Muhammad hokimiyatni qo'lga oldi. Hojarlar sulolasi Eronni 1925-yilgacha boshqarishdi.

Eronning ichki va tashqi siyosati

O'rganayotgan davrimizda Eron amalda Buyuk Britaniya va podsho Rossiasining yarim mustamlakasi edi. Sovet davlati 1917-yilning 3-dekabrida podsho hukumatining

Eronga majburan qabul qildirgan shartnomalaridan voz kechdi. Rus qo'shinlari evakuatsiya qilindi. Buyuk Britaniya esa 1918-yilning boshlarida Eronni butunlay ishg'ol etishga kirishdi. Inglizlarni birinchi navbatda Eron nefti va O'rta Osiyo paxtasi qiziqtirardi. Bundan ko'zlangan maqsad Eronni yarim qaram holatda saqlashni davom ettirish va milliy-ozodlik harakatlarining Hindistonga tarqalishiga yo'l qo'ymaslik edi. Buyuk Britaniya 1919-yilning 9-avgustida Eron hukumatini tengsiz shartnoma imzolashga majbur etdi. Vosiq ud-davla bunga qarshilik qilolmadi. Unga ko'ra, armiya, moliya, tashqi savdo, yo'l qurilishi nazorati ingliz maslahatchilari qo'lga o'tdi. Biroq Eron xalqi yarim mustamlaka holatiga ko'nikmagan, albatta. 1919-yildan mamlakatda milliy-ozodlik kurashi boshlandi. Muhammad Xiyoboniy boshchiligida Tabrizda katta qo'zg'olon bo'lib o'tdi va hokimiyatni egallab, «Ozodiston»ni tuzdi. Resht shahrida G'ilon Sovet respublikasi tuzildi.

Shunday sharoitda Buyuk Britaniya o'ziga xayrixoh guruhlarining hokimiyatga kelishiga harakat qildi. Bunga davlat to'ntarishini uyushtirish yo'li bilan erishdi. 1921-yil 21 fevral kuni Rizoxon boshchiligidagi harbiylar Tehronda davlat to'ntarishi o'tkazdilar. Rizoxon harbiy ishlar vaziri bo'lib qolsada, amalda hokimiyatni o'z qo'lga oldi. Yangi hukumat mamlakatdagi siyosiy kayfiyat ta'sirida 1919-yilgi ingliz-eron shartnomasini bekor qilishga majbur bo'ldi. Biroq Buyuk Britaniya mavqei saqlanib qolindi. Ayni paytda, yangi hukumat 1921-yilning 26-fevralida Sovet Rossiyasi bilan ham shartnoma imzoladi.

Eron xalqining 1919- 1922-yillardagi milliy-ozodlik harakati izsiz ketgani yo'q. Buning natijasida Buyuk Britaniya Erondan o'z armiyasini olib ketishga majbur bo'ldi. Eron armiyasi va moliya tizimida ingliz maslahatchilarining ishlashi taqiqlandi. Biroq inglizlar o'z ta'sirini saqlab qolaverdi. Lekin 1922-yildan boshlab Eron AQSH bilan yaqinlasha boshladi. 5 ta viloyatda neft qazish ishlarini ijaraga berdi. Lekin ko'p o'tmay bekor qilindi. Chunki ingliz-eron neft kompaniyasida ularning ta'siri kuchli edi.

1920- 1922-yillarda mamlakatda markaziy hokimiyatni kuchaytirish borasida jiddiy o'zgarishlar amalga oshirildi. Chunonchi, separatchi kuchlar qarshiligi bostirildi. Turli ko'rinishdagi qurolli kuchlar yagona armiyaga birlashtirildi. Bu o'zgarishlar Rizoxon nomi bilan bog'liq edi. 1923-yil oktabrida u bosh vazir lavozimini egalladi.

1925-yilning 31-oktabrida Eron parlamenti (majlis) Hojarlar sulolasi ag'darilganligini va hokimiyat Rizoxonga topshirilganligini e'lon qildi. 12-dekabr kuni esa Rizoxon Eron shohi deb e'lon qilindi.

1929- 1933-yilgi jahon iqtisodiy inqirozi davrida ishlab chiqarish 30- 40 tizga tushdi, gilam narxi 75 foizga arzonlashdi. Mamlakatda qator islohotlar o'tkazildi. «Xolisa» yerlarni sotishga ruxsat etildi. Pul solig'i joriy etildi. Davlat yerlari ijaraga beriladigan bo'ldi. Dunyoviy maktablar ham ochildi. 1934-yilda Tehron universiteti ochildi. 1935-yilda ayollarning paranjisiz yurishi haqida qonun chiqarildi. Yevropacha turmush tarziga ruxsat etildi. Ayni paytda shoh hokimiyati tobora kuchayib bordi. Parlament huquqi cheklandi.

1933-yilda ingliz-eron neft kompaniyasi bilan yangi shartnoma imzolandi. Unga ko'ra, kompaniyaning davlatga to'laydigan to'lovi miqdori oshirildi. Buning evaziga Kompaniya ijara muddatini 1993-yilgacha uzaytirib oldi.

Rizoxon Sovet davlati bilan munosabatlarni tobora cheklab qo'yish siyosatini yuritdi. 30-yillar oxirida Eron va Sovet davlati o'rtasidagi savdo munosabatlari to'xtab qoldi. Ayni paytda Germaniya bilan yaqinlashuv kengaya bordi. Eron tashqi savdosining 40-45 foizi Germaniyaga to'g'ri keldi. Eron strategik jihatdan Germaniya uchun nihoyatda zarur edi.

AFG'ONISTON

Tarixni esga oling !

- Afg'oniston hududida dastlabki milliy mustaqil davlat 1747-yilda vujudga keldi. Bu davlat asoschisi durroniylar qabilasining yo'lboshchisi Ahmadshoh edi.
- 18-asr oxiri va 19-asr boshlarida inglizlar Afg'onistonni o'z ta'sirlariga olish uchun astoydil harakat qildilar. Bu esa bir necha marta ingliz afg'on urushiga sabab bo'ldi.
- 19-asrning ikkinchi yarimida Afg'oniston Rossiya bilan Angliya o'rtasida bahsga sabab bo'lgan mamlakat bo'lib qoldi.

Afg'onistonning ichki va tashqi siyosati Birinchi jahon urushi oxirida Afg'oniston mustaqil davlat hisoblansada, amalda Buyuk Britaniyaga qaram davlat edi. Mamlakat hukmdori amir Habibullaxon inglizlar tayanchi edi. Mamlakatda mavjud ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tartiblarga qarshi kuchlar ham vujudga keldi. Bu kuch «Yosh afg'onlar harakati» deb atalgan. Ularning maqsadi davlat mustaqilligiga erishish va erkin tadbirkorlik munosabatlarini qaror toptirish edi. Ana shunday sharoitda, 1919-yilning fevralida saroy fitnasi uyushtirildi. Uning natijasida amir Habibullaxon o'ldirildi. Taxtni Habibullaxonning o'g'li Omonullaxon egaladi. U yosh afg'onlar harakati bilan mahkam bog'langan edi. 1919-yilning 28-fevralida Omonullaxon Afg'onistonni mustaqil davlat deb e'lon qildi.

Sovet Rossiyasi o'z janubiy chegaralarida Buyuk Britaniyaning mustahkamlanib olishini va uning Afg'oniston bilan birga Turkistondagi milliy-ozodlik kurashi tayanchi bo'lib qolishini istamas edi. Shuning uchun ham Afg'onistonning davlat mustaqilligini birinchi bo'lib Sovet Rossiyasi tan oldi. Ayni paytda, Afg'onistonga zarur bo'lib qolsa,

harbiy yordam berishini ham ma'lum qildi. 1921-yilda sovet-afg'on shartnomasi imzolandi.

Buyuk Britaniya Afg'oniston davlatining mustaqil siyosat yuritishiga aslo chiday olmadi. Afg'onistonni itoatkor davlatga aylantirish maqsadida 1919-yilning 3-mayida unga hujum qildi, shu tariqa uchinchi ingliz-afg'on urushi boshlandi. Inglizlar 300 ming qo'shin bilan hujum boshladi. Afg'on armiyasi 60 ming kishi edi. Lekin 200 mingdan ortiq jangchisi bo'lgan afg'on qabilalari chegara bo'ylab joylashgan edi. Shu sababli ingliz armiyasining hujumi muvaffaqiyatsiz yakunlandi. 8-avgust kuni Ravalpindi shahrida ingliz-afg'on shartnomasi imzolandi. Bu voqea mustaqil Afg'on davlatining tan olinishini ham anglatar edi. Lekin 3 mln. aholini o'z ichiga olgan afg'on qabilalari hamon Hindiston hisobida qoldi. Omonullaxon markaziy hokimiyatni mustahkamladi. Bu o'rinda 1923-yilda qabul qilingan Afg'oniston davlatining birinchi Konstitutsiyasi muhim rol o'ynadi. Qabila boshliqlari hokimiyati cheklab qo'yildi va ular davlat soliqlarini yig'ish huquqidan mahrum etildi. Ruhoniylarning sud va ta'lim tizimidagi mavqei ma'lum darajada cheklab qo'yildi. Yosh afg'onlar hukumati milliy sanoatni rivojlantirishga alohida e'tibor berdi. Chet el mollariga boj ko'paytirildi.

1923-yilda yerga xususiy mulkchilikni joriy etish to'g'risida qonun qabul qilindi. Dunyoviy o'quv yurtlari kengaytirildi. Xotin-qizlar gimnaziyasi ochildi. Nikoh haqida qonun qabul qilindi. Ko'p xotinlilik cheklandi. Yer solig'i natural emas, pul bilan olinadigan bo'ldi. Bu ijobiy o'zgarishlar, tabiiyki, aholi kambag'al qismining turmush darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Natijada aholining bu qatla'mi orasida hukumat siyosatidan norozilik vujudga keldi.

Yosh afg'onlar hukumatiga qarshi hukmron tabaqalar bundan o'z maqsadlari yo'Mida foydalandilar. 1924-yilda Xostda reaksion g'alayon ko'tarildi. Podshohni «dindan qaytgan» deb e'lon qilindi. Xotin-qizlar gimnaziyasi yopildi. 1927-yilda Omonullaxon chet el safarida bo'ldi. Misrparlamentiga afg'on qilichini taqdim qilar ekan «mustaqillik jangda qo'lga kiritiladi, sadaqa qilinmaydi», dedi. 1928-yilda safardan qaytgan Omonullaxon umumiy majburiy xizmat joriy etdi. Feodal nishonlarini bekor qildi. Qirolicha Surayyo ochiq yuz bilan delegatlar oldiga chiqdi. Natijada feodallar 1928-yilning kuzida yosh afg'onlar hukumatiga qarshi qo'zg'olon uyushtirishga erishdilar. Buning oqibatida 1929-yilning yanvarida Omonullaxon hukumati ag'darildi. Amirlik taxtini reaksiya tayanchi Bachai Sako egalladi. Yangi hukumat yosh afg'onlar boshlagan islohotlarni bekor qildi. Bu hol Afg'onistonning burjuacha yo'ldan rivojlanishi tarafdori bo'lgan kuchlarning noroziligiga sabab bo'ldi. Bu kuchlar 1929-yilning oktabr oyida general Muhammad Nodir boshchiligidagi hokimiyatni egalladilar. Bachai Sako taxtdan ag'darildi.

Muhammad Nodirshoh markaziy hokimiyatni mustahkamlagani holda mahalliy xonlar va ruhoniylarning qator imtiyozlarini ham tikladi. Chunonchi, ruhoniylar sud ishlari va ta'lim sohasida avvalgi mavqega ega bo'ldilar. Biroq ularning faoliyati davlat nazorati ostiga olindi. 1931-yilda mamlakatning yangi Konstitutsiyasi qabul qilindi. U Afg'onistonning mutlaq monarxiyadan konstitutsiyaviy monarxiya davlatiga aylanishi yo'lida yangi qadam bo'ldi. 1933-yilda Nodirshoh vafot etgach, taxtga o'g'li Muhammad Zohirshoh o'tirdi. U otasi kabi ichki siyosatda milliy, iqtisodiyotda bozor munosabatlarini chuqurlashtirish yo'lini tutdi.

Afg'onistonning tashqi siyosati har doim ham bir maromda bolmadi. Masalan, Omonullaxon davrida shimoliy qo'shni Sovet davlati bilan do'stona munosabat o'rnatilgan bo'lsa, Bachai Sako davrida, aksincha, bu munosabat yomonlashdi. Bunga Afg'onistonning Turkistondagi milliy-ozodlik harakatini qo'llab-quvvatlaganligi sabab bo'ldi. Buyuk Britaniya Afg'onistonda o'z mavqeini kuchaytirishga harakat qildi. Nodirshoh davrida afg'on-sovet munosabatlari yana o'z iziga tusha boshladi. 1931 - yilning 24-iyunida Afg'oniston va Sovet davlati o'rtasida betaraflik va hujum qilmaslik to'g'risida shartnoma imzolandi.

Ikkinchi jahon urushi arafasida Germaniya va Italiya Afg'onistonga qiziqish bilan qaray boshladi. Chunki Afg'oniston geografik jihatdan Sovet davlati hamda Germaniya va Italiyaning siyosiy raqiblaridan biri bo'lmish Buyuk Britaniya mustamlakasi Hindistonga yaqin edi. Ular Afg'onistonni betaraflik yo'lidan qaytarishga urindilar. Lekin bunga muvaffaq bo'lolmadilar. Ikkinchi jahon urushi boshlangach, Afg'oniston betarafligi e'lon qilindi. 1941 -yilda esa Buyuk Britaniya va Sovet davlati murojaati bilan Afg'oniston hududidan elchixonalar xodimlaridan tashqari barcha Germaniya va Italiya fuqarolari chiqarib yuborildi. Urush davomida Afg'oniston o'z betarafligini saqlab qoldi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar.

1. Birinchi jahon urushidan keyin Eronning ichki siyosatida qanday o'zgarishlar ro'y berdi?
2. Eron halqining 1919-1922-yillardagi milliy-ozodlik harakati qanday natijalar bilan yakunlandi?
3. Eronning ikki jahon urushi oralig'dagi tashqi siyosati haqida gapirib bering.
4. "Yosh afg'onlar harakati"ning maqsadi nimalardan iborat edi?
5. Afg'onistonning tashqi siyosati haqida nimalarni bilib oldingiz?
6. "Eron va Afg'onistonda mustaqillik uchun kurashning o'ziga xos xususiyatlari" mavzusida mustaqil ishleng.

1918-1939-YILLARDA YAPONIYA

Tarixni esga oling !

- Yaponiya Uzoq Sharqda, Tinch okeani orollarida joylashgan bo'lib, ini „Kun chiqar mamlakat“ nomi bilan ham yuritishadi.
- O'rta asrlar davomida Xitoy Yaponiya taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Bu ta'sir ayniqsa, Min sulolasi hukmronligi davrida Xitoy madaniyati, rassomchiligi, adabiyoti, turar joy binolarini, inshootlarini qurish san'ati, falsafasi va harbiy sohada sezilarli bo'ldi. Mashhur ikki bino – Kinkakudzi (Oltin pavilon) va Ginkakudzi (Kumush pavilon) xuddi shu davrda bunyod etilgan.
- 16-asr oxiri 18-asr boshlarida Yaponiya tipik toifalarga ajpalgan Sharq mamlakatidan iborat bo'lib, har bir viloyat ma'lum bir feodal – daymellar nazoratida bo'lgan, ularning qo'lida dvoryan – samuraylar xizmat qilgan.

**Ichki va tashqi
siyosatning
harbiy-
tasviri**

Mamlakat tepasida rasman imperator tursa-da, siyosiy hokimiyat amalda harbiy hukmdor – syogun qoʻlida boʻlgan.

- Mamlakatni birlashtirishda uch mashhur tarixiy shaxsning xizmati beqiyos. Bular: Nobinaga – katta er egasi, Xideyosi – dehqon va Ieyasu – zodagon, saroy xizmatchisi. Ular birgalikda armiya tuzib, mamlakatni fuqarolar urushi girdobidan qutqarib qolishdi. Yuqoridagi qahramonlardan biri Tokugava Ieyasu oʻziga qarashli mavzeda Edo shahrini bunyod etdi. Keyinchalik bu shahar Tokio nomi bilan yuritiladigan boʻldi.
- Buyuk geografik kashfiyotlardan soʻng Yaponiyaga portugallar, ispanlar, gollandlar va boshqalar savdo-sotiq uchun kirib kelishdi. Biroq ular bilan xristian dinini targʻib etuvchi missionerlar va iyezuitlar ham kirib kelishib, oʻz gʻoyalari zori berib targʻib eta boshladilar. Bu harakatlar yaponiya mustaqilligiga real xavf solardi.
- 1587-yilda qabul qilingan dekretga koʻra, Yaponiyada missionerlik bilan shugʻullanish man etildi. Chet elliklar uchun Yaponiya faqatgina savdo-sotiq uchunгина ochib qoʻyildi. 1636-yildan esa Yaponiya xorijliklar uchun butunlay „yopildi“. Darhaqiqat, yaponlarning, ayniqsa davlat rahbarlarining sezgirligiga tan berish lozim.
- 19-asrning oʻrtalarida AQSH Yaponiyani „ochishga“ urindi. Muzokaralar natijasida Yaponiyaning ikki porti AQSH uchun ochib berildi.
- Yaponiya 19-asrning oʻrtalarida ham qoloq bir mamlakat edi. Qisqa vaqt ichida Yaponiya rivojlangan mamlakatlar qatoridan oʻrin oldi. Gap shundaki, yaponlar Gʻarb ilm-fani, texnologiyasini ijobiy oʻzlashtirishlari bilan oʻzlarining eng yaxshi, asrlar davomida shakllanib kelgan udumlari va anʼanalarini saqlab qoldilar. Koʻplab yapon yoshlari chet ellarda tahsil ola boshladi. Barcha vatanparvar kuchlar, Yaponiyaning ilgʻor kishilari, ziyolilari, davlat arboblari imperator Musixito atrofida jipslashdilar. Oqibatda Yaponiya jadallik bilan rivojlanib, gʻarblarni ham ortda qoldirdi.

Yaponiya ikkita burjua- demokratik inqilobini boshidan kechirdi. Birinchi inqilob 1867-1868-yillarda boʻlib oʻtdi va «Meydzi restavratsiyasi» nomi bilan tarixda qoldi. 1889-yilgi konstitutsiya boʻyicha Yaponiya imperator boshchiligidagi monarxiya deb eʼlon qilingan edi, lekin qonun chiqarish hokimiyati imperator bilan birga qonunlar ishlab chiqishi shart boʻlgan parlamentga berilgandi. Burjua islohotlarining amalga oshirilishi bozor munosabatlari rivojlanishi uchun zaminni tozaladi va XIX-XX asrlar chegarasida Yaponiya jadal surʼatlar bilan boshqariladigan bozor munosabatlarini keng tarqatish bosqichiga kirdi.

Davlat iqtisodiyot rivojlanishini kuchli nazorat qilardi - zavod-fabrikalar qurib, xususiy kapitalni jalb etishi shart boʻlgan korxonalar tuzardi. Yirik moliyaviy oligarxiyalar - *dzaybatsular*: Mitsui, Mitsubishi, Sumitomo, Yasuda va Okura vujudga kelib, amalda yapon iqtisodiyotining xoʻjayinlariga aylanishdi. Ular orasida *Mitsui* va

**XX asr boshlarida
mamlakatning
ijtimoiy-iqtisodiy
ahvol**

chorak qismini tashkil qiluvchi davlat kapitali bilan mustahkam hamkorlikda ishlashardi.

Byurokratik davlat mashinasining butun yuqori qismi dzaybatsular bilan bog'liq bo'lib, ularning aksiyalariga egalik qilgani holda dzaybatsular ravnaqidan manfaatdor edi. Shu tariqa Yaponiyada bozor munosabatlari rivojlanishi davlat apparatiga bog'liq edi va bu hoi unga Yaponiyaning ichki hamda tashqi siyosatida ustivor mavqe yaratardi.

Yaponiya foydali qazilmalarga kambag'al. Qishloq xo'jaligida feodal-samuraylarning zo'ravonligi Yaponiyaning xom ashyo resurslari va oziq-ovqat imkoniyatlarini chegaralar, ichki bozorni toraytirardi. Bu hoi yapon harbiylarini katta tashqi siyosiy mojarolarga undab, harbiylar siyosatda rahbar kuchga aylandi. Natijada harbiylarning o'ta agressivligi kuchaydi, ularning dzaybatsular tomonidan quvvatlanishi esa asta-sekin Yaponiyani harbiylashgan mamlakatga aylantirdi.

Yaponiya 1894-1895 yillarda Xitoyga, 1904-1905 yillarda Rossiyaga qarshi ikkita muvaffaqiyatli urush o'tkazdi. Bu g'alabalar Yaponiyani buyuk davlatlar darajasiga chiqardi. Yaponiya Birinchi jahon urushida Antanta tomonidan qatnashdi va g'oliblar qatorida bo'ldi. U mukofot tariqasida Shandun yarim oroli, Tinch okeanidagi Germaniyaga qarashli Marian, Karolina, Marshal) orollariga mandatni oldi. Ushbu orollarning olinishi Yaponiyani Tinch okeani akvatoriyasi markaziga chiqarib, AQSHning asosiy harbiy-dengiz bazasi - Gavay orollariga yaqinlashtirdi.

Imperator, dzaybatsular, samuraylar va yapon generallari Birinchi jahon urushidan keyinok buyuk yapon imperiyasini yaratish rejalarini tuza boshladi. Sovet Rossiyasi agressiyaning birinchi qurboni bo'ldi. **1918-yili** yapon qo'shinlari sovet Rossiyasi hududiga bostirib kirib, Vladivostokni, Primore, Sharqiy Sibir va Shimoliy Saxalinni egallab oldi. Butun Sibirni bosib olish rejalashtirilgan edi. Kolchak va ataman Semenov qo'shilmalarining tor-mor qilinganligi, shuningdek boshlanib ketgan partizanlik harakati yaponlarni Rossiyadan ketishga majbur qildi.

Biroq yapon harbiylarini to'xtatish endi qiyin bo'lib qolgan edi. Urushni boshlashga tayyorlanayotgan, qudratli flot va zamonaviy aviatsiyaga ega ulkan armiya tuzilgandi. Yaqinda esa cheksiz inson resurslariga ega ulkan Xitoy, tabiiy resurslarga boy Janubi-Sharqiy Osiyo, Britaniya mustamlakalari - Birma, Malayya, Hindiston joylashgan edi. **1931-yil sentabrida** Yaponiya Xitoyning shimoli-sharqiy provinsiyalarini bosib olib, bu yerda *Manchjou-Go* qo'g'irchoq davlatini barpo etdi. Xuddi shu vaqtdan Xitoy bilan faqat 1945-yilda tugallangan uzoq urush boshlandi.

Yaponiya fashistik davlatlar bilan yaqinlashish yo'lini tanladi. Bu **1940-yili** agressorlar - Yaponiya, Germaniya va Italiyaning uchyoqlama pakti bilan rasmiylashtirildi. *Uchyoqlama pakt* Germaniyaning raqiblari - AQSH, Angliya va Fransiyaqa qarshi yo'naltirilgan edi. Germaniya va Italiyadan madad berish va'dasini olgan Yaponiya Tinch okeanidagi o'z asosiy raqibini safdan chiqansh uchun AQSHga,

mustamlakalarini bosib olish maqsadida Angliyaga qarshi urushga faol tayyorlana boshladi.

Ikki jahon urushi oralig'ida Yaponiyaning rivojlanishi tekis kechmadi. Birinchi jahon urushida u Tinch okeani bozoriga o'z eksportini keskin oshirishga erishdi. Yaponiyaning chet elga kapital sarfi deyarli besh karra miqdorda ortdi. Butun Xitoy tashqi savdosining 50 foizi Yaponiya hissasiga to'g'ri kelardi. Harbiy ta'minot va tashqi iqtisodiy ekspansiya sanoat rivojlanishiga kuchli turtki berdi. Urush yapon burjuaziyasini boyitdi. Aksiyadorlik jamiyatlarining kapitali 2,5 barobar ko'paydi.

Dzaybatsularning yapon siyosatiga ta'siri yanada kuchaydi. «Mitsubisi» konserni 20-yillarda 120 ta kompaniyani nazorat qilardi va o'z tarkibida temir yo'l, elektrotexnika, metallurgiya, kemasozlik, kemachilik kompaniyalariga ega edi. Dastlab bankirlik uyi bo'lgan «Yasuda» birlashmasi urush paytida katta miqdordagi sanoat korxonalarini sotib oldi. Dzaybatsularning kuchayishiga yondosh ravishda davlatning tadbirkorlik faoliyatidagi rolining yanada ortishi jarayoni bordi. Davlat iqtisodiyotga katta mablag'larni sarflar va bu mablag'larning barchasi dzaybatsularga berilgandi. Imperator (mikado) mamlakatning eng yirik zamindori bo'lgani holda «Mitsui» va «Mitsubisi» konsernlarining ham yirik aksiyadori edi. Yaponiya 20-yillarda yirik jahon davlatiga aylandi.

Lekin Yaponiya iqtisodiyotida hamma narsa joyida emas edi. Avvalo, 20-30-yillarda qishloq xo'jaligi og'ir inqirozni boshidan kechirdi. Qishloqda pomeschik-samuraylarning hukmronligi dehqonlar mehnati samara dorligining pasayishiga olib keldi. Konsernlarning qudratli byurokratik apparati bilan texnik jihatdan qoloq mayda va o'rta sanoat o'rtasida nomutanosiblik yuzaga keldi. Ichki bozorga xizmat ko'rsatuvchi qator tarmoqlarda 30-yillar boshlarida ham sanoat rekonstruksiyasi tugallanmagan va ular oddiy asbob-uskunakfrda ishlashardi. Monopoliyalarning rivojlanishi mustamlakalarni, norentabel korxonalar mahsuloti va raqobatbardosh bo'lmagan buyumlarni sotish bozorlarini talab qilardi. Yaponiyada mustamlakalarni bosib olishga tayyorlanayotgan va mustahkam siyosiy ittifoqqa birlashgan harbiylar, pomeschik-samuraylar hamda dzaybatsular diktaturasi shakllandi.

Tegishli rejalarni amalga oshirish uchun mamlakat iqtisodiyotini harbiy jashtirish o'tkazildi. 1934-yilda Yaponiya dunyodagi eng qudratli armiyalardan biriga ega bo'lib, urushga tayyor edi. Butun iqtisodiyot harbiy izga ko'chirildi. 1938-yil martida «Millatni umumiy safarbar qilish haqida»gi qonun qabul qilinib, bunda dzaybatsular va ishlab chiqarishga aloqador kompaniyalarga kreditlar, xom ashyo, ishchi kuchi va kafolatli buyurtmalar olishda ulkan imtiyozlar berildi. «Umumiy safarbar qilish haqida»gi qonun bo'yicha har qanday ish tashlashlar va yig'ilishlar ta'qiqlandi, ish kuni 14-16 soatgacha davom etardi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar.

1. Yaponiya uchun birinchi jahon urushining oqibatlari nimalardan iborat bo'ldi?
2. Yaponiya iqtisodiyotida muhim rol o'ynagan kompaniyalardan qaysilarini bilasiz?

3. XX asr boshlarida Yaponiyaning ijtimoiy- iqtisodiy hayotida qanday o'zgarishlar yuz berdi?
4. Dzyabasularning Yaponiya siyosatiga ta'siri qanday bo'ldi?
5. "Yaponiya ichki va tashqi siyosatining harbiylashtirilishi sabablari" mavzusida mustaqil ishlang.

1918-1939- YILLARDA ARAB DAVLATLARI

Urushning arab davlatlariga ta'siri

Arab davlatlari dunyoning ikkt qit'asida (Osiyo va Afrikada) joylashgan. XX asr boshlarida barcha arab davlatlari mustamlaka yoki yarim mustamlaka bo'lganlar. Xususan, Osiyoda joylashgan arab davlatlari Turkiya imperiyasi tarkibiga kirgan. Afrika qit'asidagi Misr va Sudan - Buyuk Britaniyaning; Tunis, Jazoir va Marokash - Fransiyaning; Marokashning bir qismi - Ispaniyaning; Liviya esa Italiyaning mustamlakasi edi. Birinchi jahon urushi natijasida Turkiya imperiyasi quladi. Biroq bu hodisa barcha arablarga ham mustaqillik keltirgani yo'q. Saudiya Arabistoni va Yaman mustaqil davlatlarga aylandi, Osiyodagi arab hududlari (Millatlar Ligasining mandat tizimiga asosan) Buyuk Britaniya va Fransiya nazorati ostiga berildi. Shimoliy Afrikada yashovchi arab xalqi mustamlaka zulmi ostida qolaverdi. Bunga qarshi xalq milliy-ozodlik kurashini tobora kuchaytirdi.

Suriya

Suriya to'rt asr davomida Turkiya mustamlakasi bo'lib kelgan. Birinchi jahon urushi oxirida esa u Fransiya qo'shinlari tomonidan ishg'ol etildi. XX asr boshlarida ham Suriyada o'rta asrlarga xos ishlab chiqarish munosabatlari hukmron edi. Aholining asosiy qismi qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanar, yerning ko'pchiligi katta yer egalari (feodallar) qo'lida edi. Dehqonlar (fallohlar)ning katta qismi bir parcha yerga ham ega emasdi. Ular ijaraga yer olib ishlashga majbur edilar. Sanoat juda sekin rivojlanmoqda, o'z vatanida ish topa olmagan ziyolilar chet elga ketishga majbur bo'lardi. Suriya xalqi Turkiyaning Antanta davlatlariga to'lashi zarur bo'lgan tovonning bir qismini to'lashga majbur etildi. Bu esa, o'z navbatida, aholi turmush darajasini yanada yomonlashtirib yubordi.

1918-yilning noyabr oyidayoq Suriya xalqining milliy-ozodlik kurashi boshlandi. Fallohlar partizan guruhlarini tuza boshladilar. 1919-yil) Latakiyada ko'tarilgan qo'zg'olon 3 yil davom etdi. Parij tinchlik konferensiyasida Suriyani mustaqil davlat deb tan olishgach, Suriya Bosh kongressi qonuniy mudofaa holati e'lon qildi. 1919-yilning noyabrida joylarda Xalq milliy kengashi tuzildi. Kengash partizan harakati uchun mablag' va qurol to'plash bilan shug'ullandi. Partizan guruhlariga ko'ngillilarni jalb etdi. Milliy kengash dekabr oyida Suriya hukumatini tuzdi. Biroq mamlakat amiri Faysalning Fransiya bilan kelishuvchilik siyosati milliy-ozodlik kurashi kuchayishiga to'g'anoq bo'la boshladi.

Faysal 1920-yil boshlarida davlat to'ntarishi o'tkazdi va parlament tarqatib yuborildi. Mart oyida o'zini Suriya qiroli deb e'lon qildi. 1920-yilning aprel oyida, San-

Remo shartnomasiga ko'ra, Suriya Fransiyaning mandati nazoratiga berildi. Iyul oyida Fransiya armiyasi Damashq shahriga kiritildi.

Harbiy vazir Yusuf Azma boshchiligidagi vatanparvar kuchlar Fransiya qo'shinlariga qarshi tengsiz jang qildilar va katta talafot ko'rdilar. Qirol Faysal esa taslimchilik yo'lini afzal ko'rdi. U armiyani qurolsizlantirdi, Damashqni esa Fransiya qo'shinlariga jangsiz topshirdi. Fransiya harbiy ma'muriyati Faysalga ishonmas edi. Uni Buyuk Britaniya manfaatlariga xizmat qiluvchi shaxs, deb hisoblardi. Shuning uchun ham Faysalni Suriyadan chiqarib yubordi.

1925-1927-yillar Suriya tarixiga milliy-ozodlik kurashining eng yuksalgan davri bo'lib kirdi. Chunki 1925-yilning iyul oyida Jabel-Drus viloyatida dehqonlar ko'targan qo'zg'olon boshlandi. Uning ta'sirida butun mamlakat miqyosida partizanlar harakati kuchaydi. Qo'zg'olonga Xalq partiyasi (1925-yil fevralida tuzilgan) rahbarlik qildi. 18-oktabrda partizanlar Damashq shahrini egalladilar. Fransiya armiyasi Damashqdan chiqib ketishga majbur bo'ldi.

Biroq fransuzlar 2 kun davomida shaharni artilleriya va havodan bombardimon qildilar. Oqibatda vatanparvar kuchlar Damashqni tashlab chiqishga majbur bo'ldilar. Vaqtdan yutish maqsadida ayyor fransuz harbiy ma'muriyati vatanparvar kuchlar vakillari bilan muzokara olib boraboshladi. O'z ahvolini yaxshilab olgach esa, 1926-yilning may oyida hujumga o'tdi. 1927-yilning bahoriga kelib qo'zg'olonni to'la bostirishga erishdi. Fransuz ma'muriyati ayni paytda mahalliy kuchlarga qisman yon bosish siyosatini ham qo'llay boshladi.

1928-yilda suriyaliklarga Ta'sis Majlisini chaqirishga ruxsat berdi. Biroq Ta'sis Majlisi fransuz ma'muriyati o'ylaganchalik mo'min-qobil bo'lib chiqmadi. Aksincha, Ta'sis Majlisi mamlakat konstitutsiyasiga Suriyaning Fransiya mandati nazoratiga bo'ysunishi haqidagi moddani kiritmadi. Bunga javoban Fransiyaning Suriyadagi Oliy komissari Ta'sis Majlisini tarqatib yubordi. Suriya parlamentini Konstitutsiyaga bu moddani qo'shishga majbur etdi. Suriya parlament respublikasi deb e'lon qilindi. 1933-yilning noyabrida parlament ham tarqatib yuborildi. Konstitutsiya bekor qilindi.

Fransiyada xalq fronti hukumati hokimiyat tepasiga kelgach, tashqi siyosat masalasida ham ba'zi o'zgarishlar yuz berdi. Chunonchi, yangi hukumat harbiy yo'l bilan Suriya masalasini hal etish mumkin emasligini to'g'ri baholay oldi. Suriya Konstitutsiyasi tiklandi. Vatanparvar kuchlar ittifoqiga kirgan partiya vakillari hukumati tuzildi.

Bu hukumat 1936-yilning sentabrida Fransiya hukumati bilan shartnoma tuzishga erishdi. Shartnomada Suriyaga 3 yil ichida mustaqillik berilishi ko'zda tutilgan edi. Biroq Fransiya parlamenti bu shartnomani tasdiqlamadi. Aksincha, ikkinchi jahon urushi arafasida Suriya parlamenti yana tarqatib yuborildi. Konstitutsiya yana bekor qilindi. Biroq bu zarbalar milliy-ozodlik kurashini to'xtatmadi.

Fransiya 1940-yilda taslim bo'lgach, Suriyada ham Germaniya ta'siri kuchaya boshladi. Biroq bu uzoq davom etmadi. 1941-yilning iyul oyida ingliz-fransuz armiyasi Suriyaga kirdi. Mamlakatdan fashist agentlari quvildi. Ikkinchi jahon urushi tufayli qiyin ahvolga tushib qolgan Fransiyaning de Gol hukumati Suriyaga mustaqillik berishga majbur bo'ldi. 1941-yilning 27-sentabrida Suriya mustaqil davlat, deb e'lon qilindi.

Iroq

Birinchi jahon urushi yillarida Iroq hududi Buyuk Britaniya tomonidan ishg'ol qilindi. Bu hol urushdan keyin ham davom etdi. Mamlakatning barcha qismlarida ingliz mustamlaka ma'muriyati tashkil etildi. Mustamlakachilik siyosati mamlakat xo'jaligini halokat yo'qasiga keltirib qo'ydi. Ishchi kuchi yetishmasligi oqibatida ekin maydonlarining deyarli yarimi tashlandiq holga kelib qoldi. Bu ishga yaroqli erkak aholining katta qismi dastlab Turkiya armiyasiga, keyinchalik esa ingliz mehnat korpuslariga safarbar etilganligining oqibati edi. Mamlakatda ocharchilik yuz berdi. Turli yuqumli kasalliklar keng tarqaldi. Ingliz mustamlakachi ma'murlari katta yer egalari o'z tomonlariga og'dirishga urindilar. Shu maqsadda dehqon jamoalariga qarashli yerlarni ham qabila shayxlari, diniy va dunyoviy rahnomalarga birlashtirib qo'yishdi. Biroq bu tadbir Iroqda ham milliy-ozodlik kurashining oldini ololmadi. Vatanparvar kuchlar, ya'ni milliy burjuaziya, kichik va o'rta qabilalar shayxlari, inglizlarning o'z faoliyatlariga aralashuvdan norozi bo'lgan qabila yo'lbo'shchilari, dehqonlar, savdogarlar, ziyolilar, inglizlarga qarshi bo'lgan yirik yer egalari, ruhoniylar "Mustaqillik posbonlari" deb ataluvchi jamiyat tuzgandi. Uning rahbari savdogar Ja'far Abu Timman edi. Jamiyat Iroqqa to'la mustaqillik berishni talab etdi.

Inglizlar bilan kelishuvchilar tarafdorlari esa «Iroq vasiyati» deb ataluvchi jamiyatni tuzdilar. 1920-yilda milliy-ozodlik qo'zg'oloni boshlandi, 30-iyulda Rumeys shahrida yuz bergan qo'zg'olon umumiroq ozodlik urushiga aylanib ketdi. Qo'zg'olonchilar mamlakatning katta qismini ozod qilishga erishdilar. Buyuk Britaniya bu ozodlik urushini bostirish uchun 150 ming kishilik armiya tashladi. Bu armiya 1920-yilning noyabr oyida ozodlik urushini bostirishga musharraf bo'ldi. Ozodlik urushi to'liqidan cho'chib ketgan Buyuk Britaniya ichki kuchlar madadiga har qachongidan ham kengroq tayana boshladi. Shularning yordamida o'z mavqeini saqlab qolishga intildi. Shu maqsadda oktabr oyida Iroqning Muvaqqat burjua hukumatini tuzdi, 1921-yilning 23-avgustida esa Angliyaning sodiq malayi Faysal al-Xoshimni (Suriyaning sobiq qiroli) Iroq qiroli deb e'lon qilinishiga erishdi. Amalda esa hokimiyat, mandat tizimi qoidasiga ko'ra, ingliz Oliy komissari qo'lida edi.

1922-yilda inglizlar Iroqqa yana bir og'ir shartnomani qabul qildirdilar. Unga ko'ra, Iroq hukumati xalqaro va moliyaviy masalalarni ingliz Oliy komissari maslahati bilan hal etishi zarur edi. Bundan tashqari, Iroqda ingliz qo'shinlari saqlanib turadigan bo'ldi. Mamlakat iqtisodiy hayoti ingliz komissiyasi nazorati ostiga olindi.

1924-yilga kelib Buyuk Britaniya mandat tizimi yo'li bilan Iroqda to'la hukmronlikka erishdi. «Terkish petroleum» kompaniyasini tuzib, Iroq neftini qo'lga oldi. 1927-yilda bu «Iroq petroleum kompaniyasi»ga aylantirildi. Biroq bu ozodlik kurashini to'xtata olgani yo'q. Iroq milliy partiyasi (rahbari Abu Timman), Iroq uyg'onish partiyasi (rahbari as-Sadr) boshchiligidagi Iroq xalqi ozodlik kurashini davom ettirdi. Buning natijasida Buyuk Britaniya mustamlakachi hukumati Iroq vatanparvar kuchlariga yon bosishga majbur bo'ldi va endi mandat nazoratini bekor qilish zarur, degan xulosaga keldi.

1930-yilning 30-iyunida Buyuk Britaniya va Iroq o'rtasida 25 yillik yangi shartnoma imzolandi. Iroq nomidan shartnomani Bosh vazir Nuri Said imzoladi. Shartnomaga ko'ra, Buyuk Britaniya Iroq Millatlar Ligasiga kirgandan so'ng, uni mustaqil davlat, deb tan oladigan bo'ldi. Ayni paytda shartnoma Iroqni «do'stlik» va «ittifoqchilik» rishtalari bilan Buyuk Britaniyaga bog'lab qo'ydi. Chunonchi, tashqi siyosatda Iroq Buyuk Britaniya bilan maslahatlashib olishga majbur edi. Iroqda ingliz harbiy bazalari saqlab qolindi. Bundan tashqari, Iroq mudofaasi masalasida Buyuk Britaniya manfaatlarini hisobga olishi zarur edi. Ayni paytda Buyuk Britaniya Iroqqa o'z maslahatchilari va ekspertlarini yuborishda monopol huquqqa ega edi. 1932-yil 3-oktabrda Iroq Millatlar Ligasiga qabul qilindi va shu tariqa u to'la bo'lmasada davlat mustaqilligiga erishdi. 1933-yildi hokimiyatga al-G'ayloniy keldi. Hukumat bir necha marta o'zgardi.

Hech bir davlat o'z mustaqilligini oson yo'l bilan mustahkamlay olmagan. Iroq ham bundan mustasno emas. 1936-yilning 29-oktabrida Iroqda o'tkazilgan harbiy to'ntarish buning dalilidir. Bu to'ntarishga general Bakr Sidqiy rahbarlik qildi va Iroq qiroli G'ozii 1 ni hukumatni tarqatib yuborishga majbur etdi. Iroqning eng boy shaxslaridan biri, to'ntarishning faol tashkilotchisi Hikmat Sulaymon bosh vazir etib tayinlandi. Bakr Sidqiy esa Iroq armiyasi bosh shtabining boshlig'i lavozimini egalladi. Hikmat Sulaymon hukumati «Milliy islohotlar hukumati» deb ataldi. Bu hukumat, hatto, davlat yerlarini yersiz dehqonlarga bo'lib berishni va'da qildi. Biroq asosan katta yer egalari, qabila shayxlari va savdogarlardan iborat parlament agrar islohot o'tkazishga yo'l bermadi.

Hikmat Sulaymon va Bakr Sidqiylar esa o'z siyosiy muxoliflarini qatag'on qilishni davom ettirdilar. Ayni paytda ular fashistlar Germaniyasi va Italiya bilan yaqinlashish yo'lini tuta boshladilar. Bunga qarshi bir qator vazirlar hukumat tarkibidan chiqdi. Shu tariqa «Milliy islohotlar» hukumati barham topdi. Bu hoi oxir-oqibatda inglizlar tarafdori bo'lgan kuchlar tomonidan Bakr Sidqiyga qarshi fitnalar uyushtirilishiga olib keldi. 1937-yilning avgustida Sidqiy o'ldirildi. 1939-yilning 25-dekabrida Nuri Said boshchiligida yangi hukumat tuzildi. 1939-yilning 3-aprelida qiroli G'ozii 1 halok bo'ldi (avtomobil halokatida) va uning 4 yashar o'g'li qiroli deb e'lon qilindi. Shu tariqa amalda butun hokimiyat Nuri Said qo'lida to'plandi.

Ikkinchi jahon urushi boshlangach, Iroq Germaniya bilan diplomatik aloqasini uzdi va o'zining betarafligini e'lon qildi. Shunday bo'lsada, uning iqtisodiyoti amalda Buyuk Britaniyaga xizmat qildi. 1941-yilning 1-aprelida «Oltin kvadrat» deb atalgan harbiy tashkilot (al-G'ayloniy) davlat to'ntarishi o'tkazdi. Biroq bu hoi uzoq davom etmadi. 2-may kuni Buyuk Britaniya armiyasi harbiy harakat boshladi va Iroqni to'la ishg'ol etdi, yana Buyuk Britaniyaga xayrixoh kuchlar hukumati tiklandi. 1943-yilning 17-yanvarida Iroq Germaniya va Italiyaga qarshi urush e'lon qildi.

Misr

Misr XIX asrning 80-yillarida Buyuk Britaniya mustamlakasiga aylandi. Buyuk Britaniya hukm-ron doiralari Misrni metropoliya, xomashyo bazasiga aylantirdi. Mamlakatda saqlab qolingani qirolik hokimiyati amalda Buyuk Britaniya tayanchiga aiantirildi. Birinchi jahon urushi tugaganidan so'ng ozodlik kurashining yangi to'lqini

boshlandi. Vatanparvar kuchlar «Misr vakillari» («Vadf Misri») deb atalgan tashkilot tuzdilar. U Misr mustaqilligi uchun kurashni boshqaruvchi tashkilot edi. Tashkilotni Saad Zag'lul boshqardi. Tashkilot Misrga mustaqillik berishni talab etdi. Bunga javoban inglizlar «Misr vakillari»ningfaoliyatini taqiqladi. S. Zag'lul Malta oroliga surgun qilindi. Bular Misrda ozodlik qo'zg'olonining boshlanishiga turtki bo'ldi.

1919-yilning 9-may kuni Qohira aholisi namoyishga chiqdi. Namoyish uch kun davom etdi. «Misr - misrliklar uchun» shiori ostida o'tkazilgan ushbu tinch namoyish mustamlakachilar tomonidan o'qqa tutildi. Bu namoyishning qo'zg'olonga aylanib ketishiga olib keldi. Qo'zg'olon katta qiyinchilik bilan bo'lsada bostirildi. Aholi noroziligini pasaytirish uchun Saad Zag'lul mamlakatga qaytarildi. Ayni paytda u Parij tinchlik konferensiyasiga ham yuborildi. Biroq Zag'lul Misr mustaqilligining tan olinishiga erisholmadi. Aksincha, Misr ustidan Buyuk Britaniya protektorati tan olindi. Ammo Buyuk Britaniya hukmron doiralari Misrni bundan buyon eski usullar yordamida itoatda saqlab turish mumkin emasligini yaxshi tushunar edilar. Endi Buyuk Britaniya «yangi» - sinalgan yo'lni tanladi. Bu yo'l Misrga davlat mustaqilligi berish, biroq turli kuchli vositalar yordamida uning amalda Buyuk Britaniyaga qaramligini saqlab qolish yo'li edi. Shu tariqa Buyuk Britaniya 1922-yilning 28-fevralida Misrning mustaqilligini tan oldi. Misr mustaqil suveren davlat deb e'lon qilindi.

Buyuk Britaniya o'zida Misr hududidagi imperiya yo'llarini qo'riqlash, Misrni chet el agressiyasidan himoya qilish, chet el manfaatlarini va kam sonli millat vakillarini himoya qilish huquqlarini saqlab qoldi. 1923-yilda qabul qilingan Konstitutsiya Buyuk Britaniyaning yuqorida sinab o'tilgan huquqlarini qonunlashtirib qo'ydi. Chet elliklarning barcha huquq va imtiyozlari saqlab qolindi. 1924-yilning yanvarida Saad Zag'lul boshchiligidagi hukumat tuzildi.

Saad Zag'lul hukumati Sudan xalqining mustaqillik kurashini qo'llab-quvvatlay boshladi. Shuning uchun Buyuk Britaniya hukumati Zag'lulni hokimiyatdan chetlatishga qaror qildi. 1924-yilda misrlik terrorchi tomonidan Sudandagi ingliz general-gubernatori o'ldirildi. Bundan Buyuk Britaniya Misrga qarshi harbiy harakat boshlashga bahona sifatida foydalandi. Natijada Zag'lul hukumati iste'fo berishga majbur bo'ldi. Buyuk Britaniya bilan hamkorlik qilish tarafdorlaridan iborat yangi hukumat tuzildi.

1929-1933-yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi Misr xalqi turmush darajasiga katta salbiy ta'sir ko'rsatdi. Chet el monopoliyalari mamlakatni talay boshladi. Paxtachilik qisqardi. Soliq eski holicha qoldi. Shunday bir sharoitda 1930-yilda Buyuk Britaniya Misrga yanada haqoratli yangi shartnomani qabul qildirishga urindi. Lekin Bosh vazir Naxxas poshsho buni qabul qilmadi. Shundan so'ng qirol Fuad Ismoil Sidqiyni Bosh vazir qilib tayinladi. Bu hoi milliy-ozodlik kurashining yangi to'lqini boshlanishiga sabab bo'ldi.

Ozodlik kurashi rahbarlariga qarshi repressiyani kuchaytirish maqsadida Misr hukumati 1930-yilning oktabrida 1923-yilgi Konstitutsiyani bekor qildi va parlamentning huquqlarini cheklovchi yangi Konstitutsiyani amalga kiritdi. 1934-yilda mamlakatda g'alla yetishtiruvchilar manfaatini himoya qilish maqsadida import g'allaga boj to'lovini oshirdi. Bu esa nonning narxini oshirib yubordi, mamlakatda kuchli namoyishlar va ish tashlashlar yuz berishga olib keldi. Shunday sharoitda Buyuk

Britaniya yangi siyosiy vaziyatga mos yo'l tanlashga majbur bo'ldi. Uning ko'rsatmasi bilan 1935-yilning dekabrda 1923-yil Konstitutsiyasi qayta tiklandi.

1936-yilning avgustida Buyuk Britaniya Misrni o'zi uchun qulay shartnoma imzolashga majbur etdi. Shartnomaga ko'ra, Misrdagi ingliz Oliy komissari endilikda elchi deb ataladigan bo'ldi. Nomiga bo'lsada ingliz okkupatsiya rejimi bekor qilindi. Biroq shartnoma Buyuk Britaniyaga Suvaysh kanali zonasi, Qohira va Aleksandriya shaharlarida o'z armiyasini saqlash huquqini berdi. Bundan tashqari, ingliz samolyotlari Misr hududi ustida uchish, Misr aerodromlariga qo'nish huquqiga ega bo'ldi. Armiya ingliz harbiy missiyasi nazoratiga olindi. Shuningdek, urush harakatlariboshlansa, Buyuk Britaniya Misr hududidan tayanch sifatida foydalana olar edi. Shu tariqa 1936-yilgi ingliz-misr shartnomasi amalda ingliz hukmronligini saqlab qoldi.

1939-yilda Ikkinchi jahon urushi boshlangach, Misr Buyuk Britaniya tomonida turishini ma'lum qildi. 2-sentabr kuni Misr hukumati mamlakatda harbiy holat e'lon qildi. Mamlakat iqtisodiyoti Buyuk Britaniya manfaati uchun xizmat qilaboshladi. Qirol Faruh boshchiligidagi siyosiy kuchlar guruhi Germaniya va Italiya bilan yaqinlashish yo'lini tutdi.

Ikkinchi jahon urushi boshlarida Italiya armiyasi Misr hududlariga ham bostirib kirdi. Biroq bu holat uzoq davom etmadi. Ingliz armiyasi 1941-yilning boshlarida Italiya qo'shinlarini Misrdan surib chiqardi. 1942-yilda fashistlar Germaniyasi agenturasi Misrda davlat to'ntarishini tayyorlashga kirishdi. Bunga yo'l qo'ymaslik uchun qirol saroyini ingliz armiyasi egalladi va Buyuk Britaniya tarafdori bo'lgan hukumat tuzildi. 1943-yilning may oyiga kelib butun shimoliy rayon nemis-italyan qo'shinidan tozalandi. 1945-yilning fevral oyida Misr Germaniya va Yaponiyaga qarshi urush e'lon qildi. Bu Misrga Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) ta'sis konferensiyasida qatnashish huquqini berdi.

Jazoir

Yuqorida ta'kidlanganidek, XX asr boshlarida ham Jazoir Fransiya mustamlakasi zulmi ostida edi. (Fransiya Jazoirni 1830-yildayoq bosib olgan edi). Birinchi jahon urushi yillarida Jazoir iqtisodiyoti Fransiya manfaatiga xizmat qildirildi. Fransiya armiyasi saflariga chaqirilgan jazoirliklardan front orti ishlarida foydalanilgan. Urush Fransiyani qiyin ahvolga solib qo'ydi. Bunday sharoitda mustamlakalarda milliy-ozodlik kurashi to'liqlini pasaytirish nihoyatda muhim edi. Shu maqsadda metropoliya hukumati 1919-yilda Jazoir uchun alohida dekret chiqardi. Unga ko'ra, soliq masalasida fransuzlar va jazoirliklar o'rtasida mavjud notenglik tugatildi. Dehqonlar, savdogarlar, ziyolilar, sobiq harbiy xizmatchilar va davlat organlari, amaldorlarga mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlariga o'tkaziladigan saylovda qatnashish huquqi berildi.

Biroq dekret jazoirliklarning boshqa masalalardagi huquqsizligiga daxl qilmadi. Jazoir xalqi milliy-ozodlik kurashini hech qachon to'xtatgan emas. 1920-yilda Jazoir vatanparvarlari «Yosh jazoirlik» partiyasini tuzdilar. Partiyaga Jazoir xalqining qahramoni Abdul-Qodirning nabirasi Amir Holid rahbarlik qildi.

Partiya jazoirliklar huquqini fransuzlar huquqiga tenglashtirishni, irqiy kamsitishni tugatishni, mahalliy aholidan Fransiya parlamentiga deputatlar saylanishiga

ruxsat etilishini, matbuot va uyushmalarga birlashish kabi erkinliklar berilishini talab etdi. 1927-yilda «Saylangan musulmonlar federatsiyasi» tashkiloti hamda «Jazoir ulamolari ittifoqi» tashkil topdi va mustaqillik uchun kurashdi.

1929-1933-yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi Jazoir iqtisodiyotiga katta talafot yetkazdi. Bu esa xalqning turmush darajasi yanada yomonlashuviga olib keldi. Buning ustiga to'rt yil davom etgan qurg'oqchilik oqibatida chorva mollarining 80 foizi qirilib ketdi.

1936-yilda Fransiya hokimiyat tepasiga kelgan Xalq fronti hukumati Haustamlakachilik tartibini yumshatishga qaratilgan qator o'zgarishlarni joriy etdi. Tez orada Jazoir xalqining milliy-ozodlik kurashiga rahbarlik qiluvchi barcha kuchlarning umumjazoir yig'ini - Musulmon Kongressi chaqirildi. Kongress Xalq frontini qo'llab-quvvatlashini ma'lum qildi. Ayni paytda Kongress «Milliy xartiya» deb atalgan hujjat qabul qildi. Bu hujjatda mustamlakachilar joriy etgan, jazoirliklarni tahqirlovchi «yerli aholi kodeksi» ni bekor qilish talab etilgan edi.

1940-yilda Fransiya taslim bo'lgach, Jazoir amalda fashistlarga qaram bo'lib qoldi. Bu hoi milliy burjuaziya orasida bo'linish yuz berishiga olib keldi. Uning bir qismi Germaniya bilan, katta qismi esa Buyuk Britaniya va AQSH bilan hamkorlik qilish tarafdori edi. Biroq bu holat uzoq davom etmadi. 1942-yil noyabrida Shimoliy Afrikaga tashlangan ingliz-amerika qo'shinlari nemis-italyan qo'shinlariga qaqshatqich zarba berdi. Fashist qo'shinlari Jazoidan ham quvib chiqarildi. Lekin bu hodisa Jazoirni mustamlaka zulmidan ozod etmadi. U Fransiya mustamlakasi bo'lib qolaverdi.

Marokash

Birinchi jahon urushi oxirigacha ham Marokashning katta qismi hali mustamlakachilar tomonidan amalda bosib olinmagan edi. Mamlakatning xuddi shu ozod qismida bo'syunmas qabilalarning o'z davlatlari mustaqilligini saqlab qolish yo'lidagi kurashi boshlandi.

1920-yilda Ispaniya Marokashning Rif viloyatini bosib olish niyatida hujum uyushtirdi. Ispan bosqinchilariga qarshi kurashga Muhammad Abdul Karim boshchilik qildi. 1921-yilning iyulida rifliklar ispan qo'shinlarini tor-mor etdilar. Sentabr boshlarida Rif Respublikasi tuzilganligi e'lon qilindi. Abdul Karim Respublika prezidenti lavozimini egalladi. Bundan Marokashning birqismini bosib olgan Fransiya mustamlakachilari tashvishga tushib qoldilar. Ular qo'zg'olon fransuz mustamlaka hududlariga ham tarqalib ketishidan qo'rqdilar. Endi Fransiya Rif respublikasini tugatish payiga tushdi. Shu maqsadda 1924-yilning yozida unga hujum qildi. Biroq Fransiya o'zi rejalashtirgan oson g'alabaga erisha olmadi. Endi u Ispaniya bilan birgalikda Rif Respublikasini qonga botirishga kirishdi. 1925-yilning sentabrida bu ikki davlat armiyasi birgalikda Rif Respublikasiga qarshi hujum boshladi. Urush harakatlari 1926-yilning may oyigacha davom etdi. Kuchlar teng bo'lmagan bu urushda Rif Respublikasi armiyasi yengildi. Abdul Karim asir olindi. Shundan keyin ham qurolli qarshilik ko'rsatish to'xtamadi va 1934-yilgacha davom etdi. 1934-yilda Marokash milliy burjuaziyasi va ziyolilari «Mag'ribchilar bloki» deb ataluvchi siyosiy tashkilot tuzdilar. Bu tashkilot Marokash sultoni hokimiyatini kengaytirishni talab etdi. Biroq

mustamlakachilar bu talabni rad etdilar. 1937-yilda esa tashkilot faoliyati taqiqlandi. Ispaniya Marokashida Franko diktaturasi o'ratildi.

1940-yilda Fransiya Germaniya tomonidan tor-mor etilgach, Fransiya Marokashi Vishi hukumati nazorati ostiga o'tdi. Shimoliy Afrikaga tashlangan ingliz-amerika qo'shinlari fashistlar qo'shinlarini tor-mor etgach, Marokashda Fransiya mustamlakachilik tartibi saqlanib qolaverdi.

Tunis

XX asr boshlarida Tunis ham Fransiya mustamlakasi edi. To'g'ri, mamlakatini nomiga bo'lsada Tunis biyi boshqargan. Vatanparvar kuchlar 1920-yilda «Dastur» (Konstitutsiya) deb atalgan partiya tuzdilar. Unda milliy burjuaziya yetakchi mavqega ega bo'ldi. «Dastur» Parij Tinchlik konferensiyasi Fransiyani Tunisda keng islohotlar o'tkazishga majbur etadi, deb umid qilardi. Shu maqsadda u o'z delegatsiyasini 1920-yilda Parijga yubordi. Biroq bu umid puchga chiqdi. Tez orada «Dastur» mamlakatda juda katta obro' qozona oldi. Hatto, Tunis biyi ham uning talablariga qarshi chiqmadi. Oxir-oqibatda Fransiya yon berishga majbur bo'ldi.

1922-yilning iyul oyida Fransiya hukumati Tunisda Konstitutsiyaviy islohotlar o'tkazish haqida dekret chiqarishga majbur bo'ldi. Unga ko'ra, Tunisda Katta Kengash (parlament) tuzilishiga ruxsat etildi. Biroq unda fransuzlarning vakillari ko'pchilikni tashkil etishi belgilab qo'yildi. «Dastur» a'zolarining bir qismi bunga rozi bo'lsada, advokat Habib Burg'iba boshchiligidagi guruh undan norozi bo'ldi. Bu guruh 1934-yilda «Yangi dastur» partiyasiga birlashdi. Tez orada partiya rahbarlari hibsga olindi.

1936-yilda Fransiyada Xalq frontining hokimiyat tepasiga kelishi mustaqil mamlakatlardagi siyosiy partiyalarning ochiq faoliyat ko'rsatishiga imkon tug'dirdi. Butun mamlakatni namoyish qoplab oldi. Namoyishchilar Tunisga mustaqillik talab etdilar. Ayni paytda «Yangi dastur» partiyasining obro'si o'sib bordi. Bu narsa Fransiya mustamlakachilarini cho'chitib yubordi. 1938-yilning aprelida namoyishchilarga qarshi tanklar tashlandi. «Yangi dastur» rahbarlari hibsga olindi va partiya faoliyati taqiqlandi. 1939-yilda Tunisda qamal holati joriy etildi. Oldinda mustaqillik uchun kurashning azobli yo'llari turardi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar.

1. Birinchi jahon urushining Arab davlatlari uchun oqiubatlari haqida so'zlab bering.
2. Suriyaning mustaqillikka erishishi qanday jarayonda kechdi?
3. «Iroq vasiyati» haqida nimalarni bilasiz va bu jamiyatning Iroq mustaqilligi uchun ahamiyati nimada?
4. Ikki jahon urushi oralig'ida Buyuk Britaniyaning Misrdagi agressiyasi haqida so'zlab bering.
5. «Saylangan musulmonlar federatsiyasi», «Jazoir ulamolari ittifoqi» va «Yosh jazoirlik» partiyasi haqida nimalarni bilasiz?

6. Iki jahon urushi oralig'ida Marokash mustaqilligi uchun kurashgan vatanparvarlar haqida so'zlab bering.
7. Tunisidagi "Dastur" partiyasi haqida so'z yuriting.

1918-1939 YILLARDA TROPIK VA JANUBIY AFRIKA DAVLATLARI

Birinchi jahon urushidan keyingi Afrikaning siyosiy xaritasi

Tropik Afrika deganda Afrikaning shimoli va janubi orasidagi o'lka hudud tushuniladi. XVII—XIX asrlar davomida bu hudud Yevropa davlatlari tomonidan bosib olingan. Chunonchi, Dagomeya, Kamerun, Senegal, Mali, Ruanda, Somali, Togo, Markaziy Afrika Respublikasi,

Gvineya, Gabon, Chad, Kongo, Niger, Mavritaniya, Madagaskar va boshqalar Fransiya mustamlakalari edi. Buyuk Britaniya esa Gana, Malavi, Nyasalend, Uganda, Sudan, Keniya, Nigeriya, Serra-Leone, Gambiyaga egalik qilardi. Yevropaning biroz rivojlangan kichik davlatlari ham mustamlakalardan quruq qolmagan. Masalan, Belgiya hozirgi Zair hududiga (Belgiya Kongosi deb atalardi) egalik qilgan. Portugaliya esa Angola, Mozambik, Gviniya-Bisauni bosib olgan edi. Italiya Eriteriya hamda Somalining bir qismiga, Ispaniya esa Ekvatorial Gvineya hamda Ispan Saxarasiga egalik qildi.

Janubiy Afrika davlatlariga bugungi Janubiy Afrika Respublikasi, Zimbabve, Zambiya, Namibiya, Botsvana, Lesoto, Svazilend kabi davlatlar kiradi. Ularning barchasiga Buyuk Britaniya egalik qilgan. Afrikada bosib olinmagan rasmiy mustaqil ikki davlat qolgan edi, xolos. Bular -Efiopiya va Liberiya davlatlari edi. Urushdan so'ng Germaniyaning Afrikadagi mustamlakalari Buyuk Britaniya, Fransiya, Portugaliya va Belgiya o'rtasida taqsimlandi. Ko'pchiligi asosan Buyuk Britaniya va Fransiya mandati nazoratiga berilgan. 1919-yil Parij sulh konferensiyasi qarorlariga muvofiq Millatlar Ittifoqi mandatli nazoratga berilgan hududlar uch kategoriyaga bo'lindi (A,B,C). Uning muallifi Janubiy Afrika Ittifoqi Bosh vaziri Yan Smets edi.

«A» kategoriyaga nisbatan rivojlangan davlatlar kiritilgan (Suriya, Livan, Falastin, Iordaniya va Iroq). Afrikaning birorta davlati bu kategoriyaga kiritilmagan.

«B» kategoriyaga Germaniyaning Afrikadagi sobiq mustamlakalari (Janubiy-g'arbiy Afrikadan tashqari) kiritilgan. Bu kategoriyaga kiritilgan hududlarni boshqarish mandatiga ega bo'lgan davlatlar oldiga qator shartlar qo'yilgan: jumladan, qul, qurol, spirtli ichimlik savdosiga yo'l qo'ymaslik; vijdon va din erkinligini kafolatlash, jamiyat va axloqiy tartibni saqlash.

«C» kategoriyasiga eng qoloq hududlar kiritilgan. Ularni mandat berilgan davlat o'z qonunlari asosida boshqarish huquqiga ega bo'lgan. Shu tariqa Afrika hamon amalda mustamlaka holatida qolaverdi. Uni qoloqlik chulg'ab olgan edi. Milliy daromadning 90 foizi eng sodda mehnat qurollari qo'llaniluvchi qishloq xo'jaligidan kelardi. Turmush darajasi dunyoda eng past qit'a edi. Ochlik, qashshoqlik va kasallik afrikaliklarning kundalik qismati edi. Afrikaning mahalliy aholisi har jihatdan kamsitilgan edi. Uning behisob tabiiy boyliklari esa mustamlakachi davlatlar

manfaatlariga xizmat qilar edi. Bu davrga kelib «Britaniya imperiyasi otasi» Sesil Rodsning Qohiradan Keyptaungacha yerlarni egallash haqidagi orzusi ushaldi.

**Afrika
xalqlarining o'z
haq-huqqlari
uchun kurashi**

Afrika xalqining haq-huquqlari uchun kurashi Panafrika harakati deb atalgan harakatni vujudga keltirdi. Bu harakatning tashabbuskori advokat G. Silvestr Uilyam edi. Harakat negr xalqining manfaatlarini himoya qilish maqsadida tuzildi. Uning kongresslarini tay-yorlash va o'tkazishda doktor Uilyam Dyubua katta jasorat ko'rsatdi. U dunyoda o'zining negrafrika tarixiga oid asarlari bilan mashhur edi. Harakatning 1 kongressi 1919-yilda Parij shahrida chaqirildi. Unda 15 davlat (shu jumladan 9 ta Afrika davlati) vakillari qatnashdi. Uning Afrika davlatini tuzish loyihasi bor edi.

Kongress Parij konferensiyasini afrikaliklar manfaatini himoya qilishga qaratilgan xalqaro kodeksni ishlab chiqishga chaqirdi. Kongress taklifida yer va uning boylklari afrikaliklar manfaati uchun xizmat qilishi; chet el investitsiyasi Afrikani xonavayron qilmasligi; qulchilik, majburiy mehnatning va tan jazosining bekor qilinishi; koloniyadagi bolalarga jamoat hisobidan ta'lim berilishi; yerli aholiga oliy va o'rta ma'lumot olish uchun sharoit yaratilishi kabilar ilgari surilgan edi. Bundan tashqari, mahalliy aholi vakillariga boshqaruv organlarida ishtirok etish huquqi berilishi ham qayd etilgan edi. Shuningdek, Kongress Germaniya mustamlakalarining alohida davlatlar nazoratiga emas, xalqaro tashkilot nazoratiga berilishini so'ragan. Bu davrda Panafrika harakatining avj olishiga garvizm ham sabab bo'ldi. Amerikalik negr Markus Garvi 1920-yilda «Orqaga, Afrikaga!» shiori bilan chiqdi va o'zini Afrikaning birinchi imperatori deb e'lon qildi.

Ikkinchi jahon urushigacha yana 3 ta Kongress o'tkazildi. Kongress ilgari surgan g'oyalar keyinchalik milliy-ozodlik harakatining kuchayishida ma'lum darajada ijobiy ahamiyatga ega bo'ldi. Yillar o'tishi bilan Afrika davlatlarida ham milliy burjuaziya va ziyolilar shakllandi. Afrika xalqlari ozodlik uchun kurashdilar. Ular siyosiy partiyalar tuzilguniga qadar kurashning o'ziga xos shakllaridan, jumladan mustamlakachilikka qarshi kurashda xristian dinining millatparvarlik g'oyalaridan foydalandilar. Mustamlakachilarni ana shu g'oyalarga amal qilishga chaqirdilar. Vaqtli matbuot ziyolilar uchun o'z fikrlarini vatandoshlariga yetkazish vositasi bo'lib xizmat qildi.

Ba'zi davlatlarda aholining mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan kichik-kichik uyushmalari tuzildi. Ular mustamlakachi ma'murlar oldida mahalliy aholi manfaatlarini himoya qildilar. Afrikada siyosiy partiyalar ichida yirigi 1912-yilda Janubiy Afrika Ittifoqida tashkil topgan Afrika Milliy Kongressi edi.

20-yillarda mustamlakalar rivojlangan davlatlarning xomashyo bazasiga aylanib qoldi. Harbir mamlakat asta-sekin ixtisoslasha boshladi. Tropik va Janubiy Afrika dunyodagi olmosning 97 foizini, kobaltning 92 foizini, oltinning 40 foizini, platinaning uchdan bir qismini berar edi. Talonchilik avj oldi. Mustamlakalarda assimillatsiya kuchaytirildi. Tub joy aholisining ahvoli og'irlashdi. Aparteid va segregatsiya avj oldi.

Ayniqsa, Janubiy Afrika Ittifoqida bu narsa yaqqol ko'rindi. Afrikaliklar uchun ajratilgan yerlar (rezervatlar) mamlakatning 12 foizini tashkil qilib, bu yerlar qishloq xo'jaligi uchun juda noqulay edi. Rezervatlarda aholining zich yashashi va yer kamligi ularni boshqa yerlarga borib ishlashga majbur qilardi. Bundan tashqari «uy solig'i»

bo'lib, uni to'lash uchun pulni faqat «yevropacha» xo'jalikda ishlab topish mumkin edi. Afrikalik kishi oq fermerning yerida unga bir yilda 90 kun ishlab bergandagina yashashi mumkin edi.

Shu bilan birga yevropalik ishchilar bilan afrikalik ishchilar o'rtasida raqobat kelib chiqdi. Chunki afrikaliklar arzon ishchi kuchi edi. Bu 1922-yilda Vitvatersrandeda qurolli qo'zg'olon kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Bosh vazir Yan Smets shaxtyorlarga qarshi artilleriya va aviatsiya qismi bo'lgan 18 ming kishilik armiya tashladi. 5 kunlik qattiq to'qnashuvda 500 ga yaqin kishi halok bo'ldi va yarador qilindi. 6000 shaxtyor qamoqqa olindi, 2 tasi o'lim jazosiga hukm qilindi.

1929-1933-yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi davrida Afrika xalqining ahvoli yanada og'irlashdi. Janubiy Afrikada qurg'oqchilik bo'lib, rezervat aholisi ochlikdan, kasallikdan qirila boshladi. Ustiga ustak jahon bozorida olmos narxi pasayishi natijasida ko'plab olmos konlari bekilib, minglab shaxtyorlar ishsiz qoldilar.

1933-yilda Janubiy Afrika Ittifoqida koalitsion hukumat tuzildi. General M.Gersog Bosh vazir, Ya. Smets esa uning o'rinbosari bo'ldi. Diskriminatsiya kuchaydi. Ikkinchi jahon urushi yillarida Efiopiya, Italiya Somalisi va Eriteriya hududida urush harakatlari bo'ldi. 1941-yilda bu yerlarni ingliz qo'shinlari qo'lga oldi. Lekin Afrikadan juda ko'p odamlar, jumladan, Senegal o'qchilari urushga olindi. Gitler Germaniyasi Janubiy Afrikadagi fashistik tashkilotlarga, bur millatchilariga va u yerda yashovchi bir necha o'n ming nemislarga umid bog'lagan edi. Mamlakatda ish ko'rayotgan «Sariq ko'ylaklar» fashistik tashkiloti to'g'ridan-to'g'ri Berlindan boshqarilar edi. Mudofaa vaziri fashizm tarafdori Pirou armiyani shunday holga keltirib qo'ygan ediki, u endi jiddiy harbiy operatsiyalarda ishtirok etishga qodir emas edi.

Janubiy afrikalik fashistlar, ayniqsa, 1941 -1942-yillarda o'z faoliyatlarini kuchaytirdilar. Chunki bu davrda Afrikaning shimolida Germaniyaning «Afrika korpusi» hujum boshlagan edi. Mamlakatda keng tarmoqli josuslik yo'lga qo'yilgan bo'lib, shaxtalar, temir yo'llar, elektrstansiyalarda portlatishlar o'tkazildi.

Milliy partiya esa Germaniyaga qarshi urushda ittifoqchilar yengib chiqolmaydilar deb, parlamentda urushdan chiqish masalasini qo'ydi. Bu davrda yana Bosh vazirlik lavozimini egallagan Yan Smets irqiy segregatsiyadan voz kechish, ya'ni afrikalik askarlarni o't ochuvchi qurollar bilan qurollantirish haqida qaror chiqardi. Chunki unga afrikaliklardan tayanch kerak edi. Oldin afrikalik askarlarga o't ochuvchi qurollar berilmasdi. Ular faqat nayza va cho'qmorlar bilan qurollangan edilar. Armiyada 70 ming afrikalik va 40 ming metis askar bo'lib, ular Shimoliy Afrikadagi va Yevropadagi harbiy harakatlarda ishtirok etdilar.

Urush davrida ishlab chiqarish kengaydi. Bronemashina va yirik kalibrli minomyotlar ham ishlab chiqarila boshlandi. Ishchi kuchiga bo'lgan talab ortdi. Shunday qilib, Janubiy va Tropik Afrika hali Yevropa davlatlariga qaram va oldinda milliy-ozodlik harakatining mashaqqatli yo'llari turar edi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar.

1. Xaritadan Tropik va Janubiy Afrika mamlakatlarini ko'rsating.
2. Versal tinchlik shartnomalariga ko'ra Afrika mamlakatlari taqdiri qanday hal etildi?

3. “A”, “B”, va “C” kategoriyalar haqida soʻzlab bering.
4. Panafrika harakati haqida nimalar bilasiz?
5. “I-jahon urushidan keyin Afrika davlatlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy hayot” mavzusida mustaqil ishlang.

IKKINCHI JAHON URUSHI

Ikkinchi jahon urushining boshlanishi: Gʻarbiy frontdagi ahvol. Sovet davlati hududining yanada kengayishi.

Ikkinchi jahon urushi 1939-yilning 1-sentabridan 1945-yilning 2-sentabrigacha, ya'ni 6 yil davom etdi. Bu urush dunyoning 61 davlatini o'z domiga tortdi.

Ularda dunyo aholisining 80 foizi yashar edi. Armiya saflariga jami 110 mln. kishi safarbar etildi. Ikkinchi jahon urushi tarixda eng dahshatli, eng ko'p talafot va katta vayrongarchilik keltirgan urush sifatida iz qoldirdi. Chunonchi, maxsus adabiyotlarda qayd etilishicha, bu urushda 65-67 mln. kishi halok bo'lgan. Ularning yarimi tinch aholi edi.

Vayrongarchilikdan ko'rilgan zarar va urush xarajati birgalikda 4 trillion dollarni tashkil etdi. Bu urush ayni paytda eng dahshatli qurollar ishlatilgan urush ham edi. Urush oxirida hatto raketa quroli hamda atom bombasi yaratildi va ular insoniyatga qarshi ishlatildi. Fashizmning dunyoga hukmron bo'lishga intilishi va insoniyat boshiga keltirishi mumkin bo'lgan kulfati antifashistik kuchlarni birlashtirdi. Erksevar xalqlar birgalikda fashizmga qarshi kurashdilar. Va, nihoyat, g'alaba ham qozondilar. Biroq bu g'alabaga osonlikcha erishilmadi.

1939-yilning 1-sentabrida Germaniya Polshaga hujum qildi. Bunga javoban Buyuk Britaniya va Fransiya Germaniyaga qarshi urush e'lon qildilar va shu tariqa urush boshlanib ketdi. Polsha armiyasi kam sonli va yaxshi qurollanmagan edi. Shunday bo'lsada, u jasorat bilan qarshilik ko'rsatdi. Lekin kuchlar teng bo'lmagani uchun Polsha armiyasi ikki hafta ichida tor-mor etildi. 17-sentabr kuni Polsha hukumati Prezident Ridz Smigli boshchiligida mamlakatni tashlab, chet elga chiqib ketdi.

Xuddi shu kuni Germaniya bilan kelishuvga binoan sovetlarning 200 mingdan ortiq jangchi va zobitlari Polshaga bostirib kirdi hamda 28-sentabr kuni Moskvada Sovet davlati va Germaniya o'rtasida «Do'stlik va chegara to'g'risida» shartnoma imzolandi. Unga ko'ra, mustaqil Polsha davlati tugatildi va bo'lib olindi. Ayni paytda G'arbiy Ukraina va G'arbiy Belorussiya Sovet davlatiga berildi.

Polshaning Germaniya bilan chegaradosh bo'lgan yerlari Germaniyaga o'tdi. U yerda nemis general-gubernatorligi tuzildi. 1939-yilning 28-sentabrida imzolangan sovet-german shartnomasiga ko'ra, sovet hukumati Boltiqbo'yi respublikalaridan Sovetlar armiyasini bu respublikalarda joylashtirish va o'zaro yordam to'g'risida shartnoma imzolashni talab etdi. Boltiqbo'yi respublikalarining bu talabga bo'ysunmaslikka ilojlari yo'q edi. 30-noyabr kuni sovet armiyasi Finlandiyaga hujum qildi. Bu qilmishi uchun Sovet davlati Millatlar Ligasidan chiqarildi. (Millatlar Ligasiga 1934-yilda qabul qilingan edi.)

Buyuk Britaniya va Fransiya Germaniyaga qarshi urush e'lon qilgan bo'lsalarda, biroq faol harbiy harakatlar boshlamadilar. Germaniya armiyasining asosiy kuchlari

Polsha bilan band bo'lib qolgan paytda bunday imkoniyat bor edi. Buyuk Britaniya va Fransiyaning bu pozitsiyasi 1940-yilning bahorigacha davom etdi. Ularning faolsizligi urush tarixiga «g'alati urush» nomi bilan kirdi.

Buyuk Britaniya va Fransiya o'zlarining qudratli harbiy-dengiz flotlari kuchi bilan Germaniyani blokada iskanjasiga olishni rejalashtirgan edilar. Ayni paytda ular Fransiya - Germaniya chegarasida Fransiya bunyod etgan kuchli mudofaa inshootlari Germaniyaning g'arbga hujumga o'tishiga yo'l qo'ymaydi, bordi-yu hujumga o'tganda ham, uni yorib o'ta olmaydi, deb ishonidilar.

Bu orada Sovet qo'shinlari Finlandiya armiyasini mag'lubiyatga uchratdi. 1940-yil 12-martda sovet-fin tinchlik shartnomasi imzolandi. Unga ko'ra, Kareliya bo'g'ozi Viborg shahri bilan birgalikda Sovet davlatiga o'tdi. Aprel oyida Germaniya armiyasi G'arbiy frontda hujumga o'tdi. 9-aprel kuni Daniya va Norvegiya bosib olindi. 14-may kuni Golfandiya, 28-may kuni esa Belgiya taslim bo'ldi. Shimoliy Fransiya joylashgan ingliz-fransuz harbiy qismlari qurshovga tushib qoldi. Biroq ularning katta qismt ko'p talafotlar bilan Buyuk Britaniyaga o'tib ketishga muvaffaq bo'ldi.

O'z ittifoqchisi Germaniyaning birin-ketin zafarli g'alabalaridan ruhlangan Italiya 10-iyun kuni Fransiya va Buyuk Britaniyaga qarshi urushga kirdi. Qisqa muddat ichida Fransiya qo'shinining katta qismi tor-mor etildi. 14-iyunda nemislar Parijni egalladi. 22 iyun kuni Kompen o'rmonida Germaniya va Fransiya o'rtasida yarash bitimi imzolandi. 25-iyun kuni shunday yarash bitimi Italiya bilan Fransiya o'rtasida ham imzolandi. Bu bitimlarga, ko'ra Fransiya harbiy harakatlarni to'xtatdi. Armiya va flotni qurolsizlantirdi. Pol Reyno hukumati iste'fo berdi.

Germaniya Fransiya hududining uchdan ikki qismini okkupatsiya qildi. Parij shahri ham okkupatsiya hududi tarkibida edi. Okkupatsiya qilinmagan hududda marshal Peten boshchiligidagi qo'g'irchoq hukumat tuzildi va uncha katta bo'lmagan Vishi shahrida joylashdi hamda Peten hukumati Germaniya bilan hamkorlik qilish majburiyatini oldi.

Dastlab Fransiyaning barcha yirik siyosiy arboblari va mustamlakalardagi ma'muriyatlar Peten hukumatini tan olishdi. Faqat u davrda hali mashhur bo'lmagan general de Goll yarash bitimini ham, Peten hukumatini ham tan olmadi. U Buyuk Britaniyaga jo'nab ketdi. U yerda «Erkin Fransiya» harakatini tuzdi va barcha vatanparvar kuchlarni Germaniyaga qarshi kurashga chaqirdi.

Asosiy raqiblari G'arbiy frontda bandligidan foydalangan Sovet davlati o'z hududini yanada kengaytirishga kirishdi. 1940-yilning 14-16-iyunida Sovet hukumati Boltiqbo'yi respublikalariga ultimatum topshirdi. Unda hukumat tarkibini o'zgartirishga va Sovetlarning qo'shimcha harbiy kuchlarini kiritishga rozilik berish talab etilgan edi. Ular noiloj rozi bo'ldilar. Sovet hukumati shu tariqa Boltiqbo'yini bosib oldi.

Boltiqbo'yi respublikalari amalda o'z mustaqilligini yo'qotdilar. Litva, Latviya va Estoniya Sovet respublikalariga aylantirildi va 1940-yilning avgustida bu respublikalar Sovet davlati tarkibiga «qabul qilindi». 26-iyun kuni Sovet davlati Ruminiyadan Bessarabiyaning zudlik bilan qaytarishni va Shimoliy Bukovinani berishni talab etdi. Ruminiya bu talablarni bajarishga majbur bo'ldi va bu joylarda Moldova Respublikasi tuzildi va hamda Sovet davlati tarkibiga «qabul qilindi».

Fransiya taslim bo'lgach, Germaniyava Italiyaga qarshi yolg'iz Buyuk Britaniya urush harakatlari olib borardi. Buyuk Britaniya bosh vaziri U. Cherrill Germaniyaga taslim bo'lishdan bosh tortdi. Endi Germaniya harbiy-dengiz floti kuchi bilan Buyuk Britaniyani biryoqli qilishga be' bog'ladi. Biroq buning uddasidan chiqa olmadi. Buyuk Britaniya floti dunyoda eng qudratli flotligicha qolmoqda edi.

Germaniya 1940-yil 15-avgustdaharbiy-havo kuchlarini Buyuk Britaniyaga qarshi tashladi («Dengiz sheri» operatsiyasi). Biroq Buyuk Britaniya harbiy-havo kuchlari ham Germaniyanikidan qolishmas edi. Shunday qilib, Germaniya Buyuk Britaniyani mag'lubiyatga uchratishga erisha olmadi. Ayni paytda AQSH Buyuk Britaniyaga yordam bera boshladi. 1941-yilning bahorida AQSH Kongressi Qo'shma Shtatlar hayotiy manfaatlar uchun mudofaasi muhim bo'lgan davlatlarga lend-liz asosida yordam berish haqida qonun qabul qildi. Buyuk Britaniya davlati mudofaasi AQSH hayotiy manfaatlar uchun muhim edi.

Shimoliy Afrika va Bolqondagi urush harakatlari.

Fashistlarning yangi tartibi.

boshladi. Birinchi nishon Somali va Misr bo'ldi. Italiya armiyasi dastlab muvaffaqiyatga erisha boshladi. Biroq 1940-yilning oxiriga kelganda Buyuk Britaniya armiyasi Italiya armiyasi harakatini to'xtata oldi. 1941-yil bahorida Buyuk Britaniya armiyasi Efiopiya partizanlari bilan birgalikda Italiya armiyasini Somali va Efiopiyadan surib chiqarishga va ayni paytda Livianing bir qismini egallashga muvaffaq bo'ldi.

1940-yilning 28-oktabrida Italiya Gretsiyaga hujum qildi. 1941-yilning 6-aprelida Germaniya armiyasi Italiyaga yordamga keldi va natijada 17-aprelda Yugoslaviya, 23-aprelda Gretsiya taslim bo'ldi. Buyuk Britaniya hukumati Gretsiyadagi ingliz korpusini Misrga evakuatsiya qilishga majbur bo'ldi. 1941-yilning yozigacha Germaniya va Italiya Yevropaning 12 davlatini zabt etishga ulgurdilar.

Bosib olingan davlatlarda fashistlarning okkupatsiya tartibi o'rnatildi. Fashistlar o'zlarining bu tartibini «yangi tartib» deb atadilar. Yangi tartibga ko'ra, demokratik erkinliklar tugatildi; siyosiy partiyalar va kasaba uyushmalari faoliyati taqiqlandi. Ish tashlash va mitinglar o'tkazish man etildi. Bo'ysunmaganlar o'lim iagerlariga tashlandi. Polsha va Germaniyada tashkil etilgan konsentratsion lagerlar aslida o'lim fabrikalari edi.

Fashistlarning jinoyatchi rahbarlari millionlab kishilarni qirib yuborish uchun maxsus rejalarini ishlab chiqdilar. Rejaga ko'ra, o'lim fabrikalarida 11 mln. kishining yostig'ini quritdi. Bosib olingan davlatlar iqtisodiyoti bosqinchilar manfaati uchun mahsulot ishlab chiqara boshladi.

Italiya 1940-yilning yozida Sharqiy va Shimoliy Afrikadagi dengiz mustamlakalariga qarshi harbiy harakatlar

Nemis qo'shinlari Zagrebga (Xorvatiya) kirishmoqda. 1941-yil

Biroq «yangi tartib» ijodkorlarining jinoyatlariga befarq qarab turilmadi. Har bir bosib olingan davlatdan Qarshilik ko'rsatish harakati vujudga keldi. Bu harakat a'zolari mumkin bo'lgan barcha vositalar bilan umumiy dushman - fashizmga qarshi kurashdek muqaddas ishga baholi qudrat hissa qo'shdilar. Bu harakatda turli millatlar, turli siyosiy va diniy qarashdagi, turli e'tiqoddagi kishilar - sotsial-demokratlar, kommunistlar, partiyasizlar, ateistlar, xristianlar, musuimonlar, buddistlar va boshqalar qatnashdilar.

Sovetlarga qarshi urushning boshlanishi. Yaponiyaning urushga kirishi. Fashistlarga qarshi koalitsiyaning vujudga kelishi. Urushning borishidagi tub burilish.

Buyuk Britaniyani mag'lubiyatga uchratish rejasi barbod bo'lgach, Germaniya endi Sovet davlatini bosib olishga qaror qildi. Bu ikki davlat o'rtasidagi o'zaro hujum qilmaslik to'g'risida shartnoma tub manfaat oldida

oddiy bir qog'oz bo'lib qoldi. Berilgan va'da va lafzga xiyonat qilindi. Germaniya allaqachon sovet davlatiga qarshi urush rejasiga ega edi. U tarixga «Barbarossa rejasi» nomi bilan kirgan (Fridrix I Barbarossa davlat yerlarini Sharq hisobiga kengaytirish tashkilotchilaridan biri edi).

Germaniya Sovet davlatiga hujum qilish oldidan o'z ittifoqchilari bilan aloqalami yanada mustahkamladi. Shumaqsadda 1940-yilning 27-sentabrida «Uchlar ittifoqi» (Germaniya - Yaponiya - Italiya) shartnomasi tuzildi. Bu shartnoma amalda dunyoni qayta bo'lish shartnomasi edi. Tez orada bu shartnomaga Ruminiya, Vengriya va Bolgariya ham qo'shildi va ular hududiga Germaniya armiyasi joylashtirildi.

Har tomonlama puxta hozirlik ko'rgan Germaniya 1941-yilning 22-iyunida erta tongda urush e'lon qilmay Sovet davlatiga hujum qildi. Shu tariqa, Sovet-Germaniya urushi boshlandi (bu urush sovet davri adabiyotlarida «Ulug' Vatan urushi» deb talqin etilgan).

Germaniya o'z qurolli kuchlarining deyarli 80 foizini sovetlarga qarshi tashladi. Bu front amalda Ikkinchi jahon urushining asosiy frontiga aylandi. Germaniya dastlab Sovet armiyasiga qAQSHatqich zarba bera oldi. Bunga armiyaning 40 mingga yaqin rahbarlar tarkibi repressiya qilinganligi, I. Stalinning Germaniya Buyuk Britaniyaga qarshi urushni tugallamay turib, ikkinchi frontda urush qilolmaydi, degan ishonchi sabab bo'ldi. Shuning uchun ham u armiyani to'la harbiy tayyorgarlik holatiga keltirish haqida buyruq bermagan edi. I. Stalin hatto Sovet razvedkasining aniq ma'lumotlarini ig'vogarlik, deb hisoblagan edi. Sovetlar armiyasi mardlarcha qarshilik ko'rsatib, qadamba-qadam chekinishga majbur bo'ldi, lekin juda katta talafotlar berildi. 1941-yilning qishiga kelib nemis armiyasi Boltiqbo'yi, Moldova, Ukraina, Belorussiyani egalladi, Leningrad shahrini blokada qildi. Moskvaga esa yaqinlashib qolgan edi. Biroq Germaniya o'z maqsadiga erisha olmadi. U 6-7 hafta ichida urushni tugallashni rejalashtirgan edi.

1941-yilning dekabr oyida Sovet armiyasi qarshi hujumga o'tishga muvaffaq bo'ldi. Bu hujum natijasida nemis armiyasi Moskvadan 100-250 km. gacha uzoqlikka uloqtirib tashlandi. Moskva ostonalarida erishilgan g'alaba Germaniyaning yashin tezligidagi urush rejasini barbod qildi. Biroq dushman hali kuchli edi.

1942-yilning yozida Sharqiy frontda nemis armiyasi yangi hujum boshladi. Ular kuzda Stalingrad va Kavkazga chiqishga muvaffaq bo'ldilar. Biroq shu chegarada Sovet armiyasi nemislar hujumini to'xtatib qola oldi.

1941-yilning 2-iyulida Yaponiya hukumati urush harakatlarini boshlash haqida qaror qabul qildi. 7-dekabr kuni Yaponiya harbiy-dengiz floti aviatsiyasi AQSHning Gavay orollarida joylashgan Pirl-Xarbor buxtasida joylashgan harbiy-dengiz kuchlariga hujum boshladi. AQSH floti katta talafot ko'rdi. Ayni paytda Yaponiya harbiy floti va aviatsiyasi AQSH va Buyuk Britaniyaning Filippin orollarida joylashgan kuchlariga ham hujum uyushtirdi. Filippin, Malayziya va Indoneziyaga desant tashladi. Tailandni ham bosib oldi va o'zining navbatdagi hujumini Buyuk Britaniya mustamlakasi - Birmaga qaratdi.

Shu tariqa 1942-yilning yoziga kelib Yaponiya Osiyoning deyarli barcha yirik davlatlarini bosib olishga ulgurdi. Yaponiya qo'shinlari g'arbda Hindiston, janubda esa Avstraliya chegaralarigacha yetib keldi. Faqat 1942-yilning yozida AQSH va Buyuk Britaniya Yaponiya armiyasining zafarli harakatini to'xtata oldi.

Germaniya ittifoqchilarining Sovet davlatiga, Yaponiyaning esa AQSH hamda Buyuk Britaniyaga qarshi urush harakatlarini boshlashi fashist agressorlariga qarshi kurashuvchi davlatlar koalitsiyasini (ittifoqini) tuzish masalasini kun tartibiga qo'ydi. Bunday koalitsiya tuzish zarurligi va uning maqsadlari Buyuk Britaniya bosh ministri U. Cherrchill va AQSH Prezidenti F. FDR 1941-yil avgustda imzolagan «Atlantik nizom»da o'z ifodasini topdi. Sovet davlati ham «Atlantik nizom»ga qo'shildi. 1942-yil 26-mayda Londonda Sovet davlati bilan Buyuk Britaniya o'rtasida 20 yilga mo'ljallangan va «Gitler Germaniyasi va uning Yevropadagi sheriklariga qarshi urushda ittifoqlik va urushdan keyingi hamkorlik hamda o'zaro yordam to'g'risida» deb atalgan shartnoma imzolandi. 10-iyunda esa Vashingtonda o'zaro yordam to'g'risida sovet-amerika bitimi imzolandi.

Ungacha AQSH lend-liz to'g'risidagi qonunni Sovet davlatiga nisbatan ham qo'llay boshlagan edi. Shu tariqa uch buyuk davlat o'rtasida harbiy-siyosiy ittifoq vujudga keldi.

Ittifoqchilar o'rtasida xalqaro masalalar va ularni hal etish yo'llari xususida chuqur ziddiyatlar mavjud bo'lsada, bu ittifoq Yevropa va Osiyoda agressorlarni tor-mor etishda beqiyos katta tarixiy rol o'ynadi.

1942-yil kuzga kelib Sovet davlati, AQSH va Buyuk Britaniya agressor davlatlar Germaniya, Italiya va Yaponiyaga nisbatan 5 baravar ko'p artileriya qurollari va minomyot, 3 baravar ko'p samolyot va 10 baravar ko'p tank ishlab chiqara boshladilar. Bu hoi 1942-yilning oxirida antifashistik ittifoqqa gitlerchilarga qarshi hujumga o'tish imkonini berdi.

1942-yilning 19-noyabrida mashhur Stalingrad jangi boshlandi. U 1943-yilning 2-fevraligacha davom etdi. Bu jangda Germaniyaning saralangan armiyasi tor-mor etildi. 1943-yilning yozida esa mashhur Kursk jangi bo'lib o'tdi. «Tanklar jangi» nomi bilan tarixga kirgan bu jangda ham Sovet qo'shinlari g'alaba qozondi. Shu jangdan so'ng Germaniya armiyasi Sharqiy frontda hujum qilish qobiliyatini butunlay yo'qotdi.

Ayni paytda 1942-yilning kuzida Buyuk Britaniya va AQSH qurolli kuchlari ham hujumga o'tgan edi. Chunonchi, 1942-yilning 8-noyabrida Buyuk Britaniya va

AQSH Shimoliy Afrikaga (Marokash va Jazoirga) yirik desant tashladi. Ittifoqchilarga u yerdagi fransuz armiyasi ham qo'shildi. Misrda ham Buyuk Britaniya armiyasi jangga shay turar edi. Ularning barchasi AQSH generali D. Eyzenxauer qo'mondonligida hujum boshladilar. Bu hujum natijasida Shimoliy Afrikadagi italyan-nemis armiyasi tormor etildi va O'rta dengizda ittifoqchilar nazorati o'rnatildi. Italiyaga bostirib kirish uchun yo'l ochildi. 1943-yil 10-iyul kuni ingliz-amerika armiyasi Italiyaning janubiga tashlandi.

Italiya hukmron doiralari Mussoliniga nisbatan fitna uyushtirdilar. 25-iyul kuni unga nisbatan ishonchsizlik bildirildi va Italiya qirolining buyrug'i bilan u hibsga olindi. 8-sentabr kuni Italiya antifashist ittifoqchilar bilan yarash bitimi imzoladi va urushdan chiqdi. Shunday qilib, Stalingrad, Kursk janglari va Italiyaning taslim bolishi ikkinchi jahon urushida tub burilish yasadi. Endi agressorlarning mag'lubiyatga uchrashi muqarrar bo'lib qoldi.

Shunday bo'lsada, Germaniya armiyasi qo'l qovushtirib o'tirmadi, u Shimoliy va Markaziy Italiyani bosib oldi va ingliz-amerika armiyasining yo'lini to'sdi. Gitler o'ziga eng sodiq shaxslardan iborat Otto Skorseni boshliq desantchilarni Mussolinini qutqarib kelishga yubordi. Ular bu vazifaning uddasidan chiqdilar.

Mussolini Shimoliy Italiyaga olib kelindi va bu yerda Germaniyaga bo'ysunuvchi qo'g'irchoq hukumatga boshliq etib qo'yildi. Ikkinchi jahon urushida tub burilish ro'y berishi va uning Germaniya hamda uning ittifoqchilarining mag'lubiyatini muqarrar qilib qo'yishi bosib olingan davlatlarda antifashistik va milliy-ozodlik uchun kurashuvchi kuchlarni ruhlantirib yubordi. Bu esa, o'z navbatida, ularning kurashni yanada kuchaytirishlariga olib keldi.

G'arbiy Yevropada qudratli qarshilik ko'rsatish harakati markazi Fransiya va Italiya edi. Fransiyaning barcha vatanparvar kuchiari 1943-yilda Qarshilik ko'rsatish milliy kengashiga birlashdilar va general de Gollning rahbarligini tan oldilar. Yugoslaviya, Gretsiya, Albaniya, Polsha, Chexoslovakiya va boshqa davlatlarda ham qarshilik harakati nihoyatda kuchaydi.

Bunday harakat Janubi-Sharqiy Osiyoda ham vujudga keldi. Yer sharining bu mintaqa xalqlari Yaponiya bosqinchilarga qarshi milliy-ozodlik kurashini kuchaytirdilar. Chunonchi, 1943-yilning oxirida partizan otryadlari Shimoliy Vetnamning bir qismini ozod etishga muvaffaq bo'ldi. Xitoyda ham yapon bosqinchilariga qarshi kurash kuchaydi.

**Ikkinchi frontning ochilishi.
Sharqiy va Janubi-Sharqiy
Yevropaning fashizmdan ozod
etilishi. Qrim konferensiyasi**

Ikkinchi front nima va u nega ochilishi kerak edi? Ma'lumki, o'tgan davr ichida Germaniya asosan sovet davlatiga qarshi urush bilan band bo'ldi. Binobarin, Germaniya bir frontda urush olib

borardi. Bu front sovet-german fronti edi va u ikkinchi jahon urushining asosiy fronti hisoblanardi. Endi, Germaniya va uning ittifoqchilarini tezroq tor-mor etish va Yevropada urushni tezroq tugallash uchun fashistlarni bir vaqtning o'zida ikki frontda urush olib borishga majbur etish lozim edi. Buning uchun Buyuk Britaniya va AQSH armiyasi bevosita Yevropada Germaniyaga qarshi urush harakatlarini boshlashi lozim edi. Shunday qilinsa, Germaniya ikki yo'nalishda (frontda), ya'ni Buyuk Britaniya va

AQSH ning birlashgan armiyasiga (G'arbiy front) ham qarshi turishga majbur edi. Binobarin, uning armiyasi ikkiga bo'linib urushishga majbur etilar edi. Bu esa, Germaniyaning buningsiz ham og'ir ahvolini yanada og'irlashtirgan bo'lardi. Sovet davlati o'z ittifoqchilari Buyuk Britaniya va AQSH oldiga bunday frontni ochish masalasini 1942-yildayoq qo'ygan edi, biroq ular bu masalani turli sabablar bilan orqaga surib keldilar.

Ammo yolg'iz sovet davlatining o'zi Germaniyani yengishi ma'lum bo'lgach, ular bu masalani ortiq orqaga surish mumkin emas, degan qarorga keldilar. Chunki ularni Sovet davlatining butun Yevropani fashizmdan ozod etishi, binobarin, butun Yevropa Sovetlar nazorati ostiga tushib qolishi mumkinligi istiqboli xavotirga solib qo'ydi.

1943-yilning 27-noyabr 1-dekabr kunlari Eron poytaxti Tehron shahrida 3 buyuk davlat rahbarlarining ikkinchi front masalasida konferensiyasi bo'lib o'tdi. Konferensiyada F. Ruzvelt, I. Stalin va U. Cherrchill qatnashdi. Buyuk Britaniya va AQSH 1944-yilning yozidan kechiktirmay Yevropada ikkinchi frontni ochishga va'da berdilar. Sovet davlati esa Yevropada urush tugagach, Yaponiyaga qarshi urushga kirish majburiyatini oldi.

1944-yilning 6-iyunida Buyuk Britaniya va AQSH ning birlashgan qurolli kuchlari AQSH generali Eyzenxauer qo'mondonligida Fransiya hududiga tashlandi. Shu tariqa Yevropada ikkinchi front ochildi.

Bu hodisa Germaniyaning ahvolini yanada tang qilib qo'ydi. Endi Gitlarning sanoqli kunlari qolganligi hammaga ayon edi. Germaniya armiyasi orasida Gitlerni yo'qotish tarafdorlari paydo bo'ldi. Ular Gitlerni qurbon berib, Germaniyani halokatdan saqlab qolmoqchi edilar. Shu maqsadda 1944-yilning 20-iyunida Gitlarga suiqaqd uyushtirildi. Biroq Hitler omon qoidi va suiqaqd ishtirokchilarining barchasi hibsga olindi hamda qatl etildi. 1944-yilning 25-avgustida Parij shahri fashistlardan ozod etildi. Vishi tartibi quladi. Sentabr oyida Fransiya to'la ozod etildi. Hokimiyat general de Goll qo'lga o'tdi.

1944-yilning yozi va kuzi davomida Sharqiy va Janubi-Sharqiy Yevropa daviatlari fashizmdan to'la ozod etildi. Yevropaning bu qismida Polsha, Yugoslaviya, Ruminiya, Bolgariya, Vengriya, Albaniya kabi davlatlar joylashgan edi. Ularning ozod bo'lishida Sovetlar armiyasi hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Yevropa davlatlarini ozod etishda sovetlarning jami 3 mln. dan ortiq jangchisi halok bo'ldi, mayib-majruh bo'lib qoldi yoki bedarak yo'qoldi. Ular orasida minglab o'zbek jangchilari ham bor edi. Birgina Polshani ozod etishda 600 ming sovet jangchisi qurbon bo'ldi. Bu davlatlarda xalq demokratik inqiloblari amalga oshirildi va ular xalq demokratiyasi daviatlari deb atala boshladi.

Germaniyani butunlay tor-mor etish va ozod Yevropada birgalikda siyosat yuritishni kelishib Sharqiy va Janubi-Sharqiy Yevropaning fashizmdan ozod etilishi Qrim konferensiyasi

olish maqsadida Sovet davlati, AQSH va Buyuk Britaniya rahbarlari 1945-yilning 4-fevralida Qrim viloyatidagi Yalta shahrida to'plandilar. Bu yerdagi Livadiya saroyida 4-11-fevral kunlari tarixga Qrim konferensiyasi nomi bilan kirgan xalqaro anjuman bo'lib o'tdi. Konferensiyada I. Stalin, U. Cherrchill, F. Ruzvelt ishtirok etishdi.

Konferensiyada Germaniyani so'zsiz taslim etish, uning qurolli kuchlarini yo'q qilish, harbiy jinoyatchilarni jazoga tortish, fashistlar tashkilotlarini, qonunlari va tartiblarini yo'q qilish, Germaniyani uning agressiyasiga duchor bo'lgan davlatlarga reparatsiya to'lashga majbur etishga kelishib oldilar. «Ozod Yevropa to'g'risidagi deklaratsiya» e'lon qilindi. Shuningdek bu maqsadlarni ro'yobga chiqarish uchun Germaniyani 3 ta okkupatsion hududga bo'lishga qaror qildilar.

Konferensiyada Sovet davlatining Yevropada urush tugaganidan keyin 2-3 oydan so'ng Yaponiyaga qarshi urushga kirishishiga kelishib olindi, Buning evaziga Mo'g'uliston Xalq Respublikasining oldingi holati saqlanib qolishi, Janubiy Saxalin va Kurill orollari sovetlarga berilishi hamda Xitoyga qarashli Port-Arturda sovetlarning harbiy-dengiz bazasi qurilishi lozim edi. Bundan tashqari, Qrim konferensiyasi qarorlariga ko'ra, xalqaro tashkilot - Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) tashkil etiladigan bo'ldi. Uning maqsadi dunyoda tinchlik va xavfsizlikni ta'minlashdan iborat bo'lishi zarur edi.

1945-yilning 25-aprelida AQSH ning San-Fransisko shahrida BMT ning Ta'sis konferensiyasi ochildi. Uning ishida Germaniyaga qarshi urush e'lon qilgan 42 ta davlat delegatsiyasi qatnashdi. Shu tariqa BMT vujudga keldi. 24-oktabr BMT tashkil etilgan kundir. Uning qarorgohi Nyu-York shahri deb belgilandi.

Germaniyaning taslim bo'lishi. 1945-yilning 16-aprel kuni Sovetlar armiyasi Berlinni qurshab oldi va ishg'ol etishga kirishdi. Shu tariqa Berlin operatsiyasi boshlandi. Unga mashhur rus sarkardasi G. K. Jukov qo'mondonlik qildi. 25-aprelda Sovet qo'shinlari hujumga o'tdi. 3000 ta proyektor hujum qiluvchilarning yo'lini yoritib turdi. Projektor nurlari dushman jangchilari ko'zini qamashtirib yubordi. Sovet qo'mondonligi niqob sifatida tutun tarqatish vositasini qo'lladi. Minglab tank va samolyotlar dahshat solib hujumga tashlandi va bular nemis qo'shinini sarosimaga solib qo'ydi. Italiyada ham fashizm keskin zarbaga uchradi. Ko'p joylar fashistlardan ozod qilindi. 29-aprel kuni Italiya partizanlari Mussolini asir oldilar va otib tashladilar.

Gitlerchilarning insoniyatga qarshi qilgan jinoyatlari uchun qasosdan qochib qutulolmasligi muqarrar bo'lib qoldi. 30-aprel kuni Germaniya rahbarlari A. Gitler, Gimmmler, Gebbelslar o'z jonlariga qasd qildilar. Gitlarning jasadlari benzin sepib yoqib yuborilgan. Bu voqea sovet jangchilari tomonidan reyxstag binosiga qizil bayroq - g'alaba bayrog'i ilingan kunda sodir bo'ldi. Insoniyat jallodining qismati ana shunday poyoniga yetdi.

2-may kuni Berlin garnizoni taslim bo'ldi. 8 maydan 9 mayga o'tar kechasi Berlin yaqinidagi Karlxorst deb ataladigan binoda Germaniyaning so'zsiz taslim bo'lganligi haqida hujjat imzolandi (Hujjat ilova qilinadi). Hujjatni g'oliblar - Sovetlar davlati nomidan marshal G. K. Jukov, Buyuk Britaniya nomidan marshal A. Tedder, AQSH nomidan marshal K. Spaats, Fransiya nomidan general J. Delatr de Tassini imzoladilar. Mag'lub Germaniya nomidan esa feldmarshall Keytel imzo chekdi. Shu tariqa Yevropada urush tugadi.

1945-yilning 17-iyulida Germaniyaning Potsdam shahrida uch buyuk davlatlar rahbarlari (I. Stalin, U. Cherchill, G. Trumen) konferensiyasi ochildi. Germaniyani

qurolsizlantirish, natsistlar partiyasini yo'q qilish, Germaniyani reparatsiya to'lashga majbur etish va asosiy jinoyatchilarni xalqaro harbiy tribunafga berish haqida kelishib oldilar. Konferensiya, bundan tashqari, chegara masalasini ham hal etdi. Chunonchi, Germaniya chegarasi 1938-yilgi holatiga nisbatan qisqartirildi. Germaniya - Polsha chegarasi Oder - Neyse daryolari bo'ylab o'tadigan bo'ldi.

Sharqiy Prussiyaning sohil bo'yi Kenisberg shahri bilan birga SSSRga berildi. Qolgan qismi Polshaga o'tkazildi. Polsha va SSSRga o'tgan hududlarda yashovchi 9 mln. dan ortiq nemislar ko'chirildi. Uch davlat ishg'ol etgan hududlarda saqlanayotgan harbiy asirlar almashiniladigan bo'ldi. Germaniya to'laydigan tovon 20 mlrd. dollar miqdorida belgilandi. Uning 50 foizi SSSR ga berilishi to'g'risida kelishildi. Konferensiya qaroriga ko'ra, Germaniya yaxlit davlat bo'lib qolishi kerak edi.

Ayni paytda Germaniyada so'z, matbuot, din erkinligi tiklanadigan bo'ldi. Kasaba uyushmalari va demokratik partiyalar faoliyatiga ruxsat berilishiga kelishildi. Germaniyaga qarashli Kenisburg viloyati Sovet davlatiga berildi. Sovetlar Yaponiyaga qarshi urushga kirishi haqidagi qaroriga amal qilishini yana bir bor tasdiqladi.

Yaponiya taslim bo'lmaguncha ikkinchi jahon urushi tugamas edi. 1944-yilning oktabr oyida eng yirik harbiy-dengiz floti jangida AQSH Yaponiya flotini tor-mor keltirdi. 1945-yilning aprel oyida AQSH armiyasi Okinava orolini egalladi. U Tokio shahridan 500 km uzoqlikda edi. Yozga kelib Yaponiya armiyasi Osiyoning katta qismidan quvib chiqarildi.

Biroq Yaponiyani taslim etish oson ish emas edi. Buning uchun AQSH Yevropadagi kuchlarini Yaponiyaga tashlashi zarur edi. Urush esa 1946-yilning oxirigacha cho'zilar va AQSH odam va aslaha jihatidan juda katta zarar ko'rar edi. Shuning uchun ham Sovet davlatining Yaponiyaga qarshi urushga kirishi nihoyatda zarur edi. 26-iyul kuni AQSH, Sovet davlati va Xitoy Yaponiyadan so'zsiz taslim bo'lishni talab etdilar. Biroq Yaponiya bu talabni rad etdi. 8-avgust kuni Sovet hukumati Yaponiyaga urush e'lon qildi. 9-avgustda esa Shimoliy-Sharqiy Xitoy, Shimoliy Koreya, Janubiy Saxalin va Kurill orollarida joylashgan Yaponiya armiyasiga qarshi hujumga o'tdi. Shu orada Xirosima va Nagasaki shaharlariga AQSH aviatsiyasi atom bombasini tashladi. Bu ikki atom bombasidan 100 mingdan ortiq kishi halok bo'ldi. 400 mingdan ortiq kishi esa radiaktiv nurlandi.

Atom bombasining ishlatilishi va Sovet davlatining urushga kirishi Yaponiyani mag'lubiyatga uchraganligini tan olishga majbur etdi va 2-sentabr kuni Yaponiya taslim bo'lganligi haqidagi hujjat imzolandi.

Shunday qilib, Yaponiya mustamlakachilik imperiyasi quladi va Yaponiyaning taslim bo'lishi bilan ikkinchi jahon urushi ham tugadi. Dunyoning asosiy davlatlarini o'z domiga tort-gan ikkinchi jahon urushida 40 davlatning hududida harbiy harakatlar olib borildi. Urushda behisob qurbonlar berildi va juda katta vayrongarchilik yuz berdi. Urushda fashistik Germaniya, Italiya va militaristik Yaponiya tor-mor etildi. Ular vaqtinchalik buyuk davlatlar qatoridan tushib qoldi. Ayni paytda fashizm halokatga uchradi, fashistlar partiyasi va tashkilotlari faoliyati taqiqlandi. Uzoq va og'ir kurashda demokratik va antifashistik kuchlar g'alaba qozondi.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti tuzildi va uning Ustavi 1945-yilning 24-oktabridan kuchga kirdi. Mustamlakachi imperiyalarning yemirilishi boshlandi. O'nlab

yangi mustaqil davlatlar vujudga keldi. Buyuk Britaniya va Fransiya sezilarli darajada zaiflashdi. AQSH esa dunyoning ikki o'ta qudratli davlatidan biri bo'lib qoldi. Sovet davlati ham urush natijasida mislsiz talafotlar ko'rgan bo'lsada AQSH kabi dunyoning o'ta qudratli davlatiga aylandi.

1-ilova

Hujjat. Germaniyaning taslim bo'lganligi haqidagi akt.

1. Biz quyida imzo chekuvchilar, Germaniya Oliy Qo'mondonligi nomidan hozirgi paytda nemis qo'mondonligi, shuningdek, Qizil Armiya Oliy Bosh Qo'mondonligi va ayni paytda Ittifoq ekspeditsion kuchlari Oliy Qo'mondonligi ixtiyorida bo'lgan barcha, quriklikdagi, dengiz va havo kuchlarimizni so'zsiz taslim bo'lishiga rozilik bildiramiz.
2. Germaniya Oliy Qo'mondonligi zudlik bilan quruqlikdagi, dengizdagi va havo kuchlari hamda nemis qo'mondonligi tarkibidagi barcha kuchlar qo'mondonlariga 1945 yil 8 may markaziy evropa vaqti bilan 23 dan 01 gacha harbiy harakatlarni to'xtatish haqida buyruq beradi, shuningdek ularning bu vaqt oralig'ida o'z joylarida qolishlarini, to'liq qurolsizlanishlarini, barcha qurol va harbiy mulklarni Ittifoq Oliy Qo'mondonligi tomonidan tayinlangan ittifoq komandir va zobitlariga topshirishini, paraxod, kema va samolyotlarga, ularning dvigateli, korpusi va boshqa vositalariga zarar etkazmasligini, buzmasligini, mashina, qurol, apparatlar va umuman urush olib borishning harbiy-texnikaviy vositalariga shikast etkazmasligini ta'minlaydi.
3. Germaniya Oliy Qo'mondonligi Qizil Armiya Bosh Qo'mondonligi va Ittifoq ekspeditsion kuchlari Oliy Qo'mondonligi tomonidan berilgan buyruqlar, shuningdek boshqa buyruqlarni bajarilishini ta'minlash uchun, zudlik bilan tegishli qo'mondonlarni ajratadi.
4. Ushbu akt Birlashgan Millatlar tomonidan imzolangan, Germaniya va butun german qurolli kuchlariga qo'llaniladigan kapitulyatsiya haqidagi boshqa asosiy hujjatga almashtirilishiga to'siq bo'lmaydi.
5. Agar nemis Oliy Qo'mondonligi yoki uning ixtiyoridagi biror bir qurolli kuchlar kapitulyatsiya haqidagi ushbu aktga muvofiq harakat qilmasalar, u holda Qizil Armiya Oliy Qo'mondonligi, shuningdek, Ittifoq ekspeditsion kuchlari Oliy Qo'mondonligi o'zlari zarur deb topgan jazo choralarini qo'llaydilar yoki boshqa faoliyatni yuritadilar.
6. Ushbu akt rus, ingliz va nemis tillarida tuzildi. Aktning faqat rus va ingliz tillaridagi nusxalari haqiqiydir.

1945 yil 8 mayda Berlin shaxrida imzolandi.

German Oliy Qo'mondonligi nomidan:

Keytel,

Frideburg, Shtumpf

Qizil Armiya Oliy Bosh Qo'mondonligi vakili

G. Jukov

Ittifoq ekspeditsion kuchlari Oliy Qo'mondonligi vakili

Aviatsiya bosh Marshali Tedder ishtirokida imzolandi.

Imzolashda guvoh sifatida shuningdek:
AQSH strategik havo kuchlari qo'mondoni General Spaats
Fransuz armiyasi bosh qo'mondoni General Delatr de Tassini ishtirok etdi.

Only this text in English is authoritative

ACT OF MILITARY SURRENDER

1. We the undersigned, acting by authority of the German High Command, hereby surrender unconditionally to the Supreme Commander, Allied Expeditionary Force and simultaneously to the Soviet High Command all forces on land, sea, and in the air who are at this date under German control.

2. The German High Command will at once issue orders to all German military, naval and air authorities and to all forces under German control to cease active operations at 2301 hours Central European time on 8 May and to remain in the positions occupied at that time. No ship, vessel, or aircraft is to be scuttled, or any damage done to their hull, machinery or equipment.

3. The German High Command will at once issue to the appropriate commanders, and ensure the carrying out of any further orders issued by the Supreme Commander, Allied Expeditionary Force and by the Soviet High Command.

4. This act of military surrender is without prejudice to, and will be superseded by any general instrument of surrender imposed by, or on behalf of the United Nations and applicable to GERMANY and the German armed forces as a whole.

Hujjat. Germaniyaning mag'lub bo'lganligi haqidagi akt.
Arxiv nusxasi.

5. In the event of the German High Command or any of the forces under their control failing to act in accordance with this Act of Surrender, the Supreme Commander, Allied Expeditionary Force and the Soviet High Command will take such punitive or other action as they deem appropriate.

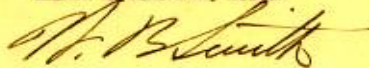
Signed at *Rhinne 0241* on the *7th* day of May, 1945.
France

On behalf of the German High Command.

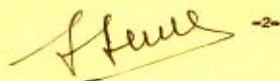
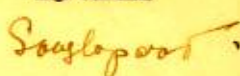

IN THE PRESENCE OF

On behalf of the Supreme Commander,
Allied Expeditionary Force.

On behalf of the Soviet
High Command.

Major General, French Army
(Witness)

Hujjat. Germaniyaning mag'lub bo'lganligi haqidagi akt.
Arxiv nusxasi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar.

1. Ikkinchi jahon urushining boshlanish sabablari haqida soʻzlab bering.
2. 1939-yilgi sovet-german bitimi haqida nimalarni bilasiz?
3. Ikkinchi jahon urushi yillarida A. Gitlarning Bolqon mamlakatlariga munosabati haqida nimalarni bilib oldingiz?
4. “Barbarossa rejasi” haqida soʻzlab bering.
5. Gitlerchilar Germaniyasiga qarshi kuchlarning birlashuvi haqida soʻzlang.
6. “BMTning tashkil etilishi” mavzusida mustaqil ishlang.
7. “Germaniyaning taslim boʻlganligi haqidagi akt“ sizda qanday taʼsurot qoldirdi?

2-ilova

Dars mashgʻuloti uchun namunaviy texnologik xarita

Mavzu:	1918-1939 yillarda Fransiya
Maqsad, vazifalar	Maqsad: Fransiyaning 1918-1939 yillardagi tarixi haqida talabalarga toʻliq maʼlumot berish Vazifalar: I-jahon urushining Fransiya uchun oqibatlari haqida; Fransiyaning 1918-1939 yillardagi ijtimoiy-iqtisodiy hamda siyosiy hayoti haqida; 1918-1939 yillardagi Fransiya tashqi siyosati haqida toʻliq tushuncha tushuncha berish
Oʻquv jarayonining mazmuni	• I-jahon urushining Fransiya uchun salbiy va ijobiy oqibatlari • Fransiya jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy hamda siyosiy sohadagi muammolari • Fransiyaning tashqi siyosatdagi yutuq va kamchiliklari
Oʻquv jarayonini amalga oshirish texnologiyasi	Metod: Bumerang Forma: guruhlash va amaliy mashgʻulot Vosita: tarqatma materiallar va matnlar Usul: Ogʻzaki Nazorat: ichki nazorat, oʻqituvchi tomonidan nazorat Baholash : 5 ballik
Kutiladigan natijalar	Talaba 1918-1939 yillardagi Fransiya tarixi haqida tushunchaga ega boʻladi.
Kelgusi rejalar (tahlil va oʻzgarishlar)	• Talaba Fransiyaning 1918-1939 yillardagi davlat arboblari haqida talabalar tavsiya etilgan adabiyotlar va internet tarmogʻidan (www.krugosvet.ru)

	ma'lumotlar yig'adi ; • Talaba Fransiyaning 1918-1939 yillardagi tashqi siyosati haqida mustaqil ish tayyorlaydi.
--	--

3-Ilova.

“Blits-uyin” texnologiyasi

Ushbu texnologiya talabalarni harakatlar ketma-ketligini to'g'ri tashkil etishga, mantiqiy fikrlashga, o'rganayotgan predmeti asosida ko'p, xilma-xil fikrlardan, ma'lumotlardan kerakligini tanlab olishni o'rgatishga qaratilgan. Ushbu texnologiya davomida talabalar o'zlarining mustaqil fikrlarini boshqalarga o'tkaza oladilar, chunki bu texnologiya shunga to'liq sharoit yaratib beradi.

Ushbu texnologiya bir necha bosqichda o'tkaziladi:

1-bosqich.

- o'qituvchi dars mashg'ulotining strukturasi haqida, mashg'ulotning bir necha bosqichda o'tkazilishi haqida talabalarga ma'lumot beradi. Har bir bosqichdagi vazifani bajarilishiga aniq vaqt berilishi, talabalar esa berilgan vaqtdan unumli foydalanishlari kerakligi haqida ularni ogohlantiradi;
- o'qituvchi hamma talabalarga alohida-alohida tarqatma material beradi va talabalardan uni sinchiklab o'rganishlarini so'raydi;
- o'qituvchi tarqatma material mazmuni va bajariladigan vazifani tushuntiradi, ya'ni tarqatma materialda berilgan harakatlarni ketma-ketligini to'g'ri belgilash kerakligi, belgini esa qog'ozdagi alohida ajratilgan bo'limga raqamlar bilan qo'yish kerakligini tushuntiradi;
- qo'yilgan vazifa avval yakka tartibda bajarilishini aytadi;

2-bosqich.

- o'qituvchi berilgan vazifani har bir tinglovchi tomonidan yakka tartibda bajarilishini kuzatadi, talabalarda qiyinchilik tug'ilsa yordam beradi yoki qaytadan tushuntiradi;
- har bir talaba tarqatma materialdagi “YAKKA BAHO” bo'limiga shu erda berilgan harakatlardan o'zining shaxsiy fikri asosida mantiqiy ketma-ketligini raqamlar bilan belgilab chiqadi, ya'ni berilgan harakatlardan uning fikricha qaysi biri birinchi bo'lishi, qaysi esa ikkinchi bo'lishini va hakoza. Bu vaz. Bu vazifani bajarish uchun o'qituvchi taxminan 10 daqiqa vaqt ajratadi.

3-bosqich.

- o'qituvchi talabalardan 3 kishidan iborat kichik guruhlar tuzishlarini so'raydi. Guruhlar talabalarning hohishlariga qarab yoki raqamlar bo'yicha tashkil etilishi mumkin.
- kichik guruhlardagi talabalarning har biri o'z qog'ozidagi yakka baho bo'limida belgilangan harakatlar ketma-ketligi bilan br-birlarini tanishtiradilar. Keyin 3 kishida 3

xil bo'lgan ketma-ketlikni birgalashib, bir-birlari bilan tortishib, bahslashib, bir-birlariga ta'sir o'tkazib, o'z fikrlariga ishonirib, kelishgan holda bir qarorga kelib, o'zlariga tarqatilgan qog'ozdagi "GURUH BAHOSI" BO'LIMIGA raqamlar bilan belgilab chiqadilar.

- o'qituvchi kichik guruhlardagi tortishuvlarda ishtirok etmaydi, faqat kichik guruhlar va har bir talaba faoliyatini kuzatadi. Bu vazifani bajarish uchun 20 daqiqa vaqt beriladi.

4-bosqich.

- Barcha kichik guruhlar o'z ishlarini tugatgach, o'qituvchi harakatlar ketma-ketligi bo'yicha to'g'ri javobni e'lon qiladi, ya'ni talabalardan ularga tarqatilgan qog'ozlardan "TO'G'RI JAVOB" bo'limini topishni va unga o'qituvchi tomonidan aytilgan harakatlar ketma-ketligining raqamlarini yozishni so'raydi.

5-bosqich.

- O'qituvchi "TO'G'RI JAVOB" bo'limida berilgan raqamlardan "YAKKA BAHO" bo'limida berilgan raqamlarni (yoki aksincha), kattadan kichikni ayirgan holda "YAKKA XATO" bo'limiga chiqqan farqni yozishni so'raydi. "YAKKA BAHO" bo'limidagi sonlarni yuqoridan pastga qarab qoshib chiqib, umumiy natijani hisoblashlari kerakligi uqtiradi.

6-bosqich.

- Xuddi shu tartibda "TO'G'RI JAVOB" va "GURUH BAHOSI" o'rtasidagi farq kattadan-kichikni ayirish orqali bajariladi, chiqarilgan farqlar soni "GURUH XATOSI" bo'limiga yozilib, yuqoridan pastga qarab qo'shiladi va umumiy son kelib chiqadi.

7-bosqich.

- o'qituvchi yakka va guruh xatolarining umumiy soni bo'yicha tushuncha beradi, ularni alohida-alohida sharhlab beradi.

Ushbu texnologiyada baholash tartibi quydagicha:

Talabalarining javoblari o'qituvchi tomonidan berilgan "TO'G'RI JAVOB"ning yarmidan ko'piga to'g'ri kelsa, demak "qoniqarli", 75% to'g'ri kelsa "yaxshi", 100% to'g'ri kelgan bo'lsa "a'lo" deb belgilash mumkin.

Blits-o'yin (Namuna)
“Ikkinchi jahon urushidan so'ng xalqaro munosabatlar”

Guruh bahosi	Guruh xatosi	To'g'ri javob	Yakka xato	Yakka baho	Guruh ishidan chetlashish	Harakatlar mazmuni
		8				Xelsinki bitimi
		6				“Karib inqirozi”
		5				Varshava shartnomasi harbiy siyosiy blokining tuzilishi
		4				NATOning tuzilishi
		1				BMTning tuzilishi
		7				R. Niksonning Xitoyga tashrifi
		3				Isroil davlatining e'lon qilinishi
		9				“Sovuq urush”ning tugashi
		11				MDHning tuzilishi
		12				Shanxay forumi
		13				AQSHning Avg'onistonga qo'shin kiritishi
		2				Mustaqil Hindiston davlatining paydo bo'lishi
		10				O'zbekistonning mustaqillikka erishuvi

FSMU texnologiyasi

Ushbu texnologiya munozarali masalalarni hal etishda, bahs-munozaralar o'tkazishda yoki o'quv mashg'uloti yakunida, shuningdek, o'quv rejasi asosida biror bo'lim o'rganib bo'lingach qo'llanilishi mumkin. Chunki bu texnologiya tinglovchilarni o'z fikrini himoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikrini boshqalarga o'tkazishga, ochiq holda bahslashishga, shu bilan birga o'quvchi-talabalarni o'quv jarayonida egallagan bilimlarini tahlil etishga, qay darajada egallaganliklarini baholashga hamda talabalarni bahslashish madaniyatiga o'rgatadi.

Ushbu texnologiya talabalarga tarqatilgan oddiy qog'ozga o'z fikrlarini aniq va qisqa holatda ifoda etib, tasdiqlovchi dalillar yoki inkor etuvchi fikrlarni bayon etishga yordam beradi.

Texnologiya bir necha bosqichda o'tkaziladi:

1-bosqich.

- O'qituvchi talabalar bilan birga bahs mavzusini yoki muhokama etilishi kerak bo'lgan muamoni, yoki o'rganilgan bo'limni belgilab oladi (masalan "Ikkinchi jahon urushi" mavzusidan "Ikkinchi jahon urushini oldini olsa bo'larmidi?" degan bahsli savol tanlanadi);
- O'qituvchi o'quv mashg'ulotida avval har bir tinglovchi yakka tartibda ishlashi, keyin esa kichik guruhlarda ish olib borilishi va nihoyat dasr oxirida jamoa bo'lib ishlanishi haqida talabalarga ma'lumot beradi;
- mashg'ulot davomida har bir talaba o'z fikrini erkin holda to'liq bayon etishi mumkin ekanligi eslatib o'tiladi;

2-bosqich.

Har bir talabaga FSMU texnologiyasining to'rt bosqichi yozilgan qog'ozlar tarqatiladi:

F-fikringizni bayon eting.

S-fikringiz bayoniga sabab ko'rsating.

M-ko'rsatgan sababingizni isbotlab, **misol** (dalil) keltiring.

U-fikringizni umumlashtiring

Har bir talaba yakka tartibda tarqatilgan qog'ozdagi FSMUning to'rt bosqichini o'z fikrlarini yozma bayon etgan holda to'ldiradi.

3-bosqich.

- Talabalar o'ziga berilgan qog'ozlarni to'ldirib bo'lgach, o'qituvchi ularni kichik guruhlariga bo'linishlarini iltimos qiladi yoki o'zi turli guruhlariga bo'lish usullaridan foydalangan holda talabalarni kichik guruhlariga bo'lib yuboradi;
- o'qituvchi har bir guruhga FSMU texnologiyasining to'rt bosqichi yozilgan katta formatdagi qog'ozlarni tarqatadi;
- o'qituvchi kichik guruhlariga har birlari yozgan, qog'ozlardagi fikr va dalillarini katta formatdagi qog'ozga umumlashtirgan holda to'rt bosqich bo'yicha yozishlarini taklif etadi;

4-bosqich.

- kichik guruhlarda har bir tinglovchi o'zi yozgan to'rt bosqichdagi fikrlari bilan guruh a'zolarini tanishtirib o'tadi. guruh a'zolarining barcha fikrlari o'rganilgach, kichik guruh a'zolari ularni umumlashtirishga kirishadi;
- guruh a'zolari FSMUning to'rt bosqichini har biri bo'yicha fikrlarini umumlashtirib, uni himoya qilishga tayyorgarlik ko'radilar;
- fikrlarni umumlashtirish vaqtida har bir talaba o'z fikrini himoya etishi, isbotlashi mumkin;

5-bosqich.

- kichik guruhlar umumlashtirilgan fikrlarini himoya qiladilar: guruhdan biror vakil har bir bosqichni alohida o'qiydi (iloji boricha izoh bermasdan). Ba'zi bo'limlarni isbotlashi, ya'ni guruhning nima uchun shunday fikrga kelganini aytib o'tishi mumkin;

6-bosqich.

- o'qituvchi mashg'ulotga yakun yasaydi, fikrlarga o'z munosabatini bildiradi;

“Bumerang” texnologiyasi

Mazkur texnologiya bir mashg'ulot davomida o'quv materialini chuqur va yaxlit holatda o'rganish, ijodiy tushunib etish, ma'lumotni erkin egallashga yo'naltirilgan. U turli mazmun va harakterga (muammoli, munozarali, turli mazmunli) ega bo'lgan mavzularni o'rganishga yaroqli bo'lib, o'z ichiga og'zaki va yozma ish shakllarini qamrab oladi hamda bir mashg'ulot davomida har bir ishtirokchining turli torshiriqlarni bajarishi, navbat bilan o'quvchi yoki o'qituvchi rolidagi bo'lishi, kerakli ballni to'plashiga imkoniyat beradi.

“Bumerang” texnologiyasi tanqidiy fikrlash shakllantiradi, xotirani, g'oyalarni, fikrlarni, dalillarni yozma va og'zaki shakllarda bayon qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Ta'lim bilan bir qatorda mazkur metod tarbiyaviy harakterdagi qator vazifalarni amalga oshirish imkonini beradi:

- jamoa bilan ishlash mahorati;
- muomalalilik;
- xushfe'llik;
- ko'nikuvchanlik;
- o'zgalar fikriga hurmat;
- faollik;
- rahbarlik sifatlarini shakllantirish;
- ishga ijodiy yondoshish;
- o'z faoliyatining samarali bo'lishiga qiziqish;
- o'zini xolis baholash;

Ushbu texnologiya bir necha bosqichda o'tkaziladi:

1-bosqich.

- trening to'g'ridan-to'g'ri talabalarni 4-5 kishidan iborat kichik guruhlariga bo'lishdan boshlanadi;
- o'qituvchi har bir guruh va uning har bir a'zosiga mustaqil o'rganish, fikrlash va yodda saqlab qolish uchun alohida-alohida aniq yozma tarqatma material beradi (tarqatma material). Tarqatma materialning soni guruhlar va talabalar soniga bog'liq. Agar to'rtta kichik guruh bo'lsa, u holda umumiy mavzu 4 ta kichik matnlarga bo'linib, har bir guruhga beriladi;
- faoliyat samarali bo'lishi uchun guruhlariga berilgan matndan har bir tinglovchida bo'ladi. Shunday qilib, 4 ta guruh umumiy mavzu asosida 4 xil matnga ega, har bir talaba esa o'z guruhiga tushgan matnga ega bo'ladi.

2-bosqich.

- guruhlarga berilgan matnni guruh a'zolari yakka tartibda alohida o'rganishlari, matnni eslab qolishlari, keyin esa kerak bo'lsa boshqalarga yoki o'qituvchiga gapirib berishlari, iloji boricha matnni o'zlashtirib olishlari kerakligini o'qituvchi uqtiradi va tayyorgarlik uchun matnni katta-kichikligiga qarab 10-15 daqiqa vaqt beradi. O'zi esa Guruh va tinglovchilarni ish faoliyatini kuzatadi.

3-bosqich.

- o'qituvchi oldindan tayyorlab qo'yilgan raqamlar yozilgan kichik qog'ozlar bilan har bir guruh yoniga kelib guruh a'zolaridan ushbu qog'ozlardan bittadan raqam tortib olishlarini so'raydi (qog'ozlar soni guruhdagi tinglovchilar soniga bog'liq, masalan, guruhda 5 kishi bo'lsa, qog'ozdagi raqamlar 1,2,3,4,5 etib tayyorlanadi, agar 4 kishi bo'lsa 1 dan 4 gacha va hok.). Guruhlardagi barcha talabalar raqamlar yozilgan qog'ozdan olishlari kerak. Hichta guruh bo'lsa, shuncha guruh a'zolari soniga qarab raqamlar yozilgan qog'ozlar tayyorlanadi.

4-bosqich.

- raqamlar bo'yicha yangi guruhlar tuzilganda har bir yangi guruhda avvalgi guruhlardan bittadan vakillar o'z-o'zidan to'planib qoladi, ya'ni 4 ta guruhda 4 xil matn o'rganilgan bo'lsa, bu yangi guruhda har bittasidan bittadan vakil to'planadi, umumiy mavzu bo'yicha 4 tinglovchi va 4 xil matn to'planadi.

5-bosqich.

- yangi tuzilgan guruhning har bir a'zosi endi o'ziga ikkita vazifa, ya'ni o'qituvchi va o'quvchi vazifasini oladi hamda quydagicha faoliyat ko'rsatadi:
1. O'qituvchi (o'rgatuvchi) sifatida, o'zi avval o'rgangan materialni gapirib beradi, tushuntiradi, o'zi mustaqil o'rgangan materialning asosiy joylariga barchani diqqatini jalb qiladi, guruhning boshqa a'zolarining tushunish va o'zlashtirish qobiliyatlarini tekshiradi;
 2. O'quvchi sifatida, guruh a'zolarini navbatma-navbat so'zlab, tushuntirayotgan, gapirayotgan matnlarini eshitadi, tahlil qiladi, fikrlaydi va yodda saqlab qolishga harakat qiladi.
 3. O'qituvchi esa ularga faqat o'z matnlarini yodda so'zlab berishlari kerakligini uqtiradi va bunga taxminan 20 daqiqa vaqt beradi (matnning hajmiga va umumiy mavzuning qiyin, osonligiga qarab vaqt ajratiladi). Bu bosqichda mashg'ulot boshlanishida tarqatilgan barcha material talabalar tomonidan o'zlashtirilgan hisoblanadi;

6-bosqich.

- guruhdagilar bir-birlariga o'z matnlarini gapirib berib, barchalari bir-birlarining matnlarini o'rganib olishgach, o'qituvchi o'rganilgan material guruh a'zolari tomonidan qanchalik o'zlashtirib olinganini tekshirib ko'rish uchun har bir guruh a'zosi bir-birlariga o'z matnlaridan kelib chiqqan holda savollar berishlari mumkinligini tushuntiradi. Shunday qilib,

guruhdagi ichki nazorat savol-javob orqali o'tkaziladi. Bu esa guruhdagi talabalarni bir-birlariga so'zlab bergan ma'lumotlarini boshqalar tomonidan o'zlashtirilganlik darajasini aniqlashga, mustahkamlashga yordam beradi.

7-bosqich.

- o'qituvchi barcha tinglovchilarni yana qaytadan avvalgi joylariga qaytishlarini so'raydi, ya'ni hamma mashg'ulotning boshlanishida qaysi guruhda bo'lgan bo'lsa o'sha guruhga qaytadi.

8-bosqich

- o'qituvchi auditoriyadagi talabalarining barchasi hammaga tarqatilgan yozma materiallar bilan tanish ekanliklari, ular haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lganliklarini hisobga olgan holda auditoriyadagi har bir o'quvchi-talabadan mavzuning hohlagan qismini so'rashi mumkinligini aytadi.

9-bosqich.

- talabalarga tarqatilgan barcha materiallarni ular tomonidan qay darajada o'zlashtirilganligi darajasini aniqlash maqsadida o'qituvchi yoki maxsus guruh tomonidan berilgan nazorat savolariga javoblarni reyting ballari orqali baholanishi tushuntiriladi, masalan, savollarga berilgan javoblar – agar to'liq javob bo'lsa 5 ball, qo'shimcha qilinsa 4 ball, o'tirgan joydan luqma tashlansa 3 ball, javob berilmasa 2 ball qo'yilishi belgilanadi.
- guruh a'zolarining javoblarini yuqorida ko'rsatilgan tartibda baholash, ballarni qo'yib borish, umumlashtirish uchun har bir guruh o'zlarining orasidan bir kishini "hisobchi" etib tayinlashi mumkin ("hisobchi" ham savol-javoblar muloqotida ishtirok etadi)

10-bosqich.

- Ushbu bosqichda o'qituvchi tarqatma materiallar asosida tuzilgan savollar (5-6 ta) bilan talabalarga murojaat qiladi.
- Belgilangan savolarga javob berish tugagach, o'qituvchi doskaga guruhlar tomonidan to'plangan ballarni yozadi va mashg'ulotning keyingi bosqichiga o'tadi.

11-bosqich.

- O'qituvchi har bir guruhni o'z yozma matnlarining mazmunidan kelib chiqqan holda bittadan savol tayyorlashlari kerakligini aytadi va ularga 5-7 daqiqa vaqt beriladi.

12-bosqich.

- Bu bosqichda guruhlar bir-birlariga savollar beradilar, guruhlardagi "hisobchilar" esa guruh a'zolarining javoblarini yuqorida belgilangan tartibda baholab boradilar. Javoblar to'g'ri bo'lsa savol bergan guruh javobni to'ldirmaydi.

- o'qituvchi guruh a'zolarining to'plagan ballarini yana bir marotaba doskaga yozadi va to'plangan ballarning umumiy sonini aniqlaydi. To'plangan umumiy ballarni guruh a'zolariga teng bo'ladi.

Izoh: agar ballarni teng bo'lishda guruh ichida norozilik bo'lsa, bunday holatda muammoni hal etish guruhning o'ziga yuklatiladi. Guruhning echimi to'g'ri hisoblanadi yoki o'qituvchi o'z fikrini bildirishi mumkin, chunki u dars jarayonida talabalarning javoblari, faol yoki passivliklarini kuzatib borgan.

14-bosqich.

- Har bir talabaga ballar qo'yilgach (har bir o'quvchi baholangach), o'qituvchi mashg'ulotga yakun yasaydi. Talabalarning faoliyatiga baho beradi, berilgan javoblarga o'z fikrini bildiradi va quydagi savollar bilan ularga murojaat qiladi:
 1. bugungi mashg'ulot davomida nimalarni bilib oldingiz?
 2. nimalarga o'rgandingiz?
 3. nimalar sizlar uchun yangilik bo'ldi?
 4. yana nimalarni bilishni istar edingiz?

15-bosqich

- O'qituvchi talabalarning javoblarini diqqat bilan tinglab, ularga minnatdorchilik bildiradi va darsni yakunlaydi.

Adabiyotlar:

1. Amson D. Poincaré: l'acharné de la politique. Paris, 1997
2. Hidoyatov G. Jahon tarixi (10-sinflar uchun darslik) T., "SHARQ" 2000 y.
3. Hidoyatov G. Jahon tarixi (11-sinflar uchun darslik) T., "SHARQ" 2003 y.
4. Keiger J. F. V. Raymond Poincaré. Cambridge; New York, 1997
5. Lafasov M, Jo'rayev U Jahon tarixi, Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik T., 2005 y.
6. Roth F. Raymond Poincaré: un homme d'Etat républicain. Paris, 2000
7. Альтамира-и-Кревеа Р. *История Испании*, тт. 1–2. М., 1951
8. Арзаканян М.Ц. *Политическая история Франции 20 века*. М., 2003
9. Белоусов Л.С. *Муссолини: диктатура и демагогия*. М., 1993
10. Белоусова З.С. *Франция и европейская безопасность*. М., 1976
11. Буханов В.А. *Гитлеровский «новый порядок» в Европе и его крах*. Екатеринбург, 1994
12. Виватенко С.В. Президентство Раймона Пуанкаре во Франции. 1913–1920 гг. Автореф.... канд. ист. наук. СПб, 1999
13. Виноградов А. *Конец Муссолини*. – Вопросы истории, 1990, № 5

14. Виноградов В.Н. *Закат Кейр Гарди и возвышения Рамсея Макдональда.* – Новая и новейшая история, 1972, № 5
15. *Война и революция в Испании 1936–1939*, т. 1. М., 1957
16. Всемирная история. Учебник. Под редакцией Поляка Г. Б, Марковой А. А. М., 1999
17. *Вторая мировая война.* – Всемирная история, т. 24. Минск, 1997
18. Галан Х.М. *Крушение монархии в Испании (1917–1931).* М., 1957
19. Ганди М.К. *Моя жизнь.* М., 1934, 1959, 1969
20. Гарсиа Х. *Испания XX в.* М., 1967
21. Горев А.В. *Махатма Ганди.* М., 1984
22. *Другая война. 1939–1945.* М., 1996
23. Ермашев И.И. *Сунь Ят-Сен.* М., 1964
24. Ефимов Г.В. *Сунь Ятсен: Поиск пути. 1914–1922.* М., 1981
25. *Испания. 1918–1972. Исторический очерк.* М., 1975
26. *История Второй мировой войны в 12-ти тт.* М., 1975–1978
27. *История Италии*, тт. 1–3. М., 1970–1971
28. *История Франции*, тт. 1–3. М., 1973
29. Кертман Л.Е. *Дж. Чемберлен и сыновья.* М., 1990
30. Кредер А. А. Новейшая история, XX века гуманитарное образование в России М., 1997
31. Лопухов Б.Р. *Фашизм и рабочее движение в Италии. 1919–1929 гг.* М., 1968
32. Лопухов Б.Р. *Фашистский режим в Италии.* М., 1977
33. Лопухов Б.Р. *Эволюция буржуазной власти в Италии.* М., 1986
34. Майский И.М. *Испания 1808–1917.* М., 1957
35. Маргойт С.А. Федоров К.В. *Вторая мировая война. 1939–1945: причины, характер, уроки.* М., 1994
36. Мартышин О.В. *Политические взгляды Мохандаса Крамчанда Ганди.* М., 1970
37. Намбудирипад Е.М.Ш. *Махатма Ганди и гандизм.* М., 1960
38. Новейшая история XX века М., 1998
39. Петров Б.Н. *Как делили Украину Гитлер и Муссолини.* – Военно-исторический журнал, 1993, № 8
40. *Победа на Дальнем Востоке.* М., 1996
41. Подольников и др. *История войн*, т. 3. Вторая мировая война и начало ядерной эры. 1925–1991 гг. М., 1996
42. *Полвека назад. Лидеры войны.* М., 1995
43. Попова Н.А. *Социалистические идеи в лейборизме.* – В сб.: Британия и Россия. М., 1997
44. Прицкер Д.П. *Жорж Клемансо: политическая биография.* М., 1983
45. Ракюзен М.-Э. Пуанкаре и Россия (1912–1913) // Россия и Франция. XVIII–XX века. М., 2003. Вып. 5.
46. Самсонов А.М. *Вторая мировая война. 1939–1945.* М., 1990
47. Смирнов В.П. *Новейшая история Франции.* М., 1979

48. Страны мира. Энциклопедический справочник. Минск., 1999
49. Сунь Ятсен. 1866–1986: К 120-летию со дня рождения. Сборник статей, воспоминаний, документов и материалов. М., 1987
50. Сунь Ят-Сен. Биобиблиографический указатель. М., 1966
51. Сунь Ят-Сен. Записки китайского революционера. М. – Л., 1926
52. Сунь Ятсен. Избранные произведения. М., 1985
53. Сунь Ят-Сен. Капиталистическое развитие Китая. М. – Л., 1925
54. Сунь Ят-Сен. Основные идеи Сан-Мин: Три начала народоправства. Харбин, 1929
55. Сушинский Б.И. Похищение Муссолини. М., 1995
56. Сюэ Цзюньду. Комментарии к историографии революции 1911 г.: двойное руководство Сунь Ятсена и Хуан Сина. М., 2000
57. Токарева Е.С. Фашизм, церковь и католическое движение в Италии. 1922–1943 гг. М., 1999
58. Ульяновский Р.А. Три лидера великого индийского народа. М., 1986
59. Хэ Сян-Мин. Воспоминания о Сунь Ят-Сене. М., 1966
60. Чубарьян А.О. «Бриановская» Европа. – В кн.: Метаморфозы Европы. М., 1993
61. Шетинов Ю. А. История России XX век. Учебное пособие. М., 1999
62. Шуранов Н.П. Великая Отечественная война (1941–1945 гг.). Кемерово, 1996

Mustaqil ishlash uchun tavsiya etiladigan saytlar:

1. Rossiya kutubxonalari <http://www.libs.ru>
2. Rossiya milliy kutubxonasi <http://www.nlr.ru>
3. Rossiya davlat kutubxonasi <http://www.rsl.ru>
4. Ermitaj <http://www.hermitagemuseum.org>
5. Kino-fotohujjatlarining markaziy davlat arxivi, Sankt-Peterburg
<http://photo.altsoft.spb.ru>
6. Vatan tarixi (Rossiya) <http://www.lants.tellur.ru>
7. Россия очик электрон kutubxonasi <http://www.orel.rsl.ru>
8. Talabalr va tadqiqotchilar uchun (hamma sohalarida ma'lumotlar)
www.krugosvet.ru
9. www.ref.uz (barcha fanlar bo'yicha referatlar va kurs ishlari)

MUNDARIJA

Soʻz boshi	3
Rossiyadagi davlat toʻntarishlari	4
1918-1939 yillarda xalqaro munosabatlar	9
1918-1939 yillarda Rossiya	20
1918-1939 yillarda Germaniya	27
1918-1939 yillarda Fransiya	36
1918-1939 yillarda Buyuk Britaniya	44
1918-1939 yillarda Italiya va Ispaniya	55
1918-1939 yillarda AQSH	71
1918-1939 yillarda lotin Amerikasi mamlakatlari	79
1918-1939 yillarda Xitoy	84
1918-1939 yillarda Hindiston	87
1918-1939 yillarda Turkiya	89
1918-1939 yillarda Eron va Afgʻoniston	92
1918-1939 yillarda Yaponiya	96
1918-1939 yillarda Arab davlatlari	99
1918-1939 yillarda Tropik va Janubiy Afrika davlatlari	106
Ikkinchi jahon urushi	109
Adabiyotlar	122
Mustaqil ishlash uchun tavsiya etiladigan saytlar	123

Adadi 100 nusxa. Buyurtma 3/24. Bahosi shartnoma asosida.

Sartepa Turizm kolleji kichik bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Samarqand sh., Sartepo maskani, Turizm kolleji binosi.